Беларускае гістарычнае таварыства

38

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2012

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Skład: Adam Pawłowski
Korekta: Witalis Łuba
Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne
Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11
E-mail: ebma@interia.pl
Strona internetowa: http://bzh.kamunikat.org
Nakład: 500 egz.

Zrealizowano:

- dzięki dotacji Ministra Administracji i Cyfryzacji,
- przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku,
- przy pomocy finansowej Prezydenta Miasta Białegostoku

Na okładce: Kosów Poleski, lata 1930. Strona pierwsza: Eugeniusz Iwaniec jako przedszkolak
Strona czwarta: Rodzina Iwańców z lokatorami

Spis treści

artykuły

artykuły studyjne

materiały źródłowe

recenzje, polemiki, informacje bibliograficzne

Contents

Reviews
(ref. Polish contents)

Наталля Сліж
(Гродна)

Сям'я Івана Гарнастая, падскарбія ВКЛ*

Сям'я Гарнастаяў пакінула значны след у гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Аднак дзейнасць яе прадстаўнікоў і іх гістарычная спадчына прадстаўлены ў гістарыяграфіі фрагментарна[1]. Даследаваць гісторыю гэтай сям'і дазваляе багаты архіў. Асноўны комплекс дакументаў захоўваецца ў фондзе Архіва Патоцкіх з Радзыня ў Варшаве. Яны ахопліваюць перыяд XVI-XVII стст. Сярод дакументаў утрымліваюцца рэестры маёнткаў, тастаменты, перапіска, судовыя справы і інш. Па змесце многія з іх можна аднесці да ўнікальных, асабліва гэта датычыцца дакументаў за першую палову XVI ст. Асноўная ўвага дадзенага даследавання засяроджана на асобе Івана Гарнастая, падскарбія ВКЛ і на яго жонках Ганне Саламярэцкай і Марыі Багданаўне Заслаўскай.

Іван Гарнастай: паходжанне, кар'ера, жыццё і смерць. Іван Гарнастай паходзіў з сям'і кіеўскага ключніка Гарнастая Анікея Раманавіча. Прозвішчам стала першае імя, а другое — імя па-бацьку. Герб „Гіпацэнтаўр" быў атрыманы ў 1544 г. Акрамя Івана ў сям'і быў яшчэ брат Анікей. А. Банецкі памылкова прыпісаў ім трэцяга брата Уласа[2], які быў сынам Івана. Былі яшчэ і сёстры. Іван у сваім тастаменце (1555) згадвае толькі сястру Апранку, у якой на той час ужо былі дзеці[3].

* Даследаванне зроблена дзякуючы стажыроўцы ў Нямецкім гістарычным інстытуце ў Варшаве.

[1] A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, Warszawa 1904, s. 340; A. Markiewicz, *Hornostaj Iwan*, „Polski Słownik Biograficzny" (dalej: PSB), t. IX, Warszawa 1960-1961, s. 627-628; tenże, *Hornostaj Onikiej*, PSB, t. IX, Warszawa 1960-1961, s. 628; tenże, *Hornostaj Gabriel*, PSB t. IX, Warszawa 1960-1961, s. 626-627; Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна)*, Київ 1993, с. 159-160; В. Л. Насевіч, *Гарнастаі*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 2, Мінск 1994, с. 488; В. Ф. Голубеў, *Маёнтак Лошыца ў XVI ст. (Панскі двор і феадальная вёска паводле рэестра 1557 г.)*, [у:] *Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 940-годдзя горада): матэрыялы міжнароднай навук.-практ. канф (Мінск, 7-9 верасня 2007 г.)*, рэдкал. А. А. Каваленя і [інш.], Мінск 2008, с. 91-96; Н. Сліж, *Астрожчыцкі замак у сярэдзіне XVI ст.*, „Архіварыус", 2010, вып. 8, с. 121-129. У Літве была яшчэ напісана магістарская праца па родзе Гарнастаяў.

[2] A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7..., s. 370; W. Pociecha, *Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, t. III, Poznań 1958, s. 67-68; A. Markiewicz, *Hornostaj Iwan*..., s. 627-628; tenże, *Hornostaj Onikiej*..., s. 628.

[3] Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 317, k. 14-17.

У Івана быў другі бацька. Яго ўсынавіў[4] рэчыцкі намеснік Сенька Фёдаравіч Полазавіч[5]. Як сыну ён падараваў Гарнастаю выслугу — двор каля замка ў Веніцы[6]. Права на гэтае ўладанне было дадзена Аляксандрам Ягелончыкам[7]. Акрамя таго, С. Полазавіч меў іншыя маёнткі. Ён атрымаў пасля смерці князя Васіля Дашковіча Гастамляны (Кіеўскі павет), Ставок (Жытомірскі павет), Глядковічы (Оўруцкі павет), двор у Оўруцкім замку (1508). Па здрадніку Васілю Нікольскім былі нададзены яму Кочын (Дзярэчын), пустыя землі на Прыпяці (Кіеўскі павет), пацверджаны папярэднія наданні (1509). Ад Жыгімонта Старога быў перададзены ў пажыццёвае трыманне замак у Оўручы (1510). Акрамя таго за службу С. Полазавічу, сярод іншых, прызначалася 5 пставаў сукна (1509). Такія шчодрыя ўзнагароды ён атрымаў дзякуючы вернай службе пры вялікіх князях Казіміры, Аляксандры і Жыгімонце Старым[8]. Род С. Полазавіча згадваецца ў памянніку Кіева-Пячэрскага манастыра[9].

Родны брат Івана Гарнастая — Анікей займаў наступныя пасады: маршалак ВКЛ, рэчыцкі староста, любашанскі, гомельскі[10] дзяржаўца. Ён першы раз ажаніўся з Настассяй Іванаўнай Грамычанкай[11]. Яна падаравала яму 1/3 сваіх уладанняў, якія атрымала па бацьку. Пасля

4 Аб усынаўленні ў ВКЛ гл:. J. Bardach, *Adopcja w prawie litewskim XV-XVI w.*, „Lituano-Slavica Posnaniensia”, 2007, t. XII, s. 9-75.

5 Сенька Полазавіч згадваецца разам з братам Ракам, ім прызначаліся грошы з корчмаў і мыта (1488). Сенька быў вінецкім, оўруцкім, рэчыцкім намеснікам. Ён асадзіў у мястэчку і ў воласці Рэчыца людзей, якія разышліся па іншых месцах з-за нападу татар, туркаў, маскавіцінаў. *Lietuvos Metrika. Kn. 4 (1479-1491): Užrašytų knyga 4 / parengė Lina Anužytė, Vilnius 2004, p. 61; Lietuvos Metrika. Knyga 12 (1522-1529). Užrašytų knyga / Parengė D. Antanavičus, A. Baliulis, Vilnius 2001, p. 485; Lietuvos Metrika. Knyga 8 (1499-1514). Užrašytų knyga / Parengė D. Antanavičus, R. Firkovičus, A. Baliulis, Vilnius 1995, p. 155, 252, 315-316, 390; Lietuvos Metrika (1522-1530), 4-oji Teismų knyga / Parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, Vilnius 1997, p. 319-320; М. Любавский, Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута*, Москва 1892, с. 106, 412, 520, 523, 705, XLIX.

6 Вінніца, зараз тэрыторыя Украіны. На падставе індыкту і біяграфічных дадзеных даравальны запіс можна аднесці да 1530 г. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 310, k. 37.

7 Дакумент без даты. Тамжа, к. 34.

8 *Lietuvos Metrika. Knyga 8 (1499-1514)*..., p. 252, 315-316, 390, 422.

9 С. Т. Голубев, *Древний помянник Киево-Печерской Лавры (в конце XV и начала XVI ст.)*, [у:] *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*, кн. 6: *Приложение*, Киев 1892, с. 33.

10 Прывілей на Гомейскі замак атрымаў Анікей 6 верасня 1547 г. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej: LVIA), f. 1519, b. 31, l.120v.

11 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494-1557)*..., s. 68.

F.

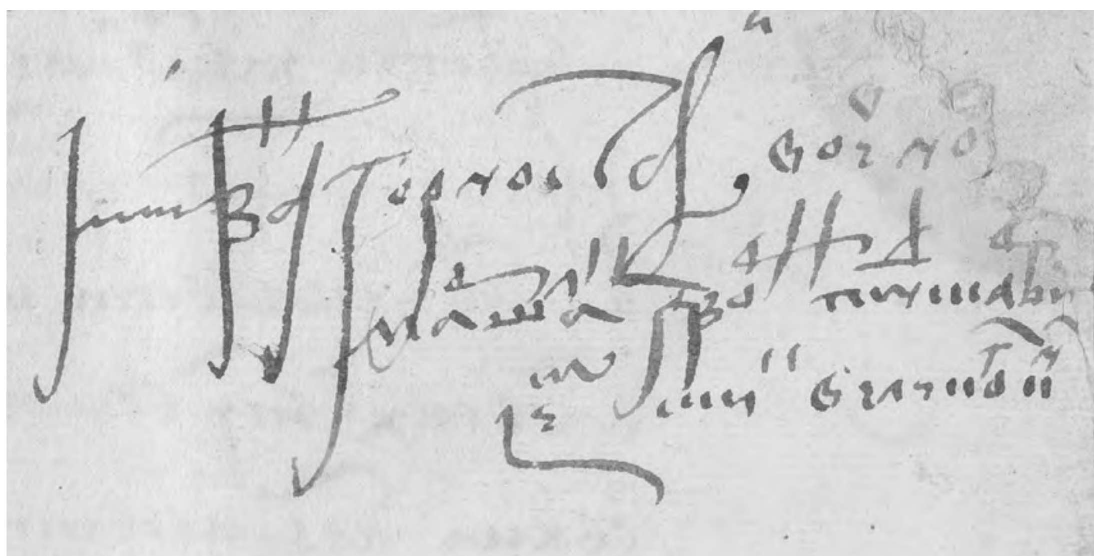
10

[illegible]

(с. 3) Выпіс з кніг Івана Гарнастая, 25 мая 1558 г. (AGAD, Archiwum Radziwiłłów X, sygn. 54, k. 20)

Пячатка Івана Гарнастая, з дакумента 1555 г. (AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 7715)

Подпіс у тастаменце Івана Гарнастая (AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8668)

яе смерці Анікей ажаніўся другі раз з Багданай Багданаўнай Храптовічаўнай. У першым шлюбе нарадзілася дачка Багдана. Яна выйшла замуж за браслаўскага старосту, князя Івана Крошынскага. Анікей прадаў зяцю і дачцэ маёнткі Сужаны, Гіраны і дворцы Трашкунішскі і Лясовічы за 1 000 коп літоўскіх грошаў (1555). Акрамя таго, рэчыцкі староста перадаў ім 1/3 уладанняў, якія падаравала яму першая жонка. За тое, што дакупіў землі да асноўнай маёмасці, ён атрымаў 1 000 коп (1555), саступіў ім мураваны двор, што насупраць царквы Раства Хрыстова ў Вільні за 300 коп (1555). У гэтай суме Анікей трымаў яго ад Настассі Іванаўны. Багдана падаравала мужу мацярысты маёнтак[12] Гудзішкі (Віленскі павет), які склаў 1/3 ад усіх яе маёнткаў, гэта — Зацень, Закрэва, Гатова Руміч, Жэймя, даннікі сяла Лешчына і Ахоцкае, двор у Менску (1555)[13]. У Анікея яшчэ быў сын Фрэдырык, які памёр без нашчадкаў[14].

З братам Іванам Анікей канфліктаваў з-за зямлі і сенажаці Чурылаўскай у маёнтку Шышова (1555). Браты выкарыстоўвалі звычайныя на той час метады барацьбы: наезд і збіццё падданых. У 1556 г. яны вырашылі прыйсці да пагаднення па спрэчнай тэрыторыі[15]. Пасля смерці Анікея ўладанні трымала жонка Багдана і выстаўляла людзей у войска ў 1567 г.[16]

Іван Гарнастай зрабіў выдатную кар'еру, займаў цэлы шэраг пасад: гаспадарскі пісар, спраўца канцылярыі, дворны маршалак, падскарбі ВКЛ, навагарадскі ваявода і інш.[17] Ён быў дасведчанай асобай у сістэме дзяржаўнага кіравання. Як паказваюць дакументы архіва І. Гарнастай меў арганізатарскія здольнасці, умеў кіраваць у дзяржаве і ва ўласных маёнтках. Яго таленты былі ацэнены вялікай княгіняй Бонай Сфорцай і вялікім князем Жыгімонтам Аўгустам. І. Гарнастай актыў-

12 Мацярысты маёнтак — маёмасць, якая перайшла па спадчыне па маці.

13 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (dalej: НГАБ), КМФ-18, спр. 34, арк. 336адв-341, 354адв.-357.

14 A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, s. 370.

15 AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 300, k. 16-17, 33-34, 37.

16 *Русская историческая библиотека*, т. 33: *Литовская Метрика, отдел третий*, ч. 3: *Книги публичных дел. Переписи Литовского войска*, Петроград 1915, стб. 488.

17 A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, s. 370; *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wiek. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 52, 76, 210; *Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo wileńskie XIV-XVIII wiek*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, U. Jemialianczyk, A. Macuk, Warszawa 2004, t. I, s. 63, 193, 656; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo trockie XIV-XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby; opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym, przy współpr. A. Macuka i J. Aniszczanki, Warszawa 2009, s. 60, 62, 227, 90, 590-591.

на падтрымліваў гаспадарчыя рэформы Боны[18]. Ён удзельнічаў у попісе войска ВКЛ 1528 г.[19] Іван Гарнастай набыў спецыяльную пабудову для віленскага манетнага двара[20]. Як навагарадскі ваявода здзяйсняў судовыя функцыі ў рэгіёне. З судовых кніг выяўлены толькі адзін выпіс ад 25 мая 1558 г., які быў выдадзены Шымку Мацкавічу. Дакумент замацаваны пячаткай Гарнастая і падпісаны Багданам Шастовічам[21].

Дзейнасць падскарбія ВКЛ прывяла да непрыязных адносін з некаторымі асобамі з Паноў Рады. Пры выездзе вялікага князя ў Польшчу гэта прымусіла Гарнастая прасіць абароны. Яго перадалі пад ахову троцкага ваяводы Яна Янавіча Забярэзінскага (1536)[22].

Судовыя працэсы былі штодзённай справай падскарбія. Па яго скарзе выклікалася ў суд жонка маршалка і пісара ВКЛ Копця Васілевіча — Марыя. Яе падданыя пабілі яго падданых з Копыля (Берасцейскі павет) пры наведванні царквы ў маёнтку Копцяў — Вярховічы на свята св. Міколы (1533). Былі іншыя скаргі на шляхцянку і на яе сыноў Фёдара, Васіля і Івана Копцяў з-за крыўдаў ад вярховіцкіх людзей яго падданым (1552)[23].

Падскарбі ВКЛ выклікаў у суд жонку віцебскага гараднічага Рамана Герасімовіча — Настассю Юр'еўну Талачынскую, жонку князя Іллі Астрожскага — Беату Касцельскую[24], Аўрама Фёдаравіча Горскага, Юрыя Галаўню, Сямёна Мікуліча, Валянціна Дубровіцкага, Івана Невельскага з-за нападу на падданых і на ўладанні (1554-1556, 1558)[25]. Такія спрэчкі былі распаўсюджанай з'явай у тыя часы.

Значная колькасць дакументаў з архіва ўтрымлівае інфармацыю па маёмасным стане сям'і Гарнастаяў. Паводле іх можна адзначыць, што

18 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494-1557)...*, s. 68, 94, 95; A. Markiewicz, *Hornostaj Iwan...*, s. 627.

19 А. Груша, *Прадмова*, [у:] *Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага*, кн. 523: *Кніга публічных спраў 1*, падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч, Мінск 2003, с. 37.

20 Імёны не згадваюцца. М. В. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах*, т. 1, Киев 1901, с. 136.

21 AGAD, Archiwum Radziwiłłów X, sygn. 54, k. 20-22.

22 На жаль, дакумент не выкрывае прычыны канфлікту. И. Малиновский, *Сборник материалов, относящихся к истории Панов-Рады Великого Княжества Литовского*, Томск 1901, с. 433; W. Pociecha, *Królowa Bona (1494-1557)...*, s. 37, 68.

23 AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 383, k. 35-36, 53-55.

24 Быў складзены спіс шкодаў, якія нанеслі падданыя Б. Касцельскай: выдралі пчол, забілі да смерці двух падданых, паранілі іншых, забралі жыта, пшаніцу, ярыцу, кужэльную тканіну, сярмягі, сукні, просціцы, наміткі, боты, піўны кацёл, косы, шапкі і іншыя рэчы. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 300, k. 74-82.

25 AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 300, k. 5, 10, 11, 14, 27-31, 39, 43-44, 48-49, 74-82; sygn. 319, k. 3, 5; sygn. 320, k. 1, 4, 12, 13.

Іван Гарнастай змог сканцэнтраваць у сваіх руках вялікія ўладанні. Так, ён валодаў домам у Вільні, які знаходзіўся недалёка ад Прачысценскай царквы, які быў набыты ў Настассі, жонкі Івана Зяноўевіча, у 1529 г.[26] Пазней Іван перадаў яго сыну Астафею. Апошні прадаў дом Мікалаю Радзівілу ў 1576 г. Праз год яго набылі кальвіністы і заснавалі збор[27].

І. Гарнастай у пажыццёвае валоданне атрымаў пусташ Ставічы ў Берасцейскім павеце (1524)[28], пустое жэрабя Паталоўскае ў дзясятку Павалоцкім у Берасцейскім павеце (1528)[29], Стоклішкі (1548)[30]. Жыгімонт Аўгуст за верную службу бацьку Жыгімонту Старому і пры спрыянні віленскага ваяводы і канцлера ВКЛ Мікалая Радзівіла перадаў Івану ў пажыццёвае карыстанне Радашковічы з мястэчкам, дворцам, Рэваніцкай воласцю і вызваліў ад выплат. Да гэтага маёмасцю валодалі Гаштольды. У дакуменце было адзначана, што ваявода вярнуў дзяржаўныя ўладанні: замак у Мсцібагове, двары Біршталы, Дарсунішкі, Зэльва, Ласосная, Баікевічы, Белавічы. Радашковічы былі як кампенсацыя за іх (1552)[31]. Права валодання Радашковічамі было пацверджана і дадзена ў карыстанне падскарбію да канца яго жыцця, а па ім — жонцы і сыну Івану (1556)[32].

Іван Гарнастай меў нерухомую маёмасць у Берасці. Грыгорый Валовіч прадаў І. Гарнастаю двор у Берасці, які знаходзіўся напрыканцы Гарадавога моста, каля пусташы, побач з каралеўскімі стайнямі (1538). Іван набыў у берасцейскіх зямян Лукаша і Міхны Багдановічаў Лазавіцкіх дварышча Шыроўскае, каля замкавага моста над Мухаўцом, за 10 коп літоўскіх грошаў (1542). Настасся Прамыцкая, жонка Богуша Фядковіча, аддала ў заставу І. Гарнастаю дварышча каля дома Пушкарова насупраць замка ў Берасці за 20 коп (1544). Пасля пажару ў горадзе Жыгімонт Аўгуст даў дазвол І. Гарнастаю на замену згарэлага пляца каля Берасцейскага замка на іншы, у другім месцы (1553)[33].

[26] *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею* (далей: *АВАК*), т. 20: *Акты касающиеся города Вильны*, Вильна 1893, с. 1; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа* (далей: *АСД*, т. 3, Вильна 1867, с. 7-8.

[27] *АВАК*, т. 20, с. 26-34; Ю. Крачковский, *Предисловие*, *АВАК*, т. 20, с. CLXXXVI-CLXXXVII.

[28] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 386, k. 387.

[29] Там жа, sygn. 308.

[30] Там жа, sygn. 313.

[31] AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8667.

[32] LVIA, f. 1519, b. 37, l. 55-56v.

[33] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 310, k. 3, 7-8, 14, 18-19, 28-29.

Міхаіл Якубавіч Кунцэвіч, з дазволу братоў Мікалая і Матыса (Мацея), прадаў маёнтак Алешчыцкі, 1/3 якога ўжо была ў заставе ў І. Гарнастая, яму і яго жонцы Ганне Саламярэцкай. Частка была адкуплена Гарнастаем як пазыка за 545 коп літоўскіх грошаў і 20 грошай, 2 часткі прадалі за 1 500 коп (1545)[34]. Станіслаў Шэмет і яго жонка Дарота Шыманаўна прадалі І. Гарнастаю Астрожчыцы (Менскі павет) з замкам, мястэчкам, і дваром, царквой і касцёлам за 6 000 коп літоўскіх грошаў (1557)[35].

І. Гарнастай быў уладальнікам Поразава (Ваўкавыскі павет). Аднак, калі і пры якіх абставінах маёмасць перайшла да яго ў дакументах не выяўлена. Вядома, што да яго Поразавам валодаў князь Васіль Іванавіч Саламярэцкі, бацька другой жонкі. Некаторыя прыналежныя тэрыторыі былі набыты пазней ці абменены. Вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст загадаў ваўкавыскаму старосце Васілю Тышкевічу правесці валочную памеру ў Ваўкавыску. Апошні даручыў гэта сыну Астафею, які памерыў землі не толькі ў Ваўкавыску, але і ў Поразаве (1553)[36].

Падскарбі даваў грошы пад нерухомую маёмасць. Яму заставілі маёнтак Міжрэчча Фрэдэрык Сапега і яго жонка Ганна Забярэзінская за 6 000 коп літоўскіх грошаў. Выкупіў яго другі муж Забярэзінскай, Шчапан Збаражскі ў 1554 г.[37]

І. Гарнастай быў праваслаўнага веравызнання і меў уплыў на рэлігійнае жыццё краіны. Троцкаму прыставу Міцу загадаў не забіраць землі Прачысценскага манастыра ў Троках (1541)[38]. Па просьбе падскарбія яго дворны святар Міхаіл быў прызначаны мітрапалітам Макарыем святаром у царкву св. Кацярыны ў Вільні (1548)[39]. Вядома, што пры падскарбіі быў свяшчэннік Павел[40]. І. Гарнастай згадваецца як абарон-

[34] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 312.

[35] НГАБ, КМФ-18, спр. 34, арк. 612-616адв.; Н. Сліж, *Астрожчыцкі замак у сярэдзіне XVI ст.*, с. 121-129.

[36] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 384, k. 18, 54, 60, 77, 128-129, 133.

[37] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 313; sygn. 350, k. 1-2, 16-17.

[38] *АСД*, т. 2, Вильна 1867, с. 150.

[39] *АСД*, т. 6, Вильна 1869, с. 25.

[40] Пра Паўла вядома з гарадзенскіх замкавых кніг. Ён разам з Юхно Янушкевічам з Мастоў п'яны напаў па манастыр св. св. Барыса і Глеба ў Гародні і на архімандрыта Іону (1539). Яны прыйшлі ў 12 гадзін ночы, выбілі дзверы ў пакой Іоны і сталі патрабаваць, каб ён аддаў рэчы Паўла. Але яны захоўваліся ў царкве, а ключы ад яе знаходзіліся ў панамара. Архімандрыт уцёк ад іх з дапамогай царкоўных вартаўнікоў. Парушальнікаў злавілі служэбнікі гарадзенскага спраўцы Войцеха Трэбскага. На наступны дзень архімандрыт прабачыў Паўла і яго выпусцілі з замка. *АВАК*, т. 17: *Акты Гродненского земского суда*, Вильна 1890, с. 50-51.

ца манастыра св. св. Барыса і Глеба ў Гародні ў 1531 г.[41] Ён падараваў сярэбраны рукамый і паходню Прачысценскай царкве ў Вільні (1556)[42]. У большасці яго ўладанняў былі цэрквы (у Астрожчыцах, Капылі, Шчытніках, Поразаве і інш.). Мелася нават паходная царква.

Жыццё І. Гарнастая было цікавым і насычаным, але не менш прыцягвае ўвагу яго смерць і прыгатаванне да яе. Ён склаў два тастаменты: першы датычыўся пахавання і ўспаміну душы, а другі — размеркавання маёмасці. Упершыню пра два тастаменты было згадана ў кнігах віленскага ваяводы 6 студзеня 1553 г. Аднак дакументы не былі ўнесены[43], хаця І. Гарнастай адзначыў у тастаменце, што вызнаў дакумент перад гаспадаром, Панамі Радай, віленскім урадам і ўзяў выпіс. У дадатак да тастаментаў прыкладаўся рэестр размеркавання рухомых рэчаў паміж жонкай і сынамі. На сённяшні дзень выяўлены толькі пераклад на польскую мову, дзе апісана частка рэчаў прызначаных для жонкі. Гэта быў пералік серабра: два высокія кубкі з накрыўкамі (важылі 7 грыўнаў серабра); кубак з вушкамі старой работы, на верху яго пахолак, дадзены ад Данілы Мялешкі (важыў 5 грыўнаў і 18 злотнікаў); два белыя сярэбраныя коўшыкі (важылі 4 грыўны і 3 злотнікі); сярэбраная скрыначка, пяць гладкіх сярэбраных коўшыкаў і іншыя рэчы. Серабро, якое было на захаванні ў царкве Святой Тройцы, у выніку пажару ў 1557 г. аплавілася. Яно было аддадзена залатніку на пераробку, які зрабіў 8 лыжак і 7 чарак[44].

Другі тастамент быў прысвечаны размеркаванню маёмасці. За добрае да сябе стаўленне І. Гарнастай запісаў жонцы Марыі Заслаўскай маёнткі Салкінікі і Мустуняны навечна. Запісы былі зроблены раней, а тастаментам былі пацверджаны. Для малодшага сына Астафея прызначалася больш маёмасці, чым іншым сынам: дадаткова — двор Алешышкі і мураваны двор у Вільні. Яны пераходзілі яму пасля смерці жонкі Марыі Заслаўскай. Акрамя таго, для Астафея былі вылучаны рухомыя рэчы: вялікі кальчасты ланцуг вагі ў 359 чырвоных залатых, сярэбраныя кубкі і каўшы. Астафею была падаравана дарожная царква Івана Багаслова з рэчамі: сярэбраны келіх, лыжка, Евангелле ў чорным аксаміце, апраўленае серабром, кнігі Апостал, Псалтыр і Служэбнік, вялікая сярэбраная кадзільніца, сярэбраны крыж, іконы — Прачыстай Дзевы Марыі, апраўленая пазалочаным серабром, Іва-

[41] *АСД*, т. 9, Вильна 1870, с. 424; Е. Орловский, *Гродненская старина*, ч. 1, Гродна 1910, с. 65.

[42] Lietuvos mokslų akademijos centrenės bibliotekas Rankraščių skyrius (dalej: LMACM), f. 40-42. Дакумент надрукаваны ў: *АСД*, т. 6, Вильна 1869, с. 28-29.

[43] НГАБ, КМФ-18, спр. 34, арк.10адв.-11.

[44] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 317, k. 12-27.

на Багаслова, св. Міколы, вялікая панагія ў серабры залацістая з перлавай маціцай і з распяццем Хрыста і св. Міколы, чарка і іншыя сярэбраныя рэчы. Дарожная („палатняная”) царква прызначалася для вандровак ці вайсковых паходаў. У ёй былі кнігі і рэчы неабходныя для абрадаў і службаў. Вайсковы рыштунак для Астафея быў апісаны асобна: панцыр, нагловак, павенза, шабля апраўленая ў серабро з сярэбранымі паскамі, 10 панцыраў, 10 нагловак, 10 дрэвак, 10 павензаў[45]. Усё было на захаванні ў Гаўрылы.

Нерухомая маёмасць размяркоўвалася паміж сынамі Астафеем, Іванам, Гаўрылам і сынамі Уласа[46] — Лаўрынам і Уласам. Кожнаму сыну і двум унукам прызначалася па 10 салгацкіх каберцаў, а рэшта — жонцы. Сыны і ўнукі атрымлівалі па 1 000 коп літоўскіх грошаў. Вайсковы рыштунак быў для сыноў. Падскарбі не абышоў увагай дачок, хоць яны атрымалі выпасажэнне: 200 коп — Алене, па 100 коп вылучалася для Ганны, Настассі, Марыны, Марыі і роднай сястры Апранцы[47].

Першы тастамент быў напісаны 1 сакавіка 1555 г. у прысутнасці спраўцы канцылярыі ВКЛ Грыгорыя Багданавіча Валовіча, гаспадарскага скарбніка Івана Зарэцкага, гаспадарскага пісара Яна Мікалаевіча Гайко, намесніка віленскага ваяводы Яна Андрэевіча Навіцкага[48]. Дакумент выключны па сваім змесце (гл. дадатак 1)[49]. Яго можна аднесці да літаратурнага твора. Ён напісаны на сакавітай старабеларускай мове. Выкарыстаны такія выразы: пра смерць, што прыходзіць „як таць у начы”, пра мёртвае цела, што як „пёс смярдзючы”. Пра сябе І. Гарнастай пісаў, што ён „як ненасытнае пекла кідаў і глытаў”, „як змей і аспід на кожнага з гневам кідаўся”, „жыў беззаконна і свінскі, у п’янстве і абжорстве”. З вялікай доляй упэўненасці можна казаць, што падскарбі сам склаў дакумент. Почырк у тастаменце і ў подпісе даволі падобныя. Праца ў канцылярыі ў якасці пісара паказвае, што ён добра валодаў мовай. Па змесце тастамент — унікальны дакумент: у ім вельмі падрабязна апісваецца як павінна адбыцца пахаванне, месца пахавання, вопратка нябожчыка, усе мерапрыемствы па ўспаміне душы[50].

45 Там жа, к. 12-14.
46 Улас Іванавіч памёр раней за бацьку, у 1557 г. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 309, k. 42.
47 AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 317, k. 14-24.
48 Пячатак было пяць, але яны не захаваліся.
49 Тастамент І. Гарнастая можна параўнаць з вядомымі тастаментамі дворнага падскарбія Івана Андрэевіча Солтана (1554) ці Васіля Пятровіча Загароўскага (1577). Аднак такіх дэталяў па пахаванню яны не ўтрымліваюць. *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*, t. 6, Lwów 1910, s. 14-16, 71-85.
50 AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8668. Другі экземпляр тастамента транслітараваны лацінкай і захоўваеца ў: AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 317, k. 1-10.

І. Гарнастай пісаў тастамент, калі быў здаровым. Таму месцы для пахавання былі абраны два, у залежнасці ад месца смерці. У выпадку здарэння недалёка ад Вільні склеп павінны былі змураваць у манастыры Святой Тройцы, каля слупа правага кліраса, недалёка ад амбона. Там была пахавана яго жонка Ганна Васілеўна Саламярэцкая[51]. Другім месцам быў абраны Кіеў — Прачысценская царква ў Кіева-Пячэрскай лаўры, дзе былі пахаваны бацькі і дзядзькі Скіпарэвічы. Яно прызначалася ў выпадку яго смерці ў Слоніме, Менску, на Русі, Падляшшы. Цела трэба было давезці да бліжэйшага порта Пінск ці Здзітаў, адправіць праз рэчкі Свіслач да Дняпра ці праз Пціч ці Беразіну. Каб ад цела не ішоў смурод загадвалася яго нашмараваць смалой. Увогуле да цела І. Гарнастай ставіўся з агідай, называў яго гнусным, смярдзючым, з'ядаемым чарвякамі, прасіў, каб людзі не насілі яго на руках, а везлі на асобным возе. Суправаджаць яго павінен быў святар з бліжэйшага ўладання падскарбія. Пры пахаванні ў Кіеве на працягу трох дзён загадвалася адпяваць душу, званіць у званы, выдаваць ахвяры ўбогім, абеды на ўспамін душы. Але ставілася ўмова, каб мёд і піва ў манастыры былі пададзены толькі падчас ежы, а пасля прыбраны, каб памінкі не пераўтвараліся ў п'янку[52]. Арганізацыя ўсіх мерапрыемстваў па пахаванню ўскладалася на жонку Марыю Багданаўну Заслаўскую.

Мітрапаліту Макарыю прызначаліся грошы за пахаванне, а таксама за тры абедні і паніхіды (13 чырвоных залатых). Віленскім свяшчэннікам за тры паніхіды вылучана было 1 $^{1}/_{2}$ копы літоўскіх грошаў, а на тры паніхіды ў Святой Тройцы тая ж сума. Пасля смерці тры дні павінны былі званіць у храмах па гадзіне, а таксама пры адпраўленні цела да царквы. Дадзена было на саракавусты па 10 коп цэрквам Святой Тройцы, Прачысценскай ў Вільні, Прачысценскай у Кіеве, св. Міколы Пустынніка, св. Сафіі ў Кіеве, св. св. Барыса і Глеба ў Навагарадку, св. Спаса ў Слоніме, св. Мікалая ў Берасці, св. Івана Багаслова ў Луцку, св. Мікалая ў Жыдычыне, Прачысценскай ва Уладзіміры, Выдубіцкаму манастыру св. Міхаіла, Супрасльскаму манастыру, Прачысценскаму манастыру ў Земне. 15 коп — на 14 навакольных цэркваў каля Вільні, 1 капа — царкве ў Стараселі. На шпіталі ў Вільні: на праваслаўныя — Святой Тройцы[53], св. Раства[54], св. Спаса[55], св. Пятра[56]

[51] AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8662.

[52] Там жа, к. 1-2, 4v.

[53] Шпіталь існаваў пры манастыры Святой Тройцы. Згадваецца ў пазнейшых дакументах. Віленскі мешчанін Павел Шніпка запісаў на яго ахвяраванні ў сваім тастаменце (1592). *АВАК*, т. 20, с. 110-112, 422.

[54] Царква Раства Хрыстова згадваецца ў крыніцах за XVI ст. Могілкі каля гэтай царквы межавалі з могілкамі царквы св. Іллі. У 1557 г. царква згарэла, а ў 1560 г. Жыгімонт Аўгуст даў прывілей на яе аднаўленне. Пра шпіталь

і на каталіцкія — св. Магдалены[57] і Святога Духа[58] было вылучана па капе грошай кожнаму. Таксама на манастыры двух веравызнанняў 5 коп манашкам манастыра Святой Тройцы і 2 капы бернардзінскаму кляштару[59]. Свяшчэннікі — копылаўскі, поразаўскі (царква св. Пятра), талачынскі, лошыцкі, старасельскі павінны былі атрымаць ад 1 да 2 коп грошаў. Па палове капы прызначалася дзячкам віленскіх цэркваў Святой Тройцы і Прачысценскай, праскурням тых жа цэркваў — капа. Яны павінны былі падаваць куццю на паніхіды[60].

Акрамя таго ў тастаменце распісваліся памінальныя тэрміны: у дзень пахавання, на трэці дзень, дзевяты, дваццаты, праз паўгода пасля смерці[61]. Памінанне суправаджалася абедам і ахвяраваннем убогім. Але І. Гарнастай быў супраць, каб жабракоў паілі і кармілі ў яго доме з-за іх п’янства[62]. 100 коп і грошы, што застануцца з пахавання, прызначалася ўбогім у шпіталях, турмах, на вуліцах, сляпым, абарваным, кульгавым у Вільні, якім падскарбі ніколі не падаваў. З гэтай заўвагі бачна, што жабрацтва мела месца ў горадзе і было вельмі разнастайным. Усяго на ўспамін душы і на раздачу ўбогім трэба было выдаткаваць 473 коп і 13 грошай, дадаткова 13 чырвоных залатых мітрапаліту. На пахаванне было адкладзена 500 коп[63]. Гэта даволі вялікая сума для таго часу, якую мог дазволіць сабе І. Гарнастай.

згадваецца таксама ў пазнейшых дакументах. *АВАК*, т. 20, с. 422; Ю. Крачковский, *Предисловие...*, с. LVI-LVII.

55 Шпіталь знаходзіўся пры Спаскай царкве. Пра яго ёсць згадкі ў пазнейшых крыніцах. Сама царква знаходзілася недалёка ад Прачысценскай царквы. *АВАК*, т. 20, с. 122, 258, 355-356, 403, 406; Ю. Крачковский, *Предисловие...*, с. XLVII-XLVIII.

56 Шпіталь знаходзіўся пры царкве св. св. Пятра і Паўла. Яна знаходзілася на Зарэччы. *АВАК*, т. 20, с. 413; Ю. Крачковский, *Предисловие...*, с. LVII-LVIII.

57 Шпіталь быў пры касцёле Марыі Магдалены, пра які звесткі паходзяць з пачатку XVI ст. Ён знаходзіўся каля Мокрай брамы. Ю. Крачковский, *Предисловие...*, с. CCVII; *АВАК*, т. 9: *Акты Виленского земского суда, магистрата, магдебургии и конфедерации*, Вильна 1878, с. 37-39, 366-370.

58 Касцёл Святога Духа знаходзіўся пры дамініканскім кляштары, тамсама знаходзіўся і шпіталь.

59 Пры касцёле св. св. Францыска і Бернардзіна знаходзіцца мужчынскі бернардзінскі кляштар. Комплекс пабудаваны ў гатычным стылі, пазнейшыя перабудовы дадалі барочныя элементы. Касцёл мае прыгожае ўнутранае ўбранне, захаваліся надмагіллі і роспісы. J. Kłos, *Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937, s. 134-139; T. Venclova, *Wilno*, Vilnius 2001, s. 124-127.

60 AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8668, k. 2v, 4.

61 На колькі было распаўсюджана такое памінанне цяжка дакладна сказаць, бо яно патрабавала выдаткаў.

62 AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8668, k. 4v.

63 Там жа, к. 3.

Пры жыцці І. Гарнастай прыгатаваў труну, пакрыццё на яе і вопратку. На дамавіну прызначалася чорнае сукно, прасціна і 20 локцяў сіняга аксаміту. Пакрыццём пасля пахавання распараджалася духавенства па царкоўным звычаі. Але падрабязна пра гэты звычай нічога не згадваецца. Была прыгатавана вопратка: калічоўкі на ногі, аксамітная шапачка, чорная сукня. У труну павінны былі пакласці лісты мітрапаліта і патрыярха на адыход душы. Дакументы былі прыгатаваны заранёў і дадаваліся да тастамента. Вакол труны павінны былі несці 30 вялікіх свечак у сажань, а 100 такіх жа — несці перад труной на пахаванні. У выпадку пахавання ў Кіеве таксама павінны быць 100 свечак, але малых па локцю даўжынёй[64].

Ахвяраванні прызначаліся на многія цэрквы. Жалоба і службы ахоплівалі значную частку храмаў ВКЛ. Прычына такога звароту крыецца ў жыцці самога падскарбія. Большасць яго часу было прысвечана дзяржаўным і гаспадарчым справам. Па яго фундацыйных запісах можна казаць, што рэлігія мела важнае для яго значэнне. Але хрысціянскія запаветы не заўсёды выконваліся. І. Гарнастай пра сябе піша ў вельмі негатыўнай форме, як пра злога, жорсткага, брыдкага, грэшнага чалавека, які меў схільнасць злоўжывання алкаголем і ежай. Звычайна тэстатары адзначалі сваю грэшнасць, а для першай паловы XVI ст. больш характэрны былі тастаменты з вельмі абмежаванай рэлігійнай часткай. Такое „самабічаванне" сустракаецца ўпершыню.

Істотна, што дапаўняе інфармацыю з тастамента — гэта яго выкананне. Унікальны і адзіны дакумент выяўлены на сённяшні дзень ад XVI ст. (гл. дадатак 2). Ён дазваляе рэканструяваць цалкам абрад пахавання царквы грэчаскага закону. Дакумент сведчыць, што Марыя Заслаўская выканала волю мужа. Грашыма распараджаўся Юрый Тышкевіч, які пасля склаў справаздачу[65]. Падскарбі памёр у чэрвені 1558 г.[66] На падставе вопісу маёмасці можна казаць, што гэта адбылося да 14 чэрвеня[67].

Смерць напаткала І. Гарнастая ў Вільні ці недалёка ад яе. Цэрквы званілі па ім тры дні, пачынаючы з чацвярга. Над целам І. Гарнастая быў прачытаны псалтыр. У гэтыя ж дні служылі паніхіды ў двух цэрквах — сабornай Прачысценскай і Святой Тройцы. На ўсё разам пайшло 11 коп літоўскіх грошаў. Грошы атрымалі каталіцкія кляштары бернардзінскі, Святога Духа і св. Юрыя, таксама згаданыя ў тастамен-

[64] Там жа, к. 2v, 3v, 5v.
[65] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 391, k. 10-18.
[66] *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo trockie XIV-XVIII wiek*..., s. 591.
[67] AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8668.

це шпіталі, манашкі манастыра Святой Тройцы, цэрквы і манастыры на саракавуст, архімандрыт Міхаіл, свяшчэннікі, дзячкі, праскурні, убогія. Былі выдаткі на абед, паніхіду, ахвяра на ўбогіх на паўсарочыны (20 дзён)[68].

Пры арганізацыі пахавання грошы пайшлі на тканіну, свечкі, ладан, пабудову склепу ў царкве Святой Тройцы, набыццё іконы Дэісус, працу мастака Давыда за яе ўсталяванне і маляванне шыльдаў у царкве[69]. Усе распараджэнні выконваліся праз служэбнікаў Яцка Сасіна, Івана Мурашку, Маладзейку, Легуша, Івана Цюцьку і іншых[70]. Яны выпраўляліся, каб аддаць грошы на розныя выдаткі паводле тастаменту, І. Мурашка — для інфармавання гаспадара аб смерці І. Гарнастая. У справаздачы прыведзены спіс асоб, чые паслугі спатрэбіліся пры арганізацыі пахавання (слугі, возніцы, пекар, кухар і інш.). Усяго было выдаткавана 399 коп літоўскіх грошаў[71].

Тастамент І. Гарнастая і справаздача Ю. Тышкевіча даюць магчымасць уявіць спецыфіку пахавальнага абраду. Канечне, тут варта адзначыць, што І. Гарнастай быў вельмі заможным і ўплывовым чалавекам у ВКЛ, і яго пахаванне было даволі дарагое. Перад смерцю быў падрыхтаваны тастамент, дакумент на разлучэнне душы з целам, вопратка, пакрыццё на труну. Пасля смерці тры дні служылі паніхіды, абедні і званілі ў званы. Званілі яшчэ, калі везлі цела каля цэркваў да месца пахавання. Над целам чыталі псалтыр, вакол яго ставілі свечкі і кадзілі ладан. Цела дастаўлялі на возе. Нежаданне І. Гарнастая, каб яго цела не неслі на руках сведчыць пра існаванне і такой традыцыі. Каля труны ішлі людзі са свечкамі ў руках.

Царква як месца пахавання прызначалася для заможных асоб шляхетнага паходжання, для астатніх — могілкі каля царквы. Склеп рабіўся з цэглы, а месца пахавання адзначалася ў царкве іконай і шыльдай. Успамін душы адбываўся ў дзень пахавання, на трэці дзень, дзевяты, дваццаты, саракавы, праз паўгода, год пасля смерці. Памінанне суправаджалася паніхідамі, абедам, на якім падавалася куцця, раздачай ахвяраванняў жабракам. Памінаді ў хаце, манастырах, цэрквах. Акрамя таго падавалі саракавуст. Памінальныя традыцыі маюць месца і сёння ў праваслаўных беларусаў. Толькі колькасць скарацілася да дня пахавання, дзевятага дня, саракавога дня і гадавіны.

68 AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 391, k. 10-17.
69 Там жа, к. 10-14, 17.
70 Па сутнасці ў справаздачы прадстаўлены спіс кліентэлы І. Гарнастая, хаця не ўсе асобы маглі ў яго ўвайсці. Некаторыя з іх пасля фігуравалі як служэбнікі сыноў.
71 AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 391, k. 10-18.

Пасля смерці навагарадскага ваяводы былі апісаны рэчы на Падляшшы ў маёнтках Копыль, Мінковічы, Балотнікава, Расна, Шчытнікі 14 чэрвеня 1558 г.[72] Сыны Гаўрыла, Іван і Астафей сталі асноўнымі спадкаемцамі па падскарбію ВКЛ. Маёмасць Гарнастаі падзялілі наступным чынам: частку навечна, а частку — да паўналецця малодшага брата Астафея. Гаўрыла павінен быў штогод выплачваць Івану грошы з маёнткаў Задняпроўскі, Шышова і Бася. А Іван — з маёнткаў Талачын, Стараселе і Ратча — сярэбшчыну і капшчызну. Але выплаты не здзяйсняліся 6 год, і яны даравалі іх адзін другому (1566)[73].

Падзел маёмасці падскарбія адбываўся з канфліктамі паміж сынамі. На той момант Астафей быў непаўналетнім, таму ўсю маёмасць трымалі Гаўрыла і Іван. Так, Іван абвінаваціў Гаўрылу ў адзінаўласным трыманні маёмасці малодшага брата (1564)[74]. З ліста Івана да Астафея вядома, што і пасля падзелу адносіны паміж імі не склаліся. У Лебедзеве і Радашковічах Астафей пазбягаў брата, паказваў „братэрскую няміласць". Іван патрабаваў ад яго 1 066 коп і 40 грошай, якія Астафей быў яму вінен. Грошы былі неабходныя для пакрыцця стратаў з-за службы дзяржаве і для лячэння[75].

Канчатковы падзел пачаўся з апісання маёмасці ў 1564-1566 гг.[76]

[72] Там жа, sygn. 391, к. 54-60; AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8669. Дакумент не мае нумарацыі старонак.

[73] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 300, k. 61.

[74] Там жа, sygn. 326, к. 58.

[75] Ліст напісаны ў Вільні 10 сакавіка 1568 г. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 392, k. 56-57. Аўтарка выказвае падзяку беларускаму даследчыку Андрэю Янушкевічу за магчымасць карыстацца інфармацыяй з гэтага дакумента.

[76] Аб пачатку падзелу згадвецца ў лісце Гаўрылы Гарнастая брату Івану: Ве*л*можному па*н*у его м(и)л(о)*с*ти па*н*у Ива*н*у Го*р*ностаю воеводичу но*в*огоро*д*скому даю знать в(аше*и*) м(и)*л*(ости) и*ж* што ве*д*лугъ постанове*н*я з делуро*в*ного име*н*я некотрые руские розебрали е*с*мо межи собою яко шире*и* а достато*ч*не*и* в листехъ и въ записехъ урадовы*х* е*ст* описно а и*ж* то*и* волости за *Д*непръско*и* половицу Шишкова в(аше*и*) м(и)*л*(ости) пришъло в де*р*жане которая тепе*р* е*ст* в моцы мое*и* тогды я во*д*лу*г* постанове*н*я и на ро*к* то*т* пе*в*ны*и* которы*и* межи нами е*ст* зложо*н* на которы*и* рокъ мели е*ст*мо одинъ другому име*н*я поступовати по*с*ла*т* служе*б*ника своего Яна Пруши*н*ского тамъ до Шишкова то*и* волости половицу здавати в мо*ц* и *в* де*р*жанье в(аше*и*) м(и)*л*(ости) пода*ти.* А такъ в(аша) м(и)*л*(ость) о томъ ведаючи рачъ у того служе*б*ника моего то*и* волости Шишо*в*ское половицу взятии в мо*ц* и *в* де*р*жа*н*е свое або то*т* кого в(аша) м(и)*л*(ость) тамъ пошлешъ того здыимати с ты*м* се ласце в(аше*и*) м(и)*л*(ости) злеца*м* проше абыхъ не бы*л* опущо*н.* Писа*н* у Каме*н*цу м(е)*с*(е)ца а*в*густа 20 день року 1565. В(аша) м(и)*л*(ость) бра*т* пово*л*ны*х* Гаври*л* Го*р*но(ста*и*) воевода ме*н*ски*и.* AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 300, k. 57.

Былі вылучаны прадстаўнікі ад кожнага боку[77]. На частку Гаўрылы, менскага ваяводы, прыйшлося ў Берасцейскім павеце — двор Копыль, двор Расная, двор Шчытнікі, двор Балотнікава, у Віленскім павеце — Пятэша, у Менскім павеце — замак Астрожчыцкі і мястэчка пры ім[78], там жа пушча, млын на рацэ Усяж і 4 сяла (Дубровы, Губічы, Навасёлкі, Гогаліца), сенажаці над ракою Сяжаю, да замка яшчэ належала сяло Глебкавічы з пушчаю, звярынымі ловамі, у Полацкім ваяводстве — замак Друцк, двары Бася, Талачын, Якаўлевічы, Славено. Івану вылучылі ў Берасцейскім павеце — двор і сяло Мінковічы, у Ваўкавыскім павеце — двор Поразава, у Менскім павеце — дворац Мішкоўскі з сёламі Мішкоўскае, Тхорніца, Кандратовічы, Рогава з пушчаю, у Полацкім ваяводстве — Стараселе[79] і Шышова[80]. На частку Астафея прыйшліся ў Троцкім павеце двор і маёнтак Талкава, Велічкоўскі двор у Троках, у Менскім павеце — двор Астрожчыцы з сёламі Чудзенічы, Анцыпароўскае, воласць Зголская за Барысавам з пушчай. Браты засведчылі падзел у судовых кнігах і адсутнасць прэтэнзій адзін да другога[81].

Пасля падзелу рухомасці па смерці бацькі некаторыя рэчы Астафея Гаўрыла захоўваў у сябе ў склепе ў Вільні. Але падчас пажару ў горадзе яны згарэлі. Астафей засведчыў, што не мае да брата прэтэнзій (1567)[82]. Верагодна, гэта былі рэчы, якія ўзяў да сябе Гаўрыла ад гаспадарскага маршалка Юрыя Тышкевіча ў 1562 г. Абодва былі апекунамі Астафея[83].

[77] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 392, k. 7-9.

[78] Гэта частка Астрожчыцаў, якая прыйшлася на Гаўрылу, была асобна апісана ў 1564 г. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 326, k. 62-65.

[79] 7 верасня 1566 г. быў складзены рэестр Старасельскага двара. Васіль Маладзейка, служэбнік Астафея, раней быў у яго бацькі, перадаў двор служэбніку Івана Васілю Бараноўскаму. Перадача адбылася ў прысутнасці віжоў: з магілёўскага ўрада — Кандрат Васілевіч і з аршанскага — Ілля Грыгор'евіч. Рэестр склаў Васіль Маладзейка. У Стараселе знаходзіліся дзве царквы Васкрасенская і Свята-Троіцкая. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 326, k. 76-91.

[80] Спраўца магілёўскага замка, каралеўскі ротмістр Марцін Стравінскі зафіксаваў сведчанні Васіля Бараноўскага — служэбніка Іванавіча Гарнастая, што ў 1566 г. Гаўрыла Гарнастай перадаў яго пану палову воласці Шышова за Дняпром, а другую палову павінен атрымаць ад Астафея (1556). AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 326, k. 47.

[81] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 295, k. 282-286; sygn. 326, k. 3-6, 36-39, 47, 93-94, 109-113, 211, 212, 218, 222, 223, 225; sygn. 366, k. 142-145; sygn. 392, k. 20-23, 32; A. Markiewicz, *Hornostaj Gabriel*..., s. 626-627.

[82] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 392, k. 60-61.

[83] Ю. Тышкевіч аддаў 1 000 залатых, вялікі сярэбраны коўш з пазалацістым вянцом — 12 грыўнаў вагі, сярэбраны коўш — 4,5 грыўны вагі, 2 залатнікі, 12 раструханаў — 17 грыўнаў вагі, сярэбраную шаблю, збрую, палатняную царкву. НГАБ, КМФ-18, спр. 261, арк. 40.

Жонкі Івана Гарнастая. Іван быў жанаты тры разы. Першая жонка паходзіла з роду Карэйвы. Яна памерла не нарадзіўшы нашчадкаў[84]. Другой жонкай стала Ганна Васілеўна Саламярэцкая (?-1550)[85]. З гэтага шлюбу ў гістарыяграфіі вядомы імёны наступных дзяцей: Гаўрыла, Іван, Гермаген, Астафей, Настасся, Ганна, Алена, Яўгенія і імя адной дачкі невядома[86]. Пра апошнюю, на падставе звестак Ю. Вольфа, падаецца, што яна была замужам за Львом Палубінскім[87]. У другім шлюбе яшчэ нарадзіліся Улас, Марына і Марыя. Марыну ў тастаменце І. Гарнастай называе Глебава[88]. У памянніку Супрасльскага манастыра з роду Гарнастаяў згадваліся Міхайла, Настасся, Феадора, Дзям'ян, Феадора[89]. Але ў якіх сваяцкіх дачыненнях яны былі высветліць не атрымалася. Толькі адзначана, што Улас і Гермаген — сыны Івана.

З тастамента І. Гарнастая вядома, што Ганна Саламярэцкая ўсе свае рухомыя рэчы (ланцугі, шаты, кубкі, каўшы і інш.) размеркавала паміж дзецьмі. Каштоўнасці пайшлі дочкам на выправы. Частка рэчаў была аддадзена Настассі і Яўгеніі, калі І. Гарнастай сам іх выдаваў замуж пасля смерці жонкі. Для Настассі былі зроблены з перлаў брамкі і каўнеры. Рэшта камянёў была аддадзена мітрапаліту Макарыю ў саборную Прачысценскую царкву ў Вільні за ўспамін душы Саламярэцкай[90].

Ганна Саламярэцкая памерла ў 7 гадзін раніцы 6 чэрвеня 1550 г. Аб гэтым сведчыць ліст на адыход душы, які быў складзены кіеўскім мітрапалітам Макарыем (гл. дадатак 3). Пачатак дакумента апісвае мізэрнасць гэтага свету. Далей адзначаны жаль І. Гарнастая па прычыне смерці яго цнатлівай і шляхетнай жонкі. У дакуменце згадваецца паходжанне Ганны, яна называецца Ганна Васілеўна Шаховіча[91]. Княгіня была пахавана ў дзень смерці ў жаночым манастыры Святой Тройцы ў Вільні, каля свайго бацькі Васіля Іванавіча і брата Фёдара перад царкоўнымі варотамі, ка-

[84] Пра першую жонку інфармацыя паходзіць з гербоўнікаў. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858, s. 850; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, s. 370; A. Markiewicz, *Hornostaj Iwan*..., s. 628.

[85] Пра Саламярэцкіх гл.: Н. Сліж, *Сямейныя адносіны і шлюбныя стратэгіі Саламярэцкіх у 16 — першай палове 17 ст.*, „Гістарычны альманах", 2005, т. 11, с. 86-121.

[86] A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, s. 370; A. Markiewicz, *Hornostaj Iwan*..., s. 627; В. Л. Насевіч, *Гарнастаі*..., с. 488.

[87] J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 373; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, s. 370; В. Л. Насевіч, *Гарнастаі*..., с. 488.

[88] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 317, k. 17; sygn. 309, k. 42.

[89] LMACM, f. 19-89, l. 36v.

[90] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 317, k. 20.

[91] Верагодна далей ідзе прозвішча Саламярэцкая, але ў гэтым месцы дакумент парваны.

ля левага кліраса, недалёка ад амбона. Згадванне гэтых фактаў паказвае пра існаванне ў гэтай царкве сямейнай крыпты Саламярэцкіх. У канцы дакумента адзначаецца пра суправаджэнне цела да месца пахавання, адпраўленне службаў аб дараванні яе душы грахоў[92]. Ганна (Іаана) была пазначана ў памянніку Супрасльскага манастыра[93].

Крыніца ўнікальная па сваім змесце і значэнні. З тастамента І. Гарнастая можна меркаваць, што падобныя лісты клаліся ў труну. Чаму захаваўся гэты — невядома. Верагодна быў напісаны ў двух экземплярах. На сённяшні дзень гэта адзіны выяўлены падобны дакумент. Дазволіць сабе лісты ад мітрапаліта на адыход душы маглі толькі вельмі заможныя асобы шляхетнага паходжання.

Пасля смерці Ганны І. Гарнастай ажаніўся трэці раз. Яго жонкай стала княгіня Марыя Багданаўна Заслаўская (?-1560)[94]. Ад мужа ёй былі падараваны 16 снежня 4 двары: Алешышкі, Салкінікі з дваром Мусценскім, двор Парудамін і дворац Велічкоўскі (1552)[95]. У сям'і Івана і Марыі не было дзяцей. Марыя запісала мужу рухомыя рэчы і 300 коп літоўскіх грошаў на маёнтку Новы Двор. За добрае да сябе стаўленне падскарбі дадаткова падараваў жонцы грошы на застаўных маёнтках: 200 коп літоўскіх грошаў на Дворцы і 1 200 коп на Ельное, застаўлены ад падчашага ВКЛ Станіслава Мікалаевіча Кежгайлы, 200 коп на Косаве, застаўлены ад Юрыя Грыгор'евіча Осцікавіча, троцкага ваяводзіча. Ліст быў пацверджаны Жыгімонтам Аўгустам (1551)[96].

З асобай Марыі было звязана шмат сямейных спрэчак. Яна паходзіла з сям'і Багдана Іванавіча Заслаўскага і Аграфены, дачкі кіеўскага ваяводы Івана Хадкевіча. У яе былі сёстры Федзя (жонка Сямёна Ямантовіча Падбярэскага), Ганна (жонка Яна Раманавіча Любецкага), Таміла (жонка князя Грыгорыя Фёдаравіча Друцкага-Горскага)[97]. Федзя разам з сынам Андрэем скардзіліся на сястру Марыю з-за пазыкаў яе першага мужа В. Талачынскага, страт з-за падданых на суму 547 коп літоўскіх грошаў. Суд прыняў рашэнне аб кампенсацыі страт (1551). Пасля смерці сястры Федзі яе маёмасць Лошыца, Прылукі, вакольны Прылучак, Качын, даннікі і агароднікі ў Жылічах на Русі і інш. падзялілі Таміла і Марыя са сваімі сужэнцамі (1557)[98].

[92] AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8662. Аўтарка выказвае шчырую падзяку Уладзіміру Сабчуку за падказку месца знаходжання гэтага дакумента.
[93] LMACM, f. 19-89, l. 36v.
[94] LMACM, f. 16-38, l. 18-19.
[95] LMACM, f. 4-9.
[96] AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8665.
[97] J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*..., s. 589-592.
[98] Напрыклад, страты былі ад цівуна Мішкі Сялецкага і яго жонкі Алены Унучкі, а нявольніца Анушыца пабрала рэчы і ўцякала: „(...) плате белое як кошули

Першы раз Марыя выйшла замуж за рошскага (аршанскага) дзяржаўцу, князя Васіля Юр'евіча Талачынскага. У 1544 г. ён запісаў жонцы 1/3 сваіх маёнткаў, сярод якіх Талачын, Радча, Лясная, частка Друцка і даніны. Ён памер у 1546 г.[99] У сваім тастаменце Васіль аддаў у апеку жонку віленскаму ваяводзе Яну Глябовічу. Апошні не заўсёды мог абараняць яе інтарэсы, таму загадаў рошскаму гарадэнічаму Раману Бураму служыць Марыі, а пры неабходнасці разам з яго дубровенскім намеснікам прадстаўляць яе інтарэсы ў судзе (1547)[100]. Ён выступаў ад яе імя ў справе з Зафеяй Кулешоўнай, удавой па князю Багдане Друцкім-Любецкім, з-за таго, што яна гвалтоўна адняла Мураўніцкую зямлю, паарала межы. Суд прыняў рашэнне пакінуць справу да паўналецця дзяцей Друцкага-Любецкага (1547)[101].

Сёстры Васіля Людміла і Настасся Талачынскія з цяжкасцю падзялілі спадчыну па браце (1549). А ў 1551 г. справа разбіралася перад вялікім князем літоўскім. Людміла і Настасся патрабавалі ад М. Заслаўскай вылучыць ім пасаг! Паводле судовага рашэння яна ім нічога не павінна выдаваць з маёмасці, але ў 1555 г. працэс аднавіўся[102]. Важную ролю ў вырашэнні гэтай праблемы адыграў муж М. Заслаўскай падскарбі ВКЛ Іван Гарнастай. У сваім лісце да вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста з веданнем заканадаўства і звычаяў аргументаваў, што яго жонка не мае абавязкаў адносна сясцёр: абедзве былі двойчы замужам і атрымалі ад бацькі і брата выправу; няма такога звычаю, каб жонка брата выдавала замуж яго сясцёр, калі яны трэці раз замуж захочуць выйсці; не вылучаць пасагі сёстрам дазваляе права даўніны. Акрамя таго, пасля В. Талачынскага не засталося вялікіх багаццяў. Марыя пахавала мужа за свой кошт. За пасаг ёй было запісана вена, якое яна не павінна нікому аддаваць. У канцы дакумента была прыпіска, што справа вырашылася на карысць жонкі[103].

Паралельна быў другі канфлікт паміж сёстрамі Людмілай і Настассяй, да якога мелі дачыненне Гарнастаі. Пасля смерці брата Васіля

его самого и жоны его такъ и скатерти, ручники, простири и ключи от скрини жоны его (...)". AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 348, k. 1-2, 7.

99 J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku...*, s. 537-539; В. Насевіч, *Феадальныя маёнткі і іх уладальнікі*, [у:] *Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Круглянскага р-на*, Мінск 1996, с. 92-96, 117-119.

100 AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 295, k. 103.

101 Там жа, sygn. 300.

102 J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku...*, s. 537-540.

103 Гэты дакумент захоўваецца ў архіве Гарнастаяў. Ліст пісаўся ў двух экземплярах: адзін праз Паўла Астравіцкага пайшоў да вялікага князя літоўскага, а другі застаўся ў І. Гарнастая. Акрамя таго, былі і іншыя судовыя справы паміж Марыяй і сёстрамі Талачынскімі з-за маёмасці брата. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 295, k. 141-143, 178-182, 288, 299-304.

Настасся не захацела рабіць адпаведны падзел маёнткаў Стараселі, Каханова, Шышова, Басеі і Гораў[104], забрала сабе лепшыя землі, сенажаці, дамы падданых, агульную сажалку ў Басеі зруйнавала і зрабіла з яе млын, на землях Людмілы пабудавала дамы, былі нанесены шкоды падданым, слугам, забіты ўраднік. Адпаведныя скаргі падаваліся ў замкі ў Ршы і Мсціслаўлі. Акрамя таго зяць Павел Тур, які трымаў маёнткі ў 100 коп, раздзяліў іх сваявольна з сястрой. Людміла не мела магчымасці абараніць свае правы і прадала ўладанні падскарбію ВКЛ Івану Гарнастаю з правам судзіцца супраць сястры і зяця (1554)[105]. Судовыя спрэчкі працягнуліся з Настассяй і яе зяцем Іванам Сапегам. Яны падалі вялікаму князю літоўскаму скаргу з пералікам шкодаў, якія былі нанесены ім ад І. Гарнастая. У асноўным былі згаданы страты ў падданых. Акрамя таго яны былі не задаволены падзелам[106].

З прыватных спраў Марыі вядомы наступныя. Настасся Мсціслаўская, жонка Грыгорыя Грыгор'евіча Осціка, пазычыла ў Марыі Багданаўны грошы пад заставу Новага Двара (1555) і Лісічкін (1556). Яна загадала ўрадніку ўвесці ў валоданне Заслаўскую. Лісічкін быў невялікім уладаннем каля ракі Холмца. На яго тэрыторыі знаходзілася ізба з сенямі, малая ізба, клець, дзве адрыны, свінарнік, асець, стайня, сажалка і грэбля[107].

Захаваліся асобныя лісты з перапіскі Марыі. Старасельскі служэбнік Раман Кошэвіч у сваім лісце адзначаў пра збор жыта ў падданых, пераконваў гаспадыню ў неабходнасці гандлю падданых на кірмашу ў Стараселе. Ён сцвярджаў, што не вінаваты ў рабаванні маёмасці баярына Хватовіча[108]. М. Заслаўская перапісвалася з пасынкам Іванам Гарнастаем. У лісце яна адзначала, што ў адрозненні ад Гаўрылы з Іванам у яе склаліся добрыя адносіны. Яна не змагла перадаць апошняму маёнтак Пятэша (Віленскае ваяводства) перад выправай на Інфлянцкую вайну, бо мела позвы ў суд ад Гаўрылы і павінна была ездзіць у Вільню. Па просьбе Івана Марыя дала на выправу ваенныя бубны, чатыры вознікі і пазычыла для яго 50 коп літоўскіх грошаў у свайго сябра, бо сама не мела на той час наяўных грошай (1560)[109].

Тастамент Марыі Багданаўны Заслаўскай быў актыкаваны ў кнігі віленскага ваяводы 6 ліпеня 1554 г., але яна яшчэ пражыла да 1560 г. Тады жанчына хварэла, верагодна таму і склала тастамент. Паводле яго ўся маёмасць прызначалася мужу. Ён павінен быў пахаваць яе цела. На

[104] Зараз гэта Горкі (Магілёўская вобласць).
[105] AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 415, k. 1; sygn. 316a, k. 1-2, 5, 13-14.
[106] Там жа, sygn. 300, k. 65, 66, 69-72.
[107] Там жа, sygn. 415. k.1; sygn. 416, k. 2, 4, 7, 24.
[108] Там жа, sygn. 295, k. 1.
[109] Там жа, sygn. 295, k. 151-154.

абрад і ўспамін душы было запісана 300 коп літоўскіх грошаў. Так на саракавуст па 10 коп вылучалася Прачысценскай і Свята-Троіцкай цэрквам у Вільні, Кіева-Пячэрскаму, Пустынскаму, Жыдзіцкаму і Супрасльскаму манастырам, Сафійскай царкве ў Полацку, саборным цэрквам у Слоніме, Вільні, Навагарадку, Тураве, ва Уладзіміры і інш. Апроч таго пры пахаванні раздаць грошы ўбогім, свяшчэннікам і манахам[110].

Пасля смерці Марыі ў 1560 г. усе рухомыя рэчы перайшлі сынам І. Гарнастая — Гаўрылу, Івану і Астафею. Падзел правялі канцлер ВКЛ Мікалай Радзівіл, троцкі кашталян Грыгорый Аляксандравіч Хадкевіч і пісар ВКЛ Астафей Валовіч. Кожны з сыноў атрымаў па 300 коп літоўскіх грошаў і рэчы, якія былі занатаваны ў рэестрах. Гаўрылу было дадзена серабро, шаты і іншыя рэчы, а без падзелу — рукамыі, гадзіннік, сагайдак і інш. Івану — шаты, каберцы, запона, коўдра, 2 катлы, фляшкі, шацёр, сядло і інш. Астафею — 2 каўшы сярэбраныя, 12 сярэбраных лыжак, шаты аксамітныя і інш., а без падзелу — 5 каўпакоў, 5 андаракаў, корд, 15 дэлій, 15 жупаноў, 15 бочак солі, прэсны мёд, скрынка з прывілеямі[111]. Пасля смерці Марыі сёстры Людміла і Настасся Талачынскія разам са сваімі дочкамі і зяцямі падалі скаргу на сыноў І. Гарнастая аб незаконным трыманні маёмасці па іх браце Васілю — Талачын, Радча (1561)[112].

Багаты архіў Гарнастаяў прадстаўляе шмат цікавых асаблівасцей з жыцця яго прадстаўнікоў. Дзякуючы сваім асабістым якасцям падскарбі ВКЛ Іван Гарнастай дасягнуў высокіх пасад, быў вельмі адукаваным чалавекам для свайго часу. Змог арганізаваць дзейнасць у дзяржаўным скарбе і ва ўласных уладаннях. Важным для яго было не толькі жыццё, але і смерць. Падскарбі дэталёва распісаў абрад пахавання. Яго воля была выканана ягонай жонкай М. Заслаўскай. Адметнасцю ў пахавальных абрадах праваслаўных стала наяўнасць ліста на адыход душы. Такі дакумент выяўлены на смерць Г. Саламярэцкай.

На колькі добра склаліся адносіны І. Гарнастая з жонкамі па дакументах вызначаць не заўсёды магчыма. Пра першую жонку — толькі асобныя згадкі. Шлюб з Г. Саламярэцкай меў важнае значэнне для падскарбія. У ім нарадзіліся дзеці, якія сталі асноўнымі спадкаемцамі. Гэта азначала, што па Іване лінія не згасала, а ў родзе была княжацкая кроў. З Марыяй Заслаўскай дзяцей не было, але яна ўнесла ў дом Гарнастая частку спадчыны Заслаўскіх. Для Марыі Багданаўны шлюб таксама меў сваю „карысць" пры вырашэнні канфліктных сітуацый са сваякамі.

110 НГАБ, КМФ-18, спр. 34, арк. 232адв.-236адв.
111 AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 348, k. 10-18; sygn. 391, k. 1-5.
112 Там жа, sygn. 295, k. 361.

Крыніцы прадстаўляюць розныя аспекты з жыцця І. Гарнастая і яго сям'і. Многія з іх асвятляюць матэрыяльны бок. Архіў Гарнастаяў варты далейшага вывучэння, бо ён уносіць шмат новай інфармацыі па гісторыі шляхецкай сям'і, эканоміцы, штодзённасці, культуры, літатаруры, рэлігіі ВКЛ.

Дадаткі

Дакументы напісаны на старабеларускай мове. Пры транслітарацыі тэксту ў аснову пакладзены прынцып палітарнай перадачы. Старажытныя літары захаваны, вынасныя — пададзены курсівам. Прапушчаныя літары ў словах пад цітламі раскрыты з улікам асаблівасцей правапісу старабеларускай мовы і заключаныя ў круглыя дужкі. Пашкоджаныя месцы пазначаны ў квадратных дужках.

Дадатак 1.

Тастамент падскарбія ВКЛ Івана Гарнастая, 1555

AGAD, zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8668.

[1]

Во имя Ѿ*т*ца и Сына и Светого Духа светое живонача*л*ное неразделимое во еди*н*стве Тро*и*цы Аминь. Ѩ многогре*ш*ны*и* и великонедо*и*стоны*и* Иванъ Ѿстафеви*ч* Горноста*и*[113] чиню ѩвно симъ моимъ тастаме*н*томъ хто его всхочеть вѣда*ти* або чтути его слыша*ти*, и*ж* ни с которого припꙋжаеныѩ а ни з намовы лю*д*ское бꙋдучи бе*з* жа*д*ное хворобы в сꙋпо*л*номъ здоро*в*и и в до*б*рое пам*ѧ*ти мое*и* пишуꙋ сесь мои тастаме*нт* бача*ти* на кро*т*кость живота своего и*ж* день сꙋ*д*ны*и* ѩко тать в нощи приходить и не ве*м* в кꙋю годину дꙋшу маю ѡ*т* мене возметь. Сиѩ в розуме моемь хꙋдого сꙋетного живо*та* своего прикладаю*чи*. И по ѡбычаю свѣта того хотѩчи вчини*ти* и не бе*з*печ*н*о бꙋдучы живота своего и ждꙋчи ча*с*у сме*р*тного ѩко неи*з*бы*т*ного николи же. Вмыслиломъ самъ тоею доброю волею два тастаме*н*ты мои справи*ти*. Ѿдин тотъ ѡ похова*н*и тела моего и ѡ пам*ѧт*це дꙋши моее гре*ш*ное. А дрꙋги та*с*таментъ на именьѩ и маетность мою ѩкобы и*ж* по смерти мое*и* жона моѩ и дѣти мои в до*б*ромъ покою межи себе заховалис*ѧ* и никоторого ро*с*ты*р*ку и ненависти межы себе не мѣли. И та*к* с*ѧ* справова*ли* и с того ни в чомъ не выстꙋпали ѩко была и есть на то вол*ѧ* моѩ. Ѩко ꙋ ѡбею*х* ты*х* тастаме*н*тахъ мои*х* стоить ѡписано, абы то все по по*л*нили и так очини*ли*. И кгды ю*ж* Б(о)го

[113] Іван Астаф'евіч Гарнастай (?-1558) — гаспадарскі пісар (1512-1558), гаспадарскі маршалак (1529-1542), падскарбі ВКЛ (1531-1558), навагарадскі ваявода (1551).

милостивого волѧ на то при*и*деть а всхочеть мене грешного создание свое сме*р*ти преда*ти* и повелить дꙋши мое*и* гре*ш*нои с тела мое*г*(о) мерзкого изы*и*ти с того его светаѧ м(и)л(о)*с*ть бꙋдеть похваленъ и по*д*ле воли его светое м(и)л(о)*с*ти неха*и* та*к* сѧ станеть и бꙋдеть. Ѩ те*ж* чоловекъ сы*и* тле*н*ны*и* не имѣѧ где покоѧ и помощи ѡбрести и до кого прыбе*г*нꙋ*ти* и збавлениѧ просѧ ѡ*т* вечны*х* мꙋкъ. Токмо къ его свето*и* м(и)л(о)*с*ти творцꙋ и збавителю моемꙋ всем(и)л(о)*с*тивомꙋ Б(о)гꙋ. И даю полецаю себе и д(у)шꙋ мою многогре*ш*нꙋю въ его светыи и м(и)л(о)с(е)рдыи и б(о)жеств*е*нныи преще*д*ры*и* и бл(а)го приѧ*т*ныи и спасите*л*ныи и немстительные рꙋце. Его светаѧ м(и)л(о)*с*ть вчинить сѧ мною по су*д*бамъ своимъ светымъ и спасеть мѧ тꙋне и меже вѣсть сꙋдьбами ѧко человеколюбецъ. Где *ж* ѧ впование имѣѧ на Б(о)га созда*в*шого мѧ. На перве*и* ꙋ д(у)шꙋ мою многогре*ш*нꙋю помина*ти* и ѡ неи злои нечисто*и* Б(о)га милосердого проси*ти* и памѧ*т*ки по*д*ле ѡбычаѧ и вѣры н(а)шое хрестьѧ*н*скоє чини*ти* и тые вси пѣнѧзи мои што ниже*и* в томъ тастаме*н*те моемъ ѡ*т*писаны по д(у)ши мое*и* ро*з*дати не похиблѧю*чи* не в чомъ тое воли моее полецаю справовати. Наперве*и* жонѣ моеи кн(ѧ)жне Марьи Богдано*в*не Жосла*в*скои[114] а при не*и* кого жона моѧ впросить хр(е)столюбца которого або дву*х* бл(а)гове*р*ныхъ

[1 адв.]

хр(е)стыанъ з дворꙋ врадниковъ або дворанъ го*с*(пода)рьскихъ або из мещанъ добрыхъ людеи которыи длѧ Б(о)га и слу*ж*бъ моихъ и знаемости моее с ни*ми* того еи жонѣ моеи не вымовѧтьсѧ грешномꙋ тѣлу моему по працовати и послꙋжити за што Бо*г* створитель воздасть за то все до*б*рое имъ. И на то*м* есть волѧ моѧ естли ѧ ꙋмрꙋ ꙋ Вилни або близꙋ Вилни в де*р*жанѧ*х* або ꙋ во име*н*ѧ*ч*кахъ мои*х* близки*х* Вилни тогды мають гре*ш*ноє тѣло мое приве*з*ти до Ви*л*ни и не волочачи смро*д*у гнюсного телеси моего скве*р*ного черве*м* ѧдомого по ꙋлицамъ до домꙋ моего але просто мають мѧ привезнти до мана*с*тырѧ до церкви С(ве)тоє Тро*и*цы[115] и положи*ти* мѧ мають ꙋ церкви по*д*ле самого сто*л*па правого крылоса близꙋ а*м*бона проти*в* того сто*л*па где жона моѧ Анна[116] положона есть. И проводи*ти* мають скве*р*ное тѣло мое до гробу всимъ соборомъ Пречистое великое собо*р*ное церкви.

114 Марыя Багданаўна Заслаўская (?-1560) — трэцяя жонка Івана Гарнастая, з сям'і Багдана Іванавіча Заслаўскага і Аграфены, дачкі кіеўскага ваяводы Івана Хадкевіча.

115 Царква і манастыр Святой Тройцы ў Вільні заснаваны гетманам ВКЛ Канстанцінам Астрожскім у гонар перамогі над маскоўскім войскам у 1514 г.

116 Ганна Васілеўна Саламярэцкая — другая жонка Івана Гарнастая, дачка князя Васіля Іванавіча Саламярэцкага і Ганны Уладыкі.

Па*к*лижъ ꙋмрꙋ на По*д*лѧшю ꙋ во име*н*ечькахъ моихъ або на Руси[117] близꙋ Дрюцка або близꙋ Мѣньска або ꙋ Слониме и гдень бꙋдь ѡ дале*и* Вилни абы мѧ ю*ж* до Вилнѧ не везли але проста ѡ*т*везли бы где наближе*и* до воды до порту або до Пи*н*ска с Копыловъ с По*д*лѧшьѩ або до Дне*п*ра Свисло*ч*ю або Пчичомъ або Березыною просто быс мѧ повезли до Киева водою а хотѧ и ꙋ Слониме бꙋдуль его на то*т* ча*с* де*р*жа*ти* ꙋмру абы ю*ж* к Вилни мѧ не везли. А ѡ*т*везли бы до Здитова[118] а Здитова водою до Киева и ѡсмолили бы телесны*и* смра*д* гора*з*до длѧ ꙋзгнꙋшанѩ лю*д*ского абы ѡ*т* него не бегли ѩко ѡ*т* пъса сме*р*дечо*г*(о). И тое мерзости тлѣ*н*ного смро*д*у тѣла моего много нигде на ѡ*д*но*м* мѣстцꙋ не де*р*жали и того ча*с*у послали и ѡ*т*прова*д*и*ли до Киева и погре*б*ли з ро*д*ители моими при це*р*кви Пр(е)ч(и)*с*тое Б(огороди)цы ꙋ велико*и* ла*в*ри Пече*р*ского манастыра[119] по право*и* рꙋце це*р*кви проти*в* ѡ*т*ца моего и дѧдъ моихъ пано*в* Скипоревичовъ при стенѣ самое це*р*кви томъ молю преда*ти* и положи*ти* тѣло земноє понеже земля есть и в землю паки было взмꙋровано муромъ абы мѧ пото*м* не выкинено и не рꙋшоно с того мѣстца гробꙋ моего до ꙋстанѩ ме*р*твы*х* на сꙋдны*и* д(е)нь. А прошꙋ и чоломъ бью абы смра*д*номꙋ нечистивомꙋ тѣлꙋ моемꙋ пагꙋбы бо*л*шое и тщеславиѩ сꙋетного непо*т*ребного не чинили бо и та*к* бе*з* того мерзко и смра*д*но есть. Абы на рꙋка*х* лю*ди* або

[2]

слꙋги телеси че*р*вем ѩдомого не носили, але в домꙋ *ж* вложи*в*ши е*ст*ли зиме в сани але те в колеса где разлꙋче*н*е д(у)ша с тѣло*м* при*и*ме*т* двема скотинами ко*н*ми запрегши абы было везено. Єстли ꙋмру ꙋ Вилни в домꙋ моемъ ино до С(ве)тое Тро*и*цы манастырѧ ѡ*т*не*с*ти и положи*ти* на то*м* мѣсте при сто*л*пе правого крылоса[120] близу а*м*бона а е*ст*ли ꙋ мои*х* име*н*ѩ*х* на По*д*лѧ*ш*и або в де*р*жавахъ в Слониме або где и*н*де ꙋмрꙋ далеко ѡ*т* Вилни ино до Киева ѡ*т*везти ѩко выше*и* ѡписано нигде не ме*ш*каю*чи*. При которомъ тѣле моемъ мать еха*ти* слꙋги мои кого жона моѩ ѡбереть и пошлеть а боѩ*р*чꙋки с Порозова чотыри а дво*р*ны*х* слу*г* чотыри добры*х* люде*и*. А по*п* копыло*в*ски*и* або порозо*в*ски*и* або дворны*и* мои с ни*х* ѡдинъ естли бы на то*т* ча*с* бы*л* ꙋ мене або з рꙋски*х* имѣне*и* естли та*м* ꙋмру боѩре и попъ мають посланы бы*ти,* а возы три по два кони е*ст*ли зиме бꙋдеть. Ѡдин по*д*

117 У тагачасных дакументах да Русі адносіліся ўсходнія тэрыторыі ВКЛ, прыкладна ад Менска.
118 Вёска Здзітава зараз знаходзіцца ў Брэсцкай вобласці.
119 Кіева-Пячэрская лаўра — вядомы старажытны праваслаўны цэнтр з цэрквамі і манастыром.
120 Кліpас — месца ў храме перад алтаром, дзе знаходзяцца пеўчыя.

гноемъ телеси моего а два з речми што потребы повезѹть. И привезши до Печерского манастырѧ мають даны быти тыи два кони што тело мое грешное повезѹть на Печерскии манастырь а два возники дати на Светого Николу на Пустынскии манастырь[121] а два возники на дати вси церквы в мѣсте Киевскомъ естли зимою повезуть то так маеть быти. Пакли водою повезуть але те придастмисѧ смерть на Подлѧшю або годе подаль Вилни тогды мають ѡтвезти толко конми до воды где наближеи бѹдеть порт водныи а водою ѡтвезти до Киева Печерского манастырѧ а кони всю шесть возниковъ ѡтогнати и ѡтдати мають жонѣ моеи Марьи. И привезши до Киева сховати мають не мешкаѩ грешное тѣло мое при домѹ церкви Пр(е)ч(и)стое Б(огороди)цы подле тое воли и наѹки моее где ѩ росказалъ. А што сѧ дотысеть прикрытьѩ на гробѹ мои абы было прикрыто первеи сукномъ чорнымъ с пастову всего сшытым скамбарыскимъ а на верхъ того сѹкна простирею коленскою с целого поставца съшитою а поверхъ простири двадцатма локти ѡксамитѹ. А тое все прикрыте ѩко сукно простирѧ и ѡксамитъ и што на тѣле моемъ маеть быти положоно все зготовано и положоно а справено еще за живота моего самим мною. Тыхъ речеи вже не потреба тыми пѣнѧзми моими справлѧти бо то все готова при гробе моемъ положоно есть и по похованьи моего тѣла тыи речи што на гробе

[2 адв.]
моемъ мають быти даны на тых комѹ то маеть приити подле ѡбычаю справы церковное. А кгдыж провод бѹдеть чиненъ естли ѹ Вилни ѹмру абы справлено было на ѹбоство сто кап чорныхъ которыи сто свеч сѹканых по великому сажню[122] перед гробомъ понесѹть. А ѡколо гробѹ абы было тридцать свѣчь чорных лѧных несенно великих по сажню свеча. А бѹдеть ли его м(и)л(о)сть митрополитъ[123] ѹ Вилни ѩ грешныи ѡ то его м(и)л(о)сти прошѹ и челомъ бью абы мѧ грешного со всимъ соборомъ крылоса соборное церкви сам проводил до манастырѧ Светое Троицы ѹ Вилни и своим светителским бл(а)гословенемъ розгрешил и простил и в тот же час сам провод и панахидѹ и службу Божю за мою нечистѹю д(у)шу грешнѹю ѡтслужил. И над то еще три ѡбедни и три панахиды его м(и)л(ость) сам бы за мою д(у)шѹ грешнѹю ѡтслужил и Б(о)га м(и)л(о)стивого ѡ неи просил а за то его м(и)л(о)сти десѧть золотых черленыхъ а за три ѡбедни и за три панахиды по золотомѹ его м(и)л(о)сти то три золотых черленых.

[121] Пустынскі манастыр знаходзіцца недалёка ад Мсціслаўля.
[122] Сажань — 176 см.
[123] Мітрапалітам у той час быў Макарый ІІ (?-1556).

А естли ѡтца митрополита ꙋ Вилни в тот час не бꙋдеть ино без его м(и)л(о)сти мають грешное тѣло мое соборомъ церковным погрести. А попом виленским ѡсобно дати в тот час за три панахиды по пол копю грошеи полторы копы грошеи а на Светꙋю Троицꙋ за три панахиды дати по тридцати грошеи полторы ж копы грошеи. А на позвонное дати по две копе грошеи на день абы звонено по године на день по всимъ церквам на три дни шесть коп грошеи. А на Светꙋю Троицꙋ на три ж дни по сорокꙋ грошеи двѣ копе грошеи дати. А ѡсобно понесꙋть тѣло на погребене до Светоє Троицы дати еще на позвонное Пречистои Б(огороди)цы[124] и на вси церкви копꙋ грошеи а на Светꙋю Троицꙋ ꙋ Вилни дати так же десѧть коп грошеи. А на соборную церков Пр(е)ч(и)стое ꙋ Вилни ѡтписꙋю дати на вечистыи сорокоꙋстъ десѧть коп грошеи, а на светꙋю Троицꙋ ꙋ Вилни дати так же десѧть коп грошеи, а на сорок днеи на кождыи день кром того роздати по стꙋ пѣнѧзеи на ден то вчинит ѡт понеделка до сꙋботы за шест днеи шестсот пѣнѧзеи то копа грошеи выидеть на шест днеи. А на шест недель даючи в тꙋю сорок днеи на кождыи день кром недели по пѣнѧзю на сто парсун на день то шесть коп грошеи выидеть по пѣнѧзю на ден даючи ѡт понеделка до сꙋботы в сорок днеи. А на вси церкви ѡкресныи виленскии на чотырнадцат ихъ ѡтписꙋю дати на сорокоꙋстъ по всѧ дни абы пѣли на кождыи день ѡбедни и панахиды по копе грошеи то пѧтнадцат коп грошеи бо покровскомꙋ.

[3]

А кром того ѡтписꙋю на вбогих слепых хромых везде гдень колвек бꙋдь в темницах седащих по ꙋлицам лежащих по шпиталем хорых болѧщих нагих слепых хромых седети собꙋти м(и)л(о)сть с ними на потребы их вчинити. Ѡ то длѧ Б(о)га прошꙋ абы то так вчинили на тое вбозтво роздали кром всих тых вышеи ѡписаных пѣнѧзеи сто коп грошеи которꙋю ꙗ с тых же пѣнѧзеи моих на то ѡтписꙋю, а бы то скоро по исходе дꙋши моеи напред сего было роздано непохибне а верне подле страху боꙗзни Божее. Бом все лѣта живота моего во чрево и гортань свою ꙗко адъ несытыи метал и глотал а ни жадное м(и)л(о)сти никому ни в чом не показал а ничого никомꙋ николи не дал и м(и)л(а)стына не чинил. И ꙗко змии и аспид лютыи на кождого сѧ лютостиве гневом метал. За то велико прошꙋ и молю Х(ри)ста дѣлѧ спасителѧ н(а)шог(о) абы то все по д(у)ши моеи грешнои было тым странным ꙋбогим роздано. И на вси церкви Божи подле того моего росписанꙗ было розослана и роздано и того нигде инде нероспрошоно под клатвою светых ѡтецъ и моею. А сꙋма тых всих пѣнѧзеи моих што

[124] Прачысценская царква ў Вільні вядомая з XIV ст.

по д(у)ши моеи мають роздати и розослати и на памѧти и ꙋбозствꙋ роздати сума ихъ чотыриста семдесѧтъ три копы и тридцать грошеи и тринадцать золотых черленых митрополиту. А ꙗ еще прозапасъ чого бы недостовало абы не искали а ни позычали ни в кого пѣнѧзеи приложилом к томꙋ двадцать шесть коп и тридцать грошеи то всего ѿтложилом по д(у)ши моеи роздати и памѧти чинити пѧтьсот коп грошеи. С тое ж сумы пѣнѧжное ѡксамит на гроб полотно и сукно вже справлене и готово положена есть. А к томꙋ с тых пѣнѧзеи мають воскъ и вси иншыи потребы справовати. А што сѧ на звыш тое потребы тых пѣнѧзеи с тое пѧтисот коп грошеи зостанеть тобы все роздали на ꙋбогии и по шпиталемъ. Наперввеи жоны моее Марьи и ѡпекꙋнов хто сѧ попрацуеть при жонѣ моеи ѡ тѣле моєм грешномъ справлѧти пилне прошꙋ абы тыми пѣнѧзми и золотыми што тꙋт по д(у)ши моєи росписаны в том тастаменте моимъ росписано ест а с того ничимъ не выстꙋпали. А митрополит хотѧ бы и не был па погребе грешного тѣла моего ꙋ Вилни ѡднако ему таѧ тринадцать золотых маєт ѿтослана быти абы три панахиды и три службы Божи за д(у)шꙋ мою грешнꙋю ѿтслужил сам и Б(о)га милостивого ѡ неи попросил. Так теж хотѧ и до Киева бꙋду повезенъ а ꙋ Вилни не положонъ абы вси тыи пѣнѧзи

[3 адв.]

до Вилни на церкви и на болницы и на черницъ и на позвонное ѿтослано и ѿтдано толко ста кап и ста свеч до Киева нема быти справовано а ни слано толко тридцат свеч чорных лѧных а триста свечок малых по локтю то бы так справено и послано до Киева. Нижли ꙋ Вилни естли[125] провод и погреб бꙋдеть грешномꙋ тѣлу моемꙋ то капы и свечи великие сто ихъ нехаи бꙋдеть для тщеславиѧ таковог(о) ꙗко ꙋмрꙋ есть и ꙋ мѣсте великом при гос(пода)ри бꙋдучи. А естли ꙋ Вилни бꙋду погребен а до Киева не ѿтвезенъ. Ино до Киева што ѿтписано пѣнѧзеи на сорокоꙋсты и на памети на церкви толко тыи там до Киева ѿтослати. А што есть написано столъ справлѧти архимандритꙋ тых пѣнѧзеи двадцати коп грошеи имъ не дати. Тыи вси гроши ѡбернути тꙋ ꙋ Вилни и роздати их на ꙋбозство и по шпиталемъ єстли до Киева не повезуть. А коли до Киева повезуть мене грешного ино тыи пѣнѧзи там вси послати ꙗко есть росписаны то все маеть быти там ѿтослано и роздано. Нежли конеи вже шест возников естли водою ѿтошлють мѧ до Киева не мають слати их до Киева а зоставати ихъ мають до воды привезши при жонѣ моеи Марьи. Так же кгды бꙋдеть по исходе д(у)ши моее грешноє и при вкладани в гроб тѣла моего

[125] Слова дапісана зверху.

грешного абы бы*ли* прочтены ли*с*ты раздрешалныи ми*т*рополь*и* и пото*м* па*т*ри*р*иѧшии. И на мене ꙋ гробе мое*м* положоны были. А тыи листы суть при се*м* тастаме*н*те моемъ. При то*м* те*ж* ѡповеда*м*сѧ и ѩвно сознава*м* Б(о)гꙋ и тво*р*цꙋ моемꙋ и вси*м* людемъ ижемъ ѩ злы*и* нечисты*и* скве*р*ны*и* чолове*к* а че*м* креще*н* Бо*ж*и*м* в Отца и Сына и Светого Дꙋха. Але*м* ско*т*ски*и* нехрестыѩнски*и* беззако*н*но живо*т* мои хова*л* ѡ*т*ступивши все*г*(о) св(е)того бо*ж*его росказа*н*ѩ и ходиломъ несмы*ш*лене ско*т*ски*и* по воли мое*и* злои проти*в*кꙋ бо*ж*емꙋ росказанью полꙋкавы*м* нечисты*м* злы*м* дело*м* моимъ во всемъ нестемъ ви*н*ным Б(о)гꙋ творцꙋ моемꙋ бо*м* во блꙋде*х* многи*х* нечистотахъ ско*т*ски*х* и ѡ*бж*а*р*стве и пьѧстве живо*т* сво*и* проводи*л* ѡкаѩ*н*ного и нечистого блудника злого человека скве*р*ного. И длѧ розлитѩ длѧ на*с* грешны*х* крови свое светоє на конецъ жывота моего в покаѩние мѧ приведеть и ѡ*т* ты*х* злы*х* грехо*в* ѡчистить и ѡто вси*х* тѧжки*х* сме*р*тны*х* мои*х* грехо*в* избавить мѧ ѩко человеколюбецъ. А тебе жонꙋ мою милую Ма*р*ю и ва*с* дете*и* свои*х* и приѩтеле*и* кро*в*ныхъ и ѡбчи*х* вси*х* ѡ*т* велики*х* и малы*х* слезно а горце поко*р*не велико прошꙋ абы при потребе мое*м* бꙋдучи в то*т* ча*с*

[4]

дати попꙋ двѣ копе гроше*и* с ты*м* то пѧна*д*цать ко*п* гроше*и.* А на шесть больницъ. На бо*л*ницꙋ С(ве)тое Тро*и*цы, С(ве)тое Рожества Хр(и)стова, Светого Спаса, Светого Пе*т*ра по копе да*ти* то чотыри копы гроше*и.* А на лѧ*д*ски*и* шпитали на Светоє Марьи Ма*г*далены шпиталь, на Светого Д(у)ха шпиталь[126] по копе гроше*и* да*ти.* А на клѧшторы С(ве)того Бе*р*надына двѣ копе гроше*и* да*ти.* А на че*р*ницъ Светое Тро*и*цы пѧть ко*п* гроше*и* дати а панамаре*м* двꙋмъ ѡ*д*номꙋ в С(ве)тое Пр(е)ч(и)*с*тое по*л* копы гроше*и* да*ти* а проску*р*ни копꙋ. А дрꙋгомꙋ панамо*р*ꙋ С(ве)тое Тро*и*цы по*л* копы гроше*и* да*ти* а проску*р*ни копꙋ гроше*и* да*ти*. А проску*р*ни мають кꙋтью дава*ти* до годꙋ к панахидамъ. А на прово*д* проводи*ти* тѣла мое до Светое Тро*и*цы шесть ко*п* да*ти* гроше*и* на весь ихъ соборъ. А троецъкомꙋ зъ его свяще*н*нику за прово*д* да*ти* ѡсобно двѣ копе гроше*и* то ѡсмъ ко*п* гроше*и* за прово*д.* Єще *ж* даю и ѡ*т*писꙋю по д(у)ши мое*и* многогре*ш*нои на вечистуꙋю памѧть сорокоꙋстовъ ѩко на ѡбеднѧхъ та*к* и на панахидахъ и на литеѩ*х* ꙋтрени*х* и вече*р*нихъ по*д*ле звычаю н(а)шого хрестыѧнского собо*р*ноє апосто*л*ское це*р*кви. Напе*р*веи ѡ*т*писꙋю до Киева на Пр(е)ч(и)стꙋю Пече*р*скꙋю на ве*ч*ны*и* сорокоꙋстъ десѧть ко*п* гроше*и,* на Светого Николꙋ Пусты*н*ского десѧть ко*п* гроше*и,* на Светы*и* Софе*и* ꙋ Киеве[127]

[126] Аб шпіталях утрымліваецца апісанне ў спасылках да тэксту артыкула.
[127] Сафійскі сабор у Кіеве заснаваны Яраславам Мудрым у XI ст.

десѧть коп грошеи, на манастырь С(ве)того Михаила Выдꙋбицъкого[128] десѧть коп грошеи, на манастыр Сꙋпрѧсьскии[129] десѧть коп грошеи, на Светых Бориса и Глѣба в Новѣгородцы[130] на соборнꙋю церков десѧть коп грошеи, ꙋ Слониме на Светого Спаса соборнꙋю церков[131] десѧть коп грошеи, на Светого Николꙋ соборнꙋю церковъ ꙋ Берестьи[132] десѧть коп грошеи, на Светого Ивана Б(о)гꙋслова в Луцкꙋ[133] соборнꙋю церков десѧть коп грошеи, на Светого Николꙋ в Жидычине[134] десѧть коп грошеи, на соборнꙋю церковъ Пр(е)ч(и)стое ꙋ Володимери[135] десѧть коп грошеи, на манастыр Пр(е)ч(и)стое ꙋ Земне[136] десѧть коп грошеи. Попꙋ моемꙋ копыловскому двѣ копе грошеи, порозовскому попꙋ моемꙋ С(ве)того Петра двѣ копе грошеи, попꙋ толочинскомꙋ копа грошеи, попꙋ лошицъкомꙋ копа грошеи, попꙋ радчинскомꙋ копа грошеи, попꙋ староселскому копа грошеи. На Светꙋю Троицы так же ꙋ Старосели копа грошеи. А естли того Б(о)гъ м(и)л(о)стивыи позволить а до Киева сꙋдить ли Бог телесныи смрад мои а грешное тѣло мое попровадити. Ино ѡтписꙋю хто с тѣломъ моимъ поедеть бояром и слугам моимъ и попꙋ на страву

[4 адв.]

двадцать коп грошеи. А кгды в Киеве бꙋдуть ино на церкви киевскии мѣсткии ѡтписꙋю на позвонное как мимо повезꙋт копа грошеи. А на панахиды и на ѡбедни па три кроть то есть за три дни ѡтпѣти по дꙋши моеи попом мѣстким всим дати полторы копы грошеи а на ꙋбозство по шпиталем роздати в мѣсте Киевском двѣ копе грошеи. А на позвонное в Пустынскии манастырь как тѣло повезуть копꙋ грошеи, а в Печерскии манастыр на позвонное две копе грошеи. А на болницꙋ на наворотни старцомъ Светое Троицы три копы грошеи.

[128] Выдубіцкі Свята-Міхайлаўскі мужчынскі манастыр у Кіеве заснаваны Усеваладам Яраслававічам у XI ст.
[129] Супрасльскі Дабравешчанскі манастыр заснаваны ў 1498 г. навагарадскім ваяводам Аляксандрам Хадкевічам.
[130] Барысагребская царква ў Навагарадку заснавана была ў XII ст., у XVI ст. на яе мурах была ўзведзена новая царква.
[131] Інфармацыя пра Спаскую царкву ў Слоніме адсутнічае ў гістарыяграфіі.
[132] Дакладная дата заснавання царквы св. Мікалая ў Берасці невядомая.
[133] Царква св. Мікалая была заснавана ў Луцку князем Любартам у XIV ст.
[134] Жыдычынскі мужчынскі манастыр і царква св. Мікалая вядомыя з XIII ст., зараз тэрыторыя сучаснай Украіны.
[135] Саборная Прачысценская царква знаходзілася ва Уладзіміры, зараз на тэрыторыі сучаснай Украіны.
[136] Старажытны Прачысценскі манастыр знаходзіўся ў Земне, да 1495 г. быў рэзідэнцыяй уладзімірскіх епіскапаў. Зараз с. Зімнае на тэрыторыі сучаснай Украіны.

А че*р*нцо*м* всимъ и крылошано*м* и засто*л*пнико*м* патъ ко*п* грошеи*,* а че*р*ницо*м* всимъ пать ко*п* грошеи*,* а на трапезꙋ ѡдну столъ постави*ти,* а нако*р*мити чернцо*в* вси*х* подле ѡбычаю манасты*р*ского ѡ*т*писꙋю на то да*ти* архима*н*дритꙋ в рꙋки па*т*на*д*цать ко*п* грошеи*,* а ѡн маеть столъ ѡди*н* за тыи пѣнѧзи справи*ти.* А ѡ пьѧнстве велико*м* пить ıѧ не дозволѧю а нико*м*у *ж* абы давано пити до ѡпо*и*ства великого кро*м* медꙋ абы дано три бо*ч*ки а пива па*т* бочо*к* поки сто*л* про*и*деть, а пото*м* ничого не да*ти* абы на ѡ*б*жа*р*ство и пьѧ*н*ство не дано никомꙋ бо*л*ш ничого. Архима*н*дритꙋ за прово*д* тѣла моего гре*ш*ного пать ко*п* грошеи*,* а ѡ*т* мѣстца где мѧ положать естли в це*р*кви або манастыри па*т* ко*п* грошеи да*ти,* то та*к* в Кие(ве) сѧ справи*ти* и рѧди*ти* мають. А капъ ста и све*ч* ста до Киева не сла*ти* то*л*ко три*д*цать све*ч* лѧны*х* чорны*х* ма бы*ти* при погребе в манастыри Пече*р*ском ѡ триста свечо*к* ѡдиницъ малы*х* по ло*к*тю. А естли ıѧ гре*ш*ны*и* ꙋ Ви*л*ни або близꙋ Ви*л*ни ꙋмрꙋ и погребе*н* бꙋду ꙋ Ви*л*ни на то ѡписꙋю и даю кро*м* вси*х* ты*х* пѣнѧзе*и* на погребе тѣла моего кгды погребꙋть того днѧ столъ справи*ти* ѡдинъ митрополитꙋ и попомъ а розда*ти* вбо*з*ствꙋ тисѧча пѣнѧзе*и* того днѧ, а на третина*х* и на девѧтина*х* стола не стави*ти* попо*м* а на по*л*ꙋсорочина*х* столъ дрꙋги*и* справи*ти* попо*м* и дрꙋгую тисѧча пѣнѧзе*и* розда*ти* ꙋбоги*м.* А в по*л*ꙋ году сто*л* че*т*верты*и* справи*ти* попо*м* и патꙋю тисѧ*ч*у пѣнѧзе*и* розда*ти* вбоги*м.* А на тыи столы ꙋ го*д* стави*ти* ѡ*т*писꙋю два*д*ца*т* ко*п* грошеи и па*т* ко*п* грошеи по пѧ*ти* ко*п* грошеи на сто*л.* А на ꙋбо*з*ство ѡ*т*писꙋю розда*ти* па*т* кроть по тисѧча пѣнѧзе*и* то па*т* рꙋбле*и* грошеи*.* А кале*к* не ко*р*мити а ни пои*ти* в мое*м* домꙋ длѧ пьѧ*н*ства ихъ то*л*ко и*м* розда*ти* велѣти по пѣнѧзю вси*м* на тисѧ*ч*у пе*р*сꙋ*н* пать кроть а пре*д* сѧ кро*м* того мають дава*ти* на ко*жд*ы*и* де*н* ꙋ соро*к* днеи поки сорокоꙋстъ вы*и*деть по пѣнѧзю на день на сто па*р*сꙋнъ.

[5]

Ꙗко д(у)ша моıѧ гре*ш*наıѧ с тѣла моего скаре*д*ного ме*р*зкого вы*и*деть и чере*з* мыта*р*ства лютаıѧ и стра*ш*наıѧ проходить и кꙋ престолꙋ вы*ш*шемꙋ небесного ц(а)рѧ приносима бываеть абы про*з*бою ѡ мое*и* горко*и* нечисто*и* и велико зле гре*ш*нои д(у)ши єго светое м(и)л(о)*с*ти просили абы не сꙋдилъ мнѣ впаломꙋ грешномꙋ и безако*н*но не*д*бале на свѣте живꙋщомꙋ позорищꙋ и посмѣхꙋ людскому по дело*м* моимъ злы*м* и не преда*л* д(у)ши нечистоє темны*м* лꙋкавы*м* дꙋхо*м* в мꙋку вечнꙋю. И тꙋ не по свое*и* свето*и* воли и м(и)*л*(о)*с*ти и бл(а)годати длѧ розлить крови свое надро*ж*шоє светоє на*с* ра*ди* гре*ш*ны*х* м(и)л(о)*с*ть свою бозскꙋю со мною злымъ нечисты*м* гре*ш*нымъ чоловеко*м* вчинить и предасть мою д(у)шꙋ скве*р*нꙋю и темнꙋю и погане зле во мнѣ живꙋщую в рꙋки свѣ*т*лости анелъ своихъ понеже всѧмоги*и* можеть и д(у)шꙋ

скверн૪ и темн૪ и грешн૪ просветити и спасти и миже вѣст с૪дбами ꙗко Бог всесилъныи. А вас за то прош૪ и чолом бью ѡтп૪стите ми к вам всѧкиє злости и всѧ моꙗ согрешениꙗ и просите мѧ грешного и попросите за мѧ Б(о)га м(и)л(о)стивого абы мѧ збавител мои не потопил ૪ муки вечныи не с૪дил по делом моимъ л૪кавым и прил૪чил д(у)ш૪ мою аще не [до]стоина[137] есть с лики светых ૪годивших єм૪ понеже можеть ѡбрѣсти заблꙋжшего и спасти погибшого ꙗко чоловѣколюбщъ. Ꙗ васъ прощаю грешныи всих и ѡтп૪скаю вам съ сердца моего вси ваши ко мнѣ нелюбости и согрешениꙗ в сес векъ и в б૪дущии и полецаю вас всихъ Б(о)гу всемог૪щом૪ ѡт ныне и до века и Б(о)гъ мира да б૪дет с вами н(ы)не и во веки веком аминь. Ито теж ѡповедамъ иж што што в том моемъ тастаменте ѡписано есть колко пѣнѧзеи ѡтложилом на погреб и на похован̃е грешного тѣла моего и ѡ памѧти д(у)ши моеи со всим пѧтьсот коп грошеи тыи пѣнѧзи вси с૪полне ꙗ сам зложил ૪ скринк૪ мою. Нижли с тое с૪мы вынѧто пѣнѧзеи што на погребъ у тѣла моемꙋ справлено на ѡксамит синии на гроб мои з двадцати локоть и сукно чорное и полотно и нижнии и каличовки на ноги и сорочка и шапочка ѡксамитнаꙗ на голов૪ и чамлотъ чорныи съшитыи на с૪кню в чом мѧ положати. Маю то все зготовано и съшито есть и на ѡдно мѣстцо зложона. Вже тых потребъ повторе с тых пѣнѧзеи не потреба к૪повати. Нижли

[5 адв.]

ни том знати давамъ в иж др૪гомъ тастаменте моемъ кром тыхъ пѣнѧзеи пѧтисот коп[138] грошеи што в том тастаменте ѡписаны суть росписалом иншии пѣнѧзи на манастыри а на церкви Божи и детем кревным моимъ тыи мають пред сѧ кромъ тых пѣнѧзеи и подле того тастамент૪ моего второго розданы и розосланы быти никако того иначеи не чинѧчи. При том были и тот тастаментъ посвеччоныи ૪сты моими ѡповеданыи слышали его и ведели пан Григореи Богданович Воловича справца канцлереи г(о)с(по)д(а)рьскоє[139] а пан Ꙗн Миколаевич Гаико писарь г(о)с(по)д(а)рьскии[140] а пан Иван Зарецъкии скарбныи г(о)с(по)д(а)рьскии[141] а пан Ꙗн Андрѣевич

[137] На лісце дзірка, адноўлена па сэнсе.
[138] Слова напісана два разы.
[139] Грыгорый Багданавіч Валовіч (?-1577) — спраўца канцылярыі ВКЛ (1556), гарадзенскі гараднічы (1558), эйшышскі, вораньскі, конеўскі, зэльвенскі і дубіцкі дзяржаўца, мсцібагоўскі староста, лоўчы ВКЛ (1567-1574), смаленскі ваявода (1571).
[140] Ян Мікалаевіч Гайко (?-1579) — гарадзенскі канюшы (1554), гаспадарскі пісар (1554-1566), гаспадарскі маршалак (1564).
[141] Іван Сямёнавіч Зарэцкі (?-1584) — віленскі бурмістр, скарбнік ВКЛ (1556-1584), упіцкі староста (1571).

Новицкии намѣстник виленскии[142] єго м(и)л(о)сти пана Миколаꙗ Радивила воеводы виленского[143]. И просил есми ихъ м(и)л(о)стеи ѡ приложенє печатеи къ семꙋ моемꙋ тастаментꙋ. Ꙗ теж Иван Горностаи и свою печать єсми приложил и рꙋку свою подписал къ сему моемꙋ тастаментꙋ. Писан ꙋ Вилни. Лет(а) Божего нароженьꙗ 1555 м(е)с(е)ца мар(ца) 1 днꙗ.

Иван Горностаи

воев(ода) но(вогородскии), маршалок дворн(ы) пѡдскарбии земскии велекоґ(о) кн(ѧства)

то первыи тастаментъ ѡ смерти моеи и погребе тѣла моєго

Дадатак 2.

Рэестр выдаткаў на пахаванне падскарбія ВКЛ Івана Гарнастая, 1558

AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 391.

[10]

Реестръ расходꙋ п(е)н(е)зеи выданых через мене Юрꙗ Тишковича маршалка г(оспо)д(а)рского державцу волковыиского[144] за вѣдомостю и росказанемъ ее м(и)л(о)сти п(а)нее Ивановое Горностаевое воеводиное новгородское маршалковое дворное подскарбее земское кнежны Мари Жеславское на погреб п(а)на воеводы новгородского малжонка ее м(и)л(о)сти.

Наперввеи

За росказанемъ еще его м(и)л(о)сти самоґ(о) п(а)на Горностаꙗ дано на склеп архимандриту Михаилу десѧть коп грошеи

Єще за росказаньемъ его м(и)л(о)сти заплачоно через Молодеика за сем поставов сукна чорного за чотыри по две копе и по двадцати грошеи

А три по пол трети копы грошеи

А за постригане тых суконъ пѧтдесѧт шест грошеи

Того всего за сукна и за постригане ѡсмънадцат коп сорокъ шест грош.

Ѡт четверга почнши которого пан Горноста Богу д(у)шу дал на фурмана до короля еґ(о) м(и)л(о)сти шлючи поведаючи ѡ смерти

[142] Ян Андрэевіч Навіцкі — намеснік віленскага ваяводы (1551-1559).
[143] Мікалай Радзівіл Чорны (?-1565) — віленскі ваявода (1551-1565).
[144] Юрый Васільевіч Тышкевіч (?-1576) — ваўкавыскі староста (1557), гаспадарскі маршалак (1558), берасцейскі ваявода (1566).

п(а)на небо*ж*чыка дано Иванови Мура*ш*це служе*б*нику ее м(и)л(о)*с*ти п(а)нее по*л*торы копы г*р*(ошеи)

На поз*в*о*н*е за де*н* четве*р*говы*и* и за пѧ*т*ничны*и* и за суботны*и* дано на собо*р*ную це*р*ковъ ше*ст* коп гроше*и* ве*д*лу*г* дастаме*н*ту.

На три панафиды[145] за пѧ*т*ничную за субо*т*ную и за понеде*л*ковую на со*бор*ную *ж* ц(е)рк(о)въ дано по*л*торы копы гроше*и* ве*д*лу*г* дастаме*н*ту

На манасты*р* С(ва)тое Тро*и*цы[146] дано на поз*в*о*н*не та*к* же за де*н* четве*р*говы*и* и за пѧ*т*ничны*и* и за суботны*и* две копы гро*ш* ве*д*лу*г* дастаме*н*ту

А на панафиды за пѧ*т*нич*н*ую за субо*т*ную за понеде*л*ковую дано по*л*торы копы г*р*(ошеи) ве*д*лугъ дастаме*н*ту

Того все*г*(о) вышло за поз*в*онъное и за панафиды ѡди*н*надца*т* ко*п* гро*ш*

[11]

Тые п(е)н(е)зи даны чере*з* Ѩцка Сасина служебника п(а)нее

На бе*р*нады*н*ски*и* кляшта*р* дано две копе гроше*и*

На С(ва)т(о)го Духа кляшта*р* дано две копе гроше*и*

На С(ва)т(о)го Ю*р*ѧ кляшта*р* дано копу гро*ш*

Тые п(е)н(е)зи пѧ*т* копъ гро*ш* ве*д*лугъ дастаме*н*ту дано чере*з* служе*б*ника п(а)нее Селивона

На ше*ст* шпитале*и* до с(ва)тое Тро*и*цы до Р(о)ж(е)ства Хр(и)*с*т(о)ва до С(ва)т(о)го Сп(а)са до с(ва)т(о)го Петра до Ма*р*и Магдалыни до С(ва)т(о)го Духа дано ше*ст* ко*п* г*р*(ошеи)

А на че*р*ницы С(ва)тое Тро*и*цы дано пѧ*т* ко*п* гроше*и*

Тые п(е)н(е)зи оди*н*надца*т* ко*п* г*р*(ошеи) ве*д*лу*г* дастаме*н*ту даны чере*з* Ѩ*ц*ка Сасина служе*б*ника п(а)нее

Сурину служе*б*нику п(а)нее дано ше*ст* коп гроше*и* на вбо*ж*ство до сорока дне*и* мае*т* давати ве*д*лугъ дастаме*н*та

На свѣчи дробныи то*г*(о) дня в че*т*ве*р*гъ и пѧ*т*ницу дано десе*т* гро*ш*

Ѡ*т* пса*л*тыри што на*д* тѣломъ говори*ли* попу покро*в*скому попу дво*р*ному дьѧкону собо*р*ному и вста*в*нику дано две копе гроше*и*

На кно*т* до свѣ*ч* велики*х* дано три*д*ца*т* г*р*(ошеи)

По*д*ле дастаме*н*тово*г*(о) о*т*писа*н*я послано Легушо*м* до Новагоро*д*ка на собо*р*ную це*р*ко*в* С(ва)ты*х* Бориса и Глеба до о*т*ца ми*т*рополита на ве*ч*ны*и* сорокоустъ ве*ч*ны*и* сорокоустъ десе*т* ко*п* г*р*(ошеи)

145 Паніхіда.
146 Пра манастыр Святой Тройцы, іншыя храмы і шпіталі гл. вышэй.

[12]

А тому посла*н*цу Легушу на страву дано пѩ*т*десѧ*т* гроше*и*

Єще за три золоты*х* че*р*лены*х* которые посланы митрополиту его м(и)л(о)*с*ти на три обе*д*ни и на три панафиды ве*д*лугъ дастаме*н*ту две копе г*р*(ошеи) чере*з* того *ж* Легуша

На ве*ч*ны*и* сорокоустъ дано на собо*р*ную ц(е)рко*в* Пр(е)ч(ис)тое у Ви*л*ни десе*т* ко*п* гр(ошеи) ве*д*лу*г* дастаме*н*та

На Свѧтое Тро*и*цы манасты*р* ꙋ Ви*л*ни на ве*ч*ны*и* сорокоꙋстъ дано десе*т* копъ гроше*и* ве*д*лугъ дастаме*н*ту

На вси цер*к*ви ѡкр(е)*с*тные виле*н*ские на сорокоꙋсты на ѡбе*д*ни и на панафиды абы пѣли почо*н* ѡ*т* дня ко*л*и погребъ буде*т* а*ж* до сорока дне*и* дано и*м* ведлу*г* дастаме*н*ту пѩ*т*надца*т* ко*п* г*р*(ошеи)

Ты*х* три*д*цать пѩ*т* ко*п* гроше*и* чере*з* Полоцкого служе*б*ника п(а)нее дано

Проску*р*нѧ*м* дво*м* Трое*ц*ко*и* и Пр(е)ч(и)*с*те*н*ско*и*[147] дано ве*д*лу*г* дастаме*н*ту по копе гроше*и* а пономоре*м* двомъ Пр(е)ч(и)*с*те*н*скому и Трое*ц*кому по палуко*п*ю гроше*и* послано Раемъ служебнико*м* п(а)нее

За прово*д* ве*д*лугъ дастаме*н*та всимъ свеще*н*нико*м* собо*р*ное це*р*кви ше*ст* ко*п* гроше*и*

А*р*хима*н*дриту Трое*ц*кому и*з* его свеще*н*ника*м* ве*д*лу*г* дастаме*н*ту та*ж* две ко*п* г*р*(ошеи) тая осмъ ко*п* гроше*и* и три золоты*х* черлены*х* да*н*о чере*з* служе*б*ника п(а)нее Ви*н*ка

Єще на позвоное коли не*с*ли тело по всѣ*м* це*р*ква*м* дано копа г*р*(ошеи) а до С(вѧ)тое Тро*и*цы по*л* копы ве*д*лу*г* дастаме*н*ту ве*д*лу*г* дастаме*н*та та*ж*

[13]

Єще пѩ*т* ко*п* гроше*и* дано на е*л*му*ж*ную ꙋбогимъ тые п(е)н(е)зи и ѩко на позво*н*ное та*к* и на е*л*му*ж*ное ве*д*лу*г* дастаме*н*та служе*б*нику п(а)нее дано Ви*н*ку

Селивону дано на ѡбе*е* свеще*н*нико*м* на неделю двѣ копе гроше*и*

За роботу ѡди*н*на*д*ца*т* свѣ*ч* лѧны*х* дано чере*з* Ивана Тю*т*ка служе*б*ника пане два*д*ца*т* ше*ст* гроше*и*

Дано за краше*н*е дре*в*ца пѩ*т*десѧ*т* гро*ш* чере*з* Молоде*и*ка

За *з*брою и за приꙋбира*н*е коня дано служе*б*нику п(а)на Га*в*рилову[148] се*м*десѧ*т* пѩ*т* гроше*и*

За ѡмурова*н*е и замурова*н*е дано два*д*ца*т* гроше*й*

[147] Маецца на ўвазе праскурні са Свята-Троіцкай і Прачысценскай цэркваў.

[148] Гаўрыла Гарнастай (каля 1515-1588) — сын Івана Гарнастая, падскарбія ВКЛ, займаў пасады менскага ваяводы і старосты (1566), берасцейскага ваяводы (1576).

А*р*химан*д*риту Миха*и*лу дано по*л* копы гро*ш* за обе*д* в неделю
Два*д*ца*т* грошe*и* на хле*б* дано до шпитале*и* Молоде*и*ку
За пѧ*т* поставо*в* су*к*на семъ ко*п* два*д*ца*т* чотыри гроши дано Молоде*и*кови служе*б*нику п(а)нее
Ива*н*у которы*и* езди*л* до г(оспо)д(а)рѧ еще за стра*в*у по*л* копы гро*ш*
За два*д*ца*т* поставо*в* росла*в*ски*х* поставо*в* посту гро*ш* дано па*н*у Заре*ц*кому чере*з* Молоде*и*ка три*д*ца*т* три копы два*д*ца*т* грошe*и*
Єще за два*д*ца*т* све*ч* лѧны*х* и за дев*ѧт* дано па*н*у Заре*ц*кому чере*з*
Молоде*и*ка пя*т* копъ сорокъ ѡсмъ гро*ш* то все за росказе*н*емъ п(а)нее
За работу о*т*ка*п* дано два*д*ца*т* пѧ*т* ко*п* гро*шеи* кра*в*цу п(а)нее

[14]
Попу Юре*в*скому вмѣсто е*л*му*ж*ные дано по*л* копы гроше*и* хорому чере*з* Полоцко*г*(о) служе*б*ника п(а)нее
При похова*н*и тела ку*п*лено ладану за двана*д*ца*т* грошe*и* длѧ смроду
Ве*д*лу*г* дастаме*н*ту попу копыло*в*скому двѣ копе
Попу порозо*в*скому две копе чере*з* Молоде*и*ка послано
Попу Толочи*н*скому копу г*р*(ошеи)
Хоши*ц*кому попу копа г*р*(ошеи) другому лоши*ц*кому попу копа г*р*(ошеи)
Ра*д*чи*н*скому копа
Дво*м* попо*м* у Старосе*л*и двѣ копе тые все на Ру*с* послано чере*з* п(а)на Романа Бурого[149] на Св(ѧ)тую Тро*и*цу в Старосе*л*и и мона*с*ты*р* попу копа г*р*(ошеи)
За росказа*н*емъ п(а)нее ее м(и)л(о)*с*ти за Де*и*су*с* заплачено два*д*ца*т* ко*п* г*р*(ошеи)
Воеводе воло*с*кому вмѣсто е*л*му*ж*ны за росказа*н*емъ п(а)нее дано копа гроше*и*
То те*ж* за росказа*н*емъ п(а)нее ее м(и)л(о)*с*ти о*т*права слугам напе*р*ве*и* попу Миха*и*лу три копы гро*ш* дано
Богдану Шестовицко*му*[150] два*д*ца*т* копъ гроше*и* дано
Ѩ*ц*ку Беликовичу чотыри копы гро*ш* дано чере*з* Рашку
Молоде*и*ку з ко*п* г*р*(ошеи) чере*з* Полоцкого дано

[15]
Ми*т*ку пѧ*т* копъ гро*ш* дано
Ива*н*у Жабе 4 копы гроше*и* дано чере*з* Ѡчкаса

[149] Раман Буры — рошскі гараднічы.
[150] Багдан Шаставіцкі — пісар Навагарадскага ваяводства (1558), служыў пры Іване Гарнастаі.

Селивону пѧ*т* ко*п* грошe*и*
Еще Легушу двѣ копе грошe*и* дано
Немку копу грошe*и* чере*з* Полоцко*г*(о) дано
Звездѣ[151] дано ше*ст* копъ гро*ш*
Ива*н*у Мурашце чотыри копы грошe*и* дано
Ива*н*у Поло*ц*кому чотыри копы грошe*и* дано
Тимофею Раевичу чере*з* Поло*ц*кого чотыри копы грошe*и* дано
Вла*ст*ному чере*з* Ѡчкаса три копы грошe*и* дано
Сурину три копы грошe*и*
Ива*н*у Сostроничу двѣ копы грошe*и* дано
Ѥацку две копе гро*ш*
Ши*м*ку двѣ копе грошe*и* дано

[16]
Саму*и*лу две копе грошe*и* дано
Крыштофу чере*з* Ѡранского копу грошe*и* дано
Езо*х*ву кра*в*цу двѣ копе грошe*и* дано
Раше*ч*ку чере*з* Ѥацка копу грошe*и* дано
Ѥанку Макаровичу чере*з* Ѥацка копу гро*ш* дано
Во*з*ницамъ
Микалаю во*з*нице чере*з* Немирича копу грошe*и* дано
Татари*н*цу Бубе*н*нику чере*з* Мурашку копу гро*ш* дано
Семе*н*цу пека*р*у чере*з* Севрука копу грошe*и* дано
Севру*ч*ку куха*р*у копу гро*ш* дано

[17]
Фо*з*це чере*з* Селивона копу 3 г*р*(ошеи) дано
Па*ц*уку чере*з* Севрука копу грошe*и* дано
Ива*н*цу Ку*х*тику 30 г*р*(ошеи) дано
Тимошку во*з*ницы чере*з* Селивона копу гро*ш* дано
Томъку во*з*ницы копы грошe*и* не дано
Мишку Ма*ш*талеру чере*з* Поло*ц*кого 30 г*р*(ошеи) дано
Вои*т*ку во*з*ницы 30 грошe*и* не дано
Хлопѧтамъ
Ка*р*лу копу гро*ш* дано
Ѡра*н*скому 30 г*р*(ошеи) дано
Юсе*ч*ку 30 г*р*(ошеи) дано
Богда*н*цу Чо*р*ному30 г*р*(ошеи) дано
Ти*р*це 30 г*р*(ошеи) дано

[151] Іван Звязда — служэбнік, перайшоў на службу да сына Івана, трымаў маёнткі Азярніцу і Блізнае ў Слонімскім павеце.

Давыд*у* мал*ѣрю*[152] за малевa*н*е табе*л* и за ꙋстав*л*е*н*е Де*и*суса копа и два гроши
На полу сорочины на две панафиды соборо*м* до Пр(е)ч(и)*с*тое С(ва)тое копа гроше*й* дано чере*з* служебника п(а)нее ее м(и)*л*(ости) Само*и*ла
А до С(ва)тое Тро*и*цы панафиды *ж* чере*з* того *ж* служебника п(а)нее дано по*л* копы г*р*(ошеи)
На полусорочины на е*л*му*ж*ну дано Ѩ*ц*ку Сасину пѧ*т* ко*п* гро*ш* ве*д*лу*г* дастаме*н*ту
На полусорочины*х* на обе*д* дано Селивону служе*б*нику п(а)нее ее м(и)л(о)*с*ти[153] на пѧ*т* ко*п* гро*ш* ве*д*лу*г* дастаме*н*ту *ж*
За свѣчи покровскому попу на панафиды чотыри гр(о)ши

[18]
Сума всего того выда*н*ѧ чере*з* руки мене Ю*р*ѧ Тишкович выдано два*д*ца*т* ѡсимъ копъ л(ито)в(ских) гроши.
А ѡкромъ того еще то*г*ды воеводиная но*в*горо*д*ская за ведомостью мене Ю*р*я Тишкевича ро*з*ослала ее м(и)л(о)*с*ть ве*д*лу*г* дастаме*н*ту до Слонима на сорокоусть десе*т* ко*п* гро*ш*
До Супрасли десе*т* ко*п* гроше*й*[154]
До Бере*ст*ѧ десеть ко*п* гро*ш*
До Володимира десе*т* ко*п* гро*ш*
До Луцка десе*т* ко*п* гро*ш*
До Жидичина десе*т* ко*п* гро*ш*
До Земна десе*т* ко*п* гро*ш*
Тые п(е)н(е)зи мае*т* разослати па*н* Василе*и* Богданови*ч*
Киени*н* наме*стник* ее м(и)л(о)*с*ти п(а)нее Косо*в*ски*и*
Все*г*(о) то*г*(о) сумою се*м*дес*ѧт* ко*п* г*р*(ошеи)

[19]
Сума тому всему ро*з*да*н*ѧ
Все*г*(о) то*г*(о) ро*з*даня вышло триста девєносто ѡ*с*мь копъ л(ито)в(ских) г*р*(ошеи) и копа г*р*(ошеи) на Св*ѧ*тую Тро*и*цу у Старосе*л*ю.

Дадатак 3.
Ліст на адыход душы Ганы Саламярэцкай, 1550
AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 8662.

152 Пра маляра напісана збоку.
153 Дапісана зверху.
154 Тут і далей пералічаны манастыры і храмы, куды былі адпраўлены грошы на ўспамін душы.

[1]
Кто Бог велик яко Бог наш ты еси Бог твораи чудеса един. Бог наш на небесе и на земли всѧ елика восхоте и сотворы[155] всѧ тем быша без него небысть ничего же. Ѡ глубина даров богатества славы судеб[156] глубина велика. Понеже содержан в руце своеи небеса и землю и всю твар в горсти своеи и у презрени видя ѡка своег(о) вес живот ч(е)л(о)в(е)ч(е)скии и еже хощатѧ то и творыть с тварыю своею по воли своеи ему же хощеть живот и смерть даеть никто же можеть ищытисѧ ѡт ѡчию его всѧ бо суть у моцы его и всак ч(е)л(о)в(е)къ яко трава и ѩко цвет селныи тако оцвететь яко дух проидеть в нем ѡ не будеть и не познает к тому местца своег(о) всѧ же света сег(о) прелесна и не вечна суть всѧ быша и вся мимо идоша старыи и юныи муожи и жены состаревшиисѧ и не состаревшиисѧ. Богатства и собрания многа злато и сребро сокровища всѧкаѩ свѣта сего ѩко дым исчезають и в прок и в розсыпание земное нивошто сѧ ѡбрацають несть где радости и веселиѩ которыя сѧ в жалость и в небытие непременяеть ѩко и мне горкому несытому страстному велико грешному блуднику злому ч(е)л(о)в(е)ку по судибам великог(о) Бога по делом моем в животе моем суетном стало и великаѩ добродеика и верная цнотливаѩ и шляхетнаѩ милаѩ жона моѩ котораѩ з дому знаменитого была мне малженкою дана скорым а безвестным монцем живота своего смертью ѡт мене сѧ разлучила и горкое смутное кривавое серце мое в жалость безмерную тяжкую вечнѹю своею добротю[157] привела бо мне грешному злому от Бога справедливого воздалося по делом моим праведным судом его. И што Господу Богу любо было то и вчинило понеже всямогии еже хощет то и творыт єму же слава во веки амин. Под лет(а) Бож(его) нарож(еня) 1550 м(е)с(е)ца июн 6 дня у пѧток рано на семои године на завтрее св(ѧ)та рымског(о)[158] Божего тела на девѧтои недели по велицедни преставися с тог(о) света до великог(о) вышнег(о) цара и Бога ку небесным его обители благовернаѩ и хрыстолюбиваѩ раба Божая кн(ѧ)жна Анна Василевна Шаховича [...][159] цноты и доброти полная малженка велможног(о) п(а)на а рады г(оспо)д(а)рское на тот час будучаг(о) великим врѧдником и справцою двору г(о)с(по)д(а)рского и воеводства виленског(о) маршалка дворного подскарбего земского великог(о) князтва лит(ов)ского писара настаршого г(о)с(по)д(а)рског(о) старосты слонимског(о) и мстибоговског(о) державцы берстанског(о) дорсунишского зелвенского

155 Выпраўлена „ы” на „и”.
156 Літары ў канцы слова закрэслены.
157 Тры апошнія словы дапісаны зверху.
158 Выпраўлена „ы” на „и”.
159 Дакумент пашкоджаны, словы невідочныя.

п(а)на Ивана Ѡстафъевича Го*р*ностая ꙋ Ви*л*ни. И благославена[160] и зе*м*лю от нее же взята бы*с* в ты*ж* де*н* по преставлении ее и положена в дому Бо*жем* ꙋ храме св(е)тое великое животворящое нера*з*делимое[161] Тро*и*цы ꙋ манастыри ꙋ Вилни[162] посполе ѡ*т*це*м* свои*м* кн(ѧ)зе*м* Васи*л*емъ Иванович*ом* Соломире*цким*[163] и *з* братьею своею кн(ѧ)зи Феодоры[164] двемя пре*д* ца*р*скими враты по*д*ле лево*г*(о) крылоса близу ѡмбону це*р*ко*в*ного. Боже *ж* м(и)л(о)*с*ти*в* будь е*и* грешно*и* и ѡ*т*пусти е*и* всѧ ее сог[р]ешениꙗ[165] во*л*ныꙗ и нево*л*ныꙗ которыꙗ согрешила тобе цару и Богу своему во все*х* дне*х* животи своего. И причти ее в лона А*в*раама и Исаака и Ꙗкова. И постави ее ѡдиную себе страшно*г*(о) твое*г*(о) праве*д*ного су*д*но*г*(о) пришествиꙗ. И причти ее со *в*сими св(е)тыми и*з*бра*н*ными твоими ꙋ ца*р*ствии твое*м* небесно*м*. Которыя предае*т* себе ви*н*на во *в*се*м* житии своем ѡ во *в*си*х* злы*х* согрешении свои*х* и дае*т*ся твое*и* ста*н* Божию*и* м(и)л(о)*с*ти[166] в мо*ц* ꙗко своему м(и)л(о)стивому и милосе*р*дому Богу и створытелю своему. У тво*и* светы*и* милосе*р*ды*и* и божестве*н*ны*и* прещe*д*ры*и* и благо прия*с*ны*и* и спасите*л*ны*и* и не*м*стителныи руце твоꙗ[167] […][168] м(и)л(о)*с*(твы)*и*[169] св(е)ты*и* небесны*и,* многи*х* щедро*т* напо*л*нены*и* прости и благослови ее[170] ѡ*т* небеси св(е)тыꙗ своея славы и разреши и прости и ѡ*т*пусти е*и* вся ее*и* согрешѣниꙗ волнаꙗ и неволнаꙗ. Понеже всѧмоги*и* можеши и тую грешницу спасти и душу ее помиловати и ве*ч*ны*х* му*к* избавити. Ꙗко тобе подобае*т* всѧка слава честь и де*р*жава. Н(ы)нѣ и в без*к*оне*ч*ныя веки аме*н.*

И прощена и провожена и ра*з*решена е*г*(о) преосвеще*н*ны*м* архиепископ*ом* ми*т*рополито*м* киевс(к)е*и* и га*ли*(ценски*и*) и всѣꙗ Руси ие*р*(омонахом) Макарие*м*[171] со вси*м* соборо*м* […][172] свещенны*и* погребена[173].

160 Словы дапісаны зверху над закрэсленымі словамі.
161 Тры апошнія літары напісаныя паверх, выпраўляюць слова.
162 Дапісана зверху.
163 Васіль Іванавіч Саламярэцкі (?-1540) — бацька Ганны, магілёўскі дзяржаўца.
164 Фёдар Васілевіч Саламярэцкі (?-1540) — брат Ганны.
165 Літара „р” невідочная, адноўлена па сэнсе.
166 Апошнія чатыры словы дапісаны зверху. Было закрэслена слова „тобе”.
167 Закрэслена слова „тые”, а апошнія два напісаны зверху.
168 Слова неразборлівае.
169 Слова дапісана зверху.
170 Слова дапісана зверху.
171 Кіеўскі мітрапаліт Макарый ІІ (?-1556).
172 У гэтым месцы дакумент пашкоджаны, літары страчаны.
173 Напісана на палях.

Summary

The family of Ivan Hornostaj, treasurer of the Grand Duchy of Lithuania

The Hornostaj family left a significant mark on the history of the Grand Duchy of Lithuania, but their activities and their historical legacy have only been described fragmentarily in historiography. The family's history can be studied thanks to the wealth of surviving archival materials. The main collection of documents is housed in the Potocki Archives in Warsaw and cover the 16th and 17th centuries. My research work concentrates on Ivan Hornostaj, treasurer of the Grand Duchy of Lithuania as well as his wives: Hanna Solomereckaya and Maria Zaslavskaya. Owing to his personal qualities, the treasurer of the Grand Duchy of Lithuania, Ivan Hornostaj, held high positions within the state; he was very well educated considering the times in which he lived. He was able to organise the work of the treasury as well as that of his estate. Both life and death were important to him: he described his funeral ceremony in great detail and his instructions were carried out by his wife, Maria Zaslavskaya. We already know about three of Ivan Hornostaj's marriages. His first wife came from the Korejvo family and died childless. In his second marriage to Hanna Solomereckaya, children were born who became the main heirs. He had no children with his third wife Maria Zaslavskaya, but she contributed part of the Zaslavski family's assets to the Hornostaj family.

Streszczenie

Rodzina Iwana Hornostaja, podskarbiego WKL

Rodzina Hornostajów pozostawiła znaczny ślad w historii WKL, lecz jej działalność i spuścizna historyczna w historiografii zostały opisane jedynie fragmentarycznie. Badać historię tej rodziny pozwala bogaty materiał archiwalny. Podstawowy zbiór dokumentów znajduje się w Archiwum Potockich w Warszawie. Obejmują one okres XVI-XVII wieków. Działalność badawcza autorki koncentruje się na osobie Iwana Hornostaja, podskarbiego WKL oraz jego żonach Hannie Sołomereckiej i Marii Zasławskiej. Dzięki osobistym zaletom podskarbi WKL Iwan Hornostaj pełnił wysokie stanowiska państwowe, był jak na swoją epokę człowiekiem bardzo edukowanym. Zdołał zorganizować działalność skarbu państwowego oraz zaprowadził porządek we własnych włościach. Ważnym dla niego było nie tylko życie, lecz także śmierć. Podskarbi ułożył szczegółowy scenariusz obrzędu swojego pogrzebu. Jego wola została spełniona przez żonę Marię Zasławską. Wiadomo o trzech związkach małżeńskich Iwana Hornostaja. Pierwsza żona pochodziła z rodu Korejwów. Zmarła nie narodziwszy potomstwa. W drugim związku z Hanną Sołomerecką urodziły się dzieci, które zostały głównymi spadkobiercami. Z trzecią żoną Marią Zasławską dzieci nie miał, lecz wniosła ona rodowi Hornostajów część majątku Zasławskich.

Natalia Śliż – historyk, pracuje w grodzieńskiej filii Białoruskiego Instytutu Prawoznawstwa. Autorka ponad 90 artykułów. Zainteresowania badawcze: historia rodziny szlacheckiej, historia małżeństwa szlacheckiego, cudowne obrazy, historia Grodna w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Marzena Liedke
(Białystok)

Ród kniaziów Ogińskich w perspektywie demograficznej. Wybrane problemy

Mimo, iż warstwa magnacka w Rzeczypospolitej od dawna budzi niesłabnące zainteresowanie historyków, problematyka związana z funkcjonowaniem i składem rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim nie jest szczególnie często podejmowana w dotychczasowych badaniach. Przy innej okazji[1] przyszło już autorce konstatować, że pojawiają się monografie, a oprócz nich artykuły poświęcone poszczególnym aspektom funkcjonowania konkretnych rodów (politycznym, ekonomicznym, kulturalnym, religijnym), natomiast kwestie demograficzne, np. charakter, długość trwania i funkcjonowanie rodziny magnackiej pozostają zdecydowanie na marginesie. Taka sytuacja dotyczy zresztą nie tylko tej grupy społecznej[2].

[1] M. Liedke, *Z badań nad prokreacją magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI - XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski" 2010, nr 29, s. 7-27.

[2] Dokonywano prób oszacowania stanu populacji i poszczególnych elementów etnicznych zarówno ziem polskich, jak i Wielkiego Księstwa Litewskiego, np. F. Papée, *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, t. 1, Kraków 1904; J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią lubelską*, Warszawa 1912; H. Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528*, Poznań 1998; J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1990; tegoż, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981; A. Грынкевіч w: *Гісторыя Беларускай ССР*, т. 1, Мінск 1972; G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*, Poznań 2002 czy badań nad charakterem rodziny chłopskiej na obszarach obejmujących też ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego (M. Szołtysek, *Rethinking Eastern Europe: household — formation patterns in the Polish Lituanian Commonwealth and European family systems*, „Continuity and Change" 2008, nr 23, s. 389-427; tenże, *Three kinds of preindustrial household formations system in historical Eastern Europe: a challenge to spatial patterns of European family*, „The History of the Family", 2008, nr 13, s. 223 - 257). Problematyka demografii rodziny nie istnieje nawet w najnowszych opracowaniach dotyczących historii Litwy (por. np. Z Kiaupa, J. Kiaupiene, A. Kuncevičius, *Historia Litwy do 1795 roku*, tłum. P. Grablunas, J. Niewulis - Grablunas, J Prusinowska, R. Witkowski, Warszawa 2007). W niewielkim stopniu kwestie te porusza historia Rzeczypospolitej opublikowana przez U. Augustyniak (U. Augustyniak, *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008) oraz, nieco szerzej, podręcznik demografii staropolskiej autorstwa C. Kuklo (*Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009) wraz z wcześniejszym ukazaniem specyfiki rodziny staropolskiej z różnych grup społecznych na tle europejskim (C. Kuklo, *Rodzina*

Ostatnio nawiązała do zagadnień demograficznych Iryna Woronczuk badając rodziny szlacheckie na Wołyniu[3]. Wcześniej Juliusz Bardach poruszył kwestię prawa małżeńskiego ludności ruskiej[4], Marzena Liedke problematykę strategii małżeńskich magnaterii litewsko-ruskiej[5], a Iwona Kulesza-Woroniecka problem rozwodów w rodzinach magnackich, także litewskich[6]. Próby ukazania okoliczności zawarcia małżeństwa magnackiego na podstawie intercyz przedślubnych dokonała Katarzyna Sulej[7], natomiast sytuację kobiety w Wielkim Księstwie Litewskim badali Stanisław Łazutka, Irena Valikonite, Jolita Sarcevičiene[8] oraz Anna Lesiak, która, m.in. ustaliła niektóre dane demograficzne dotyczące kobiet z rodu Radziwiłłów[9]. Jan Tęgowski zajął się związkami małżeńskimi potomków Gedymina[10], a w aspekcie wyznaniowym rozpatrywał świeckie elity senatorskie Henryk Lu-

staropolska na tle europejskim. Podobieństwa i różnice rytmów rozwoju, „Przeszłość Demograficzna Polski" 2005, nr 26, tenże, *Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku*, w: *Rodzina — prywatność — intymność. Dzieje rodziny w kontekście europejskim*, red. D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska, Warszawa 2005, s. 11-29.).

3 І. О. Ворончук, *Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст.: реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела*, Київ 2009; tejże, *Дітність волинської шляхетської родини XVI — першої половини XVII ст.*, „Соціум", 2009, № 22, c. 139-147.

4 J. Bardach, *Zwyczajowe prawo ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV-XVII w.)*, [w:] tegoż: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*, Warszawa 1970.

5 M. Liedke, *Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV - XX w.*, red. C. Kuklo, Warszawa 2007.

6 I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku*, Poznań — Wrocław 2002.

7 K. Sulej, *Mariaże magnackie w XVI-XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie*. Seria nowa, t. 3: *Społeczeństwo a rodzina*, Warszawa 2011, s. 63-97.

8 С. Лазутка, И. Валиконите, *Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по 1 Литовскому статуту*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija", 1976, nr 16 (2); J. Sarcevičiene, *Kobieta*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków 2006.

9 A. Lesiak, Kobiety *z rodu Radziwiłłów w świetle inwentarzy i testamentów (XVI-XVIII w.)*, [w:] *Administarcja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI-XVIII wieku* („Fasciculi Historici Novi", t. IX), red. U. Augustyniak, Warszawa 2009.

10 J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów*, Poznań — Wrocław 1999; tegoż: *Małżeństwa Lubarta Giedyminowica. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-włodzimierskich w XIV w.*, „Genealogia", 1995, nr 6; tegoż: *Polityczne aspekty małżeństwa księżniczki mazowieckiej Katarzyny Siemowitówny z Michałuszką, synem Zygmunta Kiejstutowicza*, „Genealogia", 2001, nr 13.

lewicz[11], a Ewa Dubas-Urwanowicz i M. Liedke wspominały, w przypadku funkcjonowania małżeństw mieszanych, o czynniku wyznaniowym[12]. M. Liedke badała też postawy prokreacyjne przedstawicieli niektórych rodów oraz kwestie związane z wiekiem w chwili śmierci i konsekwencjami zgonu magnata[13]. Drobne ustalenia o charakterze demograficznym pojawiają się też w monografiach poświęconych poszczególnym rodom lub ich przedstawicielom[14], ale, przywołując ponownie ocenę Cezarego Kuklo, o rodzinie magnackiej wciąż wiemy mniej, niż o rodzinie w innych grupach społecznych doby staropolskiej[15].

W prezentowanym artykule chciałabym zaproponować spojrzenie na wybrane aspekty demograficzne funkcjonowania książęcej linii rodu Ogińskich, który, jak dotąd, nie doczekał się osobnego, całościowego opracowania monograficznego, choć Ogińscy obecni są w herbarzach, np. Kaspra Niesieckiego[16], czy Seweryna Uruskiego[17], a także w monografii o charakterze źródłowym Józefa Wolffa[18]. Dysponujemy również szczegółowymi artykułami biograficznymi części członków tej rodziny w „Polskim Słowniku Biograficznym"[19], analizą politycznej kariery oraz zaangażowania

11 H. Lulewicz, *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów*, „Przegląd Historyczny", 1977, nr 68.

12 E. Dubas-Urwanowicz, *Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII w.*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w.*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003; M. Liedke, *Mieszane związki małżeńskie a polonizacja możnych Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 1997, t. 7.

13 M. Liedke, *Z badań*...; tejże, *Śmierć magnata, czyli co liczby mogą powiedzieć o konsekwencji śmierci mężczyzny w rodzinie magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII w.* (w druku — „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej").

14 Jako przykładowe można wskazać prace T. Kempy (*Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997; *Dzieje rodu Ostrogskich*, Warszawa 2002), I. Czamańskiej (*Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007), L. Podhorodeckiego (*Dzieje rodu Chodkiewiczów*, Warszawa 1997), H. Wisnera (*Janusz Radziwiłł 1612-1655*, Warszawa 2000), M. Ferenca (*Mikołaj Radziwiłł Rudy (ok. 1515-1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008), G. Kirkiene (*LDK politikos slito galingieji: Chodkevičiai XV-XVI aminuje*, Vilnius 2008); K. Bartoszewicza (*Radziwiłłowie*, Warszawa — Kraków 1928); T. Nowakowskiego (*Die Radziwillis. Die Geschichte einer grossenn europaischen Familie,* München 1975).

15 C. Kuklo, *Rodzina staropolska* ..., s. 32.

16 K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 7, Lipsk 1841, s. 48-56.

17 S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 12, Warszawa 1915, s. 260-267.

18 J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w.*, Warszawa 1895.

19 Autorstwa m.in. Z. Zielińskiej, T. Wasilewskiego, H. Lulewicza, Andrzeja Link-Lenczowskiego, A. Rachuby i innych — „Polski Słownik Biograficzny" (dalej: PSB), t. 23, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1978.

religijnego jej przedstawicieli[20]. Ostatnio poświęcono Ogińskim osobną publikację zbierającą artykuły dotyczące pewnych wydarzeń, roli rodu czy dokonań niektórych jego przedstawicieli[21]. Na druk czeka też hasło poświęcone kniaziom w litewskiej encyklopedii Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Poszczególne wskaźniki demograficzne dla tego rodu ustalono na podstawie bazy danych uwzględniającej fakty genealogiczne dotyczące mężczyzn i, w minimalnym stopniu, również kobiet wywodzących się z rodu Ogińskich. Próbowano ustalić w ten sposób: wiek zawierania i czas trwania małżeństw, liczbę dzieci dożywających wieku dorosłego oraz wiek osób, które dożyły wieku dorosłego w chwili śmierci. Informacje, które posłużyły do skonstruowania bazy danych pochodzą z wyżej wspomnianych biogramów w „Polskim Słowniku Biograficznym", artykułów i zestawień genealogicznych[22], a także materiałów rękopiśmiennych znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie[23] oraz w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie[24].

Ogińscy wywodzili się od kniaziów smoleńskich, Hłazynów[25]. Ich protoplastą był kniaź Dymitr Iwanowicz Hłuszonek[26]. Podzielili się na gałąź szlachecką oraz książęcą i ta ostatnia będzie przedmiotem analizy w tym miejscu. Ogińscy otrzymali nadania królewskie na Smoleńszczyznie, a później w Ogintach (powiat kowieński). W drugiej połowie XVI w. rodzina ta ogrywała ważną rolę wśród szlachty, jej członkowie wykazywali się dużą aktywnością w służbie wojskowej oraz na polu religijnym tak, jak Bohdan Matwiejewicz, który był dworzaninem królewskim i odznaczył się w służbie wojskowej. Mimo, iż w czasie rokoszu Zebrzydowskiego popierał politykę królewską, jego związki z birżańską linią Radziwiłłów i silne przywiązanie do Cerkwi prawosławnej sprawiły, że ani on, ani jego synowie nie awansowali za życia Zygmunta III Wazy[27]. Wejście do grona

[20] T. Kempa, *Kariery przedstawicieli prawosławnych rodów Ogińskich i Stetkiewiczów w XVII wieku — podobieństwa i różnice awansu społecznego, ekonomicznego i politycznego*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku*, pod red. J. Urwanowicza przy współudz. E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 345-368; M. Лідке, *Сувязі Агінскіх з пратэстанцтвам у першай палове 17 ст.*, „Гістарычны альманах", 2001, № 5.

[21] *Kunigaikščiai Oginskiai Lietuvos istorijoje. Kultūrinės veiklos pėdsakais*, red. R. Šmigelskytė-Stukienė, Wilno 2010. Kwestie demograficzne nie zostały podjęte jednak i w tym miejscu.

[22] J. Wolff, *Kniaziowie*...; W. Dworzaczek, *Genealogia*, t. 2, Warszawa 1959, tabl. 179 i 180.

[23] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. V.

[24] Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, fond 1177, opis 1.

[25] J. Wolff, *Kniaziowie* ...., s. XXIII.

[26] T Kempa, *Kariery przedstawicieli*..., s. 347.

[27] Tamże, s. 347 i n., s. 353.

senatorów nastąpiło dopiero w 1633 r., kiedy to Jan Bohdanowicz otrzymał urząd kasztelana mścisławskiego[28]. Później senatorem został również Aleksander Ogiński (1645, wojewoda miński; 1649, kasztelan trocki)[29], którego uważa się się za twórcę potęgi rodu. Odtąd Ogińscy na stałe zagościli w gronie elity politycznej państwa, uzyskując ważne godności w państwie i koligacąc się z możnymi i wpływowymi rodzinami, choć trzeba przyznać, że po okresie związków klientarnych z Radziwiłłami, musieli, nawet już jako ród senatorski, szukać protekcji możniejszych, „starszych" rodów, początkowo Sapiehów[30].

W bazie danych uwzględniono 41 mężczyzn oraz 46 kobiet wywodzących się z tego rodu, żyjących na przestrzeni XVII i XVIII stulecia. Dla XVI w. trudno było zgromadzić wystarczającą ilość danych ze względu na niewielką ilość informacji o charakterze genealogicznym. Większość wskaźników udało się policzyć tylko dla mężczyzn, również z powodu braku wystarczających danych w źródłach, które informowałyby o faktach genealogicznych z życia kobiet. W zestawieniu odnotowano 48 związków małżeńskich mężczyzn z rodu Ogińskich: 32 pierwsze i 16 kolejnych (drugich, trzecich i nawet, w przypadku Marcjana Michała Szymonowicza, czwartego) oraz 46 pierwszych i 11 kolejnych (drugich i, w dwóch przypadkach, również trzecich) małżeństw kobiet wywodzących się z tego rodu.

Ze względu na fakt, iż nie dla wszystkich osób i związków małżeńskich odnaleziono wszystkie potrzebne dane genealogiczne (często brakowało daty urodzenia, daty zawarcia związku małżeńskiego, rzadziej odnotowywano brak daty zgonu), liczba poddanych analizie osób i małżeństw w przypadku poszczególnych wskaźników demograficznych musiała być różna.

W ciągu dwóch badanych stuleci średni wiek zawierania małżeństw przez mężczyzn z książęcej linii Ogińskich wyniósł ponad 35 lat (35,6 roku zbadany na podstawie 28 osób; mediana wyniosła 32). W XVII w. było to niecałe 35 lat (34,4, w przypadku 10 osób, mediana 33), a w XVIII w. ponad 36 lat (36,3 dla 18 osób, mediana 32). W przypadku małżeństw pierwszych (15 przypadków z pełnymi danymi) wiek zawarcia małżeństwa przez mężczyznę wynosił 27 lat (26,8; mediana 25) i, odpowiednio: 26 lat w XVII i nieco ponad 27 w XVIII w., a w przypadku kolejnych związków (13 przypadków) — 45 lat (45,4; mediana 45). Było to odpowiednio: dla XVII w. 42, a w XVIII w. 48 lat. W świetle tych danych wiek zawierania

[28] J. Wolff, *Senatorowie Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795,* Kraków 1885, s. 116

[29] Tamże, s. 27 i 66.

[30] T. Kempa, *Kariery przedstawicieli...*, s. 354; A. Rachuba, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż...*, s. 223.

małżeństw pierwszych przez mężczyzn z rodu Ogińskich nie odbiegał od tego, w którym żenili się przedstawiciele innych rodów[31].

Dziewięciu dorosłych mężczyzn w rodzie Ogińskich w ogóle nie zawarło małżeństwa: albo zmarli jeszcze przed ożenkiem czy jego planami lub pozostawali do końca życia w celibacie definitywnym. Wśród tych ostatnich urzędy duchownych w Kościele rzymskokatolickim pełniły trzy osoby: jeden biskup (smoleński, od roku 1715) — Ludwik Karol, syn Mikołaja Franciszka i dwóch zakonników jezuitów: Franciszek Ksawery, syn Marcjana Michała oraz Antoni, syn Mikołaja Franciszka).

Jeśli chodzi o długość trwania małżeństw mężczyzn Ogińskich, na tym etapie badań odpowiednie dane udało się ustalić dla 20 ich związków pierwszych i 11 kolejnych. Średnio, na przestrzeni dwóch interesujących nas w tym miejscu stuleci małżeństwo mężczyzn z rodu Ogińskich trwało około 17 lat (16,6; mediana 14). Byłoby to o niemal trzy lata więcej, niż średnie trwanie małżeństwa wyliczone dla trzech innych rodów[32]. Małżeństwa pierwsze funkcjonowały średnio ponad 18 lat (18,4; mediana 18), a kolejne nieco ponad 13 lat (13,3; mediana 10). Małżeństwa pierwsze posiadające potomstwo trwały średnio ponad 15 lat (15,4; mediana 13), czyli o ponad rok krócej, niż małżeństwa pierwsze mające dzieci u Radziwiłłów, Sanguszków i Chodkiewiczów (liczone razem)[33]. Czas trwania dla małżeństw kolejnych z dziećmi ustalono tylko dla trzech związków w ciągu dwóch stuleci i wyniósł on aż 21 lat (mediana 26), ale jest to zbyt mała próba badawcza, by traktować to jako wynik pewny.

Spośród wszystkich odnotowanych na przestrzeni dwóch stuleci (48) związków kniaziów Ogińskich 32 to małżeństwa pierwsze. Spośród nich 21 posiadały dzieci, które dożyły wieku dorosłego (w tym przypadku bez uwzględnienia związku Bohdana Ogińskiego i Reginy z Wołłowiczów, zawartego jeszcze w XVI w.). Spośród 16 kolejnych małżeństw potomstwa doczekało się osiem.

Interesujące byłoby ustalenie, ile dzieci w rodzie Ogińskich przychodziło na świat, a ile dożywało wieku dorosłego. Niestety, mamy zbyt mało danych, by stwierdzić, ile potomstwa w ogóle wydawały na świat żony Ogińskich. Jedynie sporadycznie pojawiają się informacje, że dziecko, czy dzieci zmarły w dzieciństwie lub bardzo młodo (np. syn wojewody trockiego, Marcjana Aleksandrowicza, z Marcybelli z Hlebowiczów zmarł w wie-

[31] Potwierdzają to wcześniejsze ustalenia C. Kuklo (zawieranie pierwszego związku małżeńskiego w wieku 25-30 lat — C. Kuklo, *Rodzina staropolska*..., s. 32.) oraz M. Liedke w przypadku innej próby badawczej (Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie, Sanguszkowie) — M. Liedke, *Z badań*..., s. 12 i n.

[32] Radziwiłłów, Sanguszków i Chodkiewiczów — M. Liedke, *Z badań*..., s. 15.

[33] Tamże, s. 16.

ku 2 lat[34]). Przeważnie znamy potomstwo, które dożyło wieku dorosłego lub się do niego zbliżyło, nawet, jeśli zmarło w stosunkowo młodym wieku nie zdążywszy zawrzeć związku małżeńskiego. Z innych naszych badań wynikało jednak, że w rodzinie magnackiej mogło przeżywać średnio nawet około 70% dzieci urodzonych[35].

Wstępne badania nad liczbą dzieci, które dożyły wieku dorosłego wskazują, że ich ogólna liczba w ciągu dwóch stuleci wyniosła 82 (bez uwzględnionego w bazie potomstwa Bohdana Matwiejewicza, w liczbie 8: 4 synów i 4 córek, które to dzieci przyszły na świat zapewne w końcu XVI w.). Było to 39 chłopców i 43 dziewczynki. 58 dzieci przyszło na świat i przeżyło w XVII w. (27 chłopców i 31 dziewczynek, a 24 w XVIII w. (12 chłopców i 12 dziewczynek). Średnia liczba dzieci dożywających wieku dorosłego na parę wyniosła więc 2,6 dziecka (mediana 2). W małżeństwach pierwszych wieku dorosłego dożyło 63 dzieci (3 dzieci na parę; mediana 2), a w kolejnych — 19 (1,7 dziecka na parę; mediana 1). Dla porównania: z przeprowadzonych dla rodu Radziwiłłów badań (ale na przestrzeni trzech stuleci) na świat przyszło 138 potomków, które dożyły wieku dorosłego, co dawało średnio 1,97 dziecka na parę[36] (mediana 2)[37].

Jak długo żyli Ogińscy? Na to pytanie znacznie łatwiej jest odpowiedzieć w przypadku mężczyzn niż kobiet. Średni wiek w chwili śmierci osób, które dożyły wieku dorosłego w tym rodzie udało się ustalić tylko dla 22 osób i wyniósł on na przestrzeni XVII i XVIII w. 57 lat (57,1; mediana 59,5). Natomiast mężczyźni żonaci żyli średnio 59 i pół roku (dane dla 17 osób; mediana 61), a żonaci posiadający potomstwo 56,5 roku (dane dla 12 osób; mediana 61). Porównując te dane z ustaleniami dla Radziwiłłów, czy, np. Chodkiewiczów, zauważamy, że mężczyźni z rodu Ogińskich, którzy dożyli wieku dorosłego odznaczali się długowiecznością[38]. Wyjaśnienia tego faktu można doszukiwać się, jak przypuszczamy, w lepszej, zwłaszcza początkowo, w XVII w., kondycji biologicznej rodu, który stosunkowo późno wszedł do grona elity politycznej, a tym samym jego przedstawiciele później zaczęli wybierać partnerki życiowe ze ścisłego grona starych rodzin magnackich, jeszcze w początkach drugiej połowy XVII stulecia żeniąc się ze szlachciankami. Z badań Zbigniewa Kuchowicza wynika, że brak „mieszania" krwi miał wpływ na gorszą kondycję zdrowotną i długość życia[39].

[34] A. Rachuba, *Ogiński Marcjan Aleksander*, PSB, t. 23, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1978, s. 620.
[35] M. Liedke, *Z badań...*, s. 22.
[36] Z uwzględnieniem małżeństw pierwszych i kolejnych.
[37] M. Liedke, *Z badań...*, s. 19.
[38] M. Liedke, *Śmierć magnata...* (w druku).
[39] Z. Kuchowicz, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego*, Łódź 1972, s. 98.

Zauważalna długowieczność Ogińskich powodowała, że częściej, niż np. w przypadku Radziwiłłów, synowie mogli planować pierwsze związki małżeńskie przy aktywnym współudziale rodziców i zawierać je jeszcze za życia ojców, ale, z drugiej strony, średni czas trwania małżeństw pierwszych posiadających potomstwo (nieco ponad 15 lat), może wskazywać, że i w przypadku tego rodu bardzo często o mariażach Ogińskich decydowali opiekunowie, a nie ojcowie (chyba, że uwzględniano ich życzenia w tym względzie).

W przypadku kobiet z rodu Ogińskich bardzo trudno jest uzyskać ich średni wiek wstępowania w związki małżeńskie, ponieważ najczęściej, przynajmniej w świetle dotychczasowych badań, nie znamy dat urodzin większości z nich i, w części przypadków, również dat zawarcia przez nie małżeństwa. Częściej rejestrowane są daty zgonu. Incydentalnie tylko możemy więc podać, jak w przypadku Anny Janówny, żony Kazimierza Tyszkiewicza, że żyła 106 lat, a jej małżeństwo trwało 21 lat[40]. Genealogie nie notują, by ponownie wyszła za mąż. Dla uzyskania miarodajnych wyników potrzebne są szczegółowe studia o charakterze prozopograficznym nad przedstawicielkami płci pięknej, co nie zawsze będzie możliwe ze względu na brak często nawet orientacyjnych informacji w źródłach. Możemy natomiast stwierdzić fakt, że mimo licznego żeńskiego potomstwa niektórych osób (Marcjan Michał, syn Szymona Karola miał cztery córki; Kazimierz Dominik, syn Jana — również cztery, a syn Kazimierza Dominika, Józef — aż pięć), żadna z dziewcząt, które rejestrują źródła i które dożyły wieku zdatnego do zawarcia małżeństwa nie została zakonnicą. Wszystkie wstąpiły w związki małżeńskie, część z nich nawet kilkakrotnie (dziewięć przypadków, w tym dwie panny Ogińskie zawarły także trzecie małżeństwo).

Śledząc wybory partnerek życiowych Ogińskich począwszy od XVII w. zauważamy, oczywiście, że sięgali oni stopniowo od drugiej połowy XVII w., wraz ze wzrostem pozycji społeczno-politycznej rodziny, po kandydatki z coraz znaczniejszych rodów, co również owocowało, jak w przypadku Jana Jacka Ogińskiego, ożenionego z Joanną Teodorą Naruszewiczówną, wzmocnieniem majątkowej i politycznej pozycji tej familii[41]. Jednak nie znajdziemy wśród żon kniaziów Ogińskich przedstawicielek rodu Sapiehów, Chodkiewiczów, czy Radziwiłłów. Raz tylko zdarzył się taki mariaż: Franciszek Tadeusz, syn Marcjana Michała ożenił się z Izabellą z Radziwiłłów, córką Michała Antoniego, syna Dominika Mikołaja, kanclerza wielkiego litewskiego. Ojciec Izabeli był jednak „tylko” krajczym litewskim (1706 r.) i, mimo dzierżenia kilku starostw, nie awansował wyżej.

[40] W. Dworzaczek, *Genealogia*, t. 2..., tabl. 177.
[41] T. Kempa, *Kariery przedstawicieli*..., s. 357.

Córki z rodu Ogińskich starano się również wydawać za przedstawicieli rodów z elity politycznej, choć w początkach XVII w. dominowały jeszcze mariaże z przedstawicielami zamożnej szlachty, np. Stetkiewiczami, czy Szemetami. Był to jednak jeszcze okres, kiedy Ogińscy dopiero zaczynali karierę polityczną na skalę kraju. Warto zauważyć, że również żadna z Ogińskich nie została wydana za Radziwiłła, Sapiehę, czy Chodkiewicza, choć powtarzały się związki z Pacami, Massalskimi czy Tyszkiewiczami.

Czy związki małżeńskie kniaziów Ogińskich świadczyły o tym, że wymienione wyżej, „stare" rody magnackie o ugruntowanej wcześniej pozycji niechętnie widziały mariaże swych przedstawicieli i przedstawicielek z Ogińskimi, czy przeciwnie: sami Ogińscy nie szukali paranteli z Radziwiłłami, Sapiehami lub Chodkiewiczami, mimo jednego przypadku (albo inaczej: jednej, udanej próby)? Odpowiedź na to pytanie tkwi zapewne w ówczesnej sytuacji wewnętrznej kraju i działalności politycznej Ogińskich. Od śmierci Krzysztofa Radziwiłła Ogińscy związani byli bardziej z Sapiehami, niż z wcześniejszymi protektorami, ale porzucili „Dom Sapieżyński", by współpracować z Pacami i ich stronnikami[42]. W czasie tzw. wojny domowej na Litwie znaleźli się, wraz z Pociejami, Kociełłami czy Białłozorami, wśród przywódców antysapieżyńskich republikantów[43]. Z przedstawicielami m.in. tych rodów kojarzyli Ogińscy swe małżeństwa, znamy też ich mariaże z Pacami. Tylko jeden związek z przedstawicielką rodu Radziwiłłów, którzy, mimo sprawowania wysokich urzędów, często kanclerskich[44], utracili pozycję rodu hegemona, a także brak związków z Chodkiewiczami również nie odgrywającymi już pierwszoplanowej roli politycznej może, niezależnie od innych świadectw, świadczyć o tym, że Ogińscy także poprzez politykę małżeńską, mimo swej magnackiej „młodszości", aktywnie włączali się w działania polityczne w kraju i zmierzali konsekwentnie do wejścia do ścisłej elity władzy. Dowodzą tego również ich działania w XVIII w. Próby odgrywania wiodącej roli podejmowali nieraz w opozycji do „Familii", choć często kończyły się one często fiaskiem i przejściem do grona jej stronników. Np. wojewoda trocki Ignacy Andrzej, syn Tadeusza Franciszka, ożeniony z Radziwiłłówną, który początkowo popierał Radziwiłłów, w 1764 r. podpisał konfederację Czartoryskich[45]. Również marszałek wielki litewski, później kasztelan trocki Ignacy Ogiński początkowo próbował wybić się politycznie w opozycji do „Familii", ale ostatecznie ją poparł[46]. O próbach bycia „na fali" świadczy fakt, że

[42] A. Rachuba, *Hegemonia Sapiehów...*, s. 222 i n.
[43] Tamże, s. 228.
[44] Tamże, s. 222.
[45] Z. Zielińska, *Ogiński Andrzej Ignacy*, PSB, t. 23, s. 597.
[46] Z. Zielińska, *Ogiński Ignacy*, tamże, s. 609.

Ogińscy żenili się w XVIII w., m.in. z przedstawicielkami Czartoryskich (pierwszy raz, co prawda, w początkach tego stulecia, a kolejny — w 1761 r., kiedy to Michał Kazimierz Józefowicz poślubił Aleksandrę Czartoryską, owdowiałą córkę swego opiekuna, podkanclerzego litewskiego Michała Czartoryskiego[47]).

Przypomnieć warto, że ród ten stosunkowo długo, w porównaniu z innymi wcześniej prawosławnymi rodami, utrzymywał związki z Cerkwią „grecką". Żony Ogińskich były więc, początkowo, często prawosławne, ale także pochodziły z rodów kalwińskich (np. z Szemetów czy Bielewiczów). Sięganie przez tak mocno związanych z wiarą „grecką" kniaziów po partnerki życiowe z familii związanych z reformacją mogło wynikać z nieformalnego sojuszu prawosławnych z protestantami jako przedstawicielami wyznań zagrożonych polityką kontrreformacyjną, a z drugiej strony wciąż kurczącej się możliwości znalezienia odpowiedniej partnerki wśród rodów tego samego wyznania (co wynikało z coraz częstszych konwersji na katolicyzm szlacheckich rodów prawosławnych)[48]. Z czasem, oczywiście, zaczęto szukać żon w kręgu katolickich rodów należących do elit politycznych.

Uzyskane tu wskaźniki demograficzne mogą, oczywiście, zmienić nieznacznie swą wartość po uzyskaniu nowych danych wynikających z dalszych kwerend źródłowych i szczegółowych studiów prozopograficznych. Wydaje się jednak, że zaprezentowane dane i wstępne ustalenia co do strategii małżeńskich rodu pozwalają na postawienie konkretnych pytań, np. w kwestii wyraźnej, na tle innych rodów magnackich, długowieczności tych Ogińskich, którzy dożyli wieku dorosłego oraz ich faktycznej pozycji w gronie magnaterii Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII i XVIII stuleciu. Warto też, wraz z uszczegółowieniem badań prozopograficznych, dołączyć do postulatów badawczych również wiek rodzicielstwa, przerwy między poszczególnymi porodami, czy czas pozostawania w stanie wdowim zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Autorka ma także nadzieję, że przedstawione tu wyniki zachęcą badaczy do bardziej kompleksowych studiów nad tym rodem.

Summary

The Ogiński family in the demographic perspective

The paper presents selected demographic indices obtained for the Ogiński family over the 17th and 18th centuries. The men in the family entered into their first marriages at the average age of 27 (26.8; median 25), which is similar to the results obtained for other magnate families. On average, the first marriages of the Ogiński men lasted for over 18 years (18.4; median 18). On average, they married for a second time when approx. 45 years

[47] J. Michalski, *Ogiński Michał Kazimierz*, tamże, s. 625.
[48] M. Лідке, *Сувязі*..., с. 110.

old (45.4; median 45), and on average the marriages lasted over 13 years (13.3; median 10). Of all the marriages (48) among the Ogiński men, recorded over the 17th and 18th centuries, 32 were first marriages, of which 21 had children that reached adulthood. Out of the 16 second marriages, 8 had offspring. In the 17th and 18th centuries, 82 children who reached adulthood were born into the family: 39 boys and 43 girls. The average number of children to reach adulthood per married couple was 2.6 children (median 2). The average age on death could only be established for 22 members of the family who reached adulthood, and was 57 years of age over the 17th and 18th centuries (57.1; median 59.5). On average, the married men lived to be 59 and a half years old (17 people; median 61), whereas the married men who had children – 56,5 years old (12 people; median 61). There is a noticeable difference in terms of life expectancy: the men in the Ogiński family who reached adulthood lived considerably longer than representatives of other magnate families, which could have resulted from the family's stronger biological condition. It was not possible to obtain corresponding results for the women in the family on account of insufficient information in the source documents.

Змест

Род князёў Агінскіх у дэмаграфічнай перспектыве. Выбраныя праблемы

Артыкул прадстаўляе выбраныя дэмаграфічныя паказчыкі, якія былі атрыманы для роду Агінскіх цягам XVII і XVIII стст. Мужчыны гэтага роду заключалі першыя шлюбы ў сярэднім ва ўзросце каля 27 гадоў (26,8; медыяна 25), што не адыходзіла б ад вынікаў атрыманых для іншых магнацкіх родаў. Першыя шлюбы мужчын Агінскіх працягваліся ў сярэднім больш за 18 гадоў (18,4; медыяна 18). Чарговы раз жаніліся яны каля 45 года жыцця (45,4; медыяна 45), а чарговыя шлюбы працягваліся ў сярэднім трохі больш за 13 гадоў (13,3; медыяна 10). З ліку ўсіх зафіксаваных на працягу XVII і XVIII стст. (48) шлюбаў мужчын Агінскіх, 32 гэта шлюбы першыя. З іх ліку 21 сужэнства мела дзяцей, які дажылі сталага ўзросту. З ліку 16 чарговых шлюбаў дзяцей дачакаліся восем. Цягам XVII і XVIII стст. у гэтым родзе з'явілася на свет 82 дзяцей, якія дажылі сталага ўзросту: 39 хлопцаў і 43 дзяўчынкі. Сярэдні лік дзяцей, якія дажылі сталага ўзросту, на адно сужэнства склала 2,6 дзіцяці (медыяна 2). Сярэдні ўзрост у момант смерці асоб, якія дажылі сталага ўзросту ў гэтым родзе, удалося ўстанавіць толькі для 22 чалавек і склаў ён на працягу XVII і XVIII стст. 57 гадоў (57,1; медыяна 59,5). Жанатыя мужчыны жылі ў сярэднім 59,5 года (17 асоб; медыяна 61), а жанатыя, у якіх было патомства – 56,5 года (12 асоб; медыяна 61). Прыкмячаецца значна даўжэйшая працягласць жыцця мужчын роду Агінскіх, якія дажылі сталага ўзросту, у параўнанні з прадстаўнікамі іншых магнацкіх родаў. Атрыманне адпаведных дэмаграфічных паказчыкаў для жанчын гэтага роду не было магчымым па прычыне адсутнасці дастатковай колькасці інфармацыі ў крыніцах.

Marzena Liedke – adiunkt w Zakładzie Historii Średniowiecza i Nauk Pomocniczych Historii do końca XVIII w. w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku. Zainteresowania badawcze koncentrują się wokół spraw konfesyjno-kulturalnych (jest autorką książki *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004) oraz problematyki demograficznej i funkcjonowania rodzin magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego.

artykuły

Piotr Chomik
(Białystok)

Monaster Wniebowstąpienia w Mińsku do końca XVI wieku

Monaster Wniebowstąpienia Pańskiego w Mińsku został założony najprawdopodobniej w XV wieku. Jednak, jak przypuszczał białoruski badacz Rościsław Borowoj, monaster mógł być ufundowany wcześniej, bowiem już XV-wieczne dokumenty mówiły o nim, jako „starym". Wiadomo, że położony był po południowo-wschodniej stronie Góry Trojeckiej, nieopodal traktu wiodącego do Wilna[1]. Założenie monasteru w 1492 roku przypisuje się niekiedy Helenie (1476-1513), żonie wielkiego księcia litewskiego Aleksandra (1492-1496). Oznaczałoby to jednak, że monaster został założony w końcu XV w., a zatem nazywanie go „starym" w dokumentach XV-wiecznych nie miałoby sensu. Być może zatem Helena tylko odnowiła fundację i poprzez swoje nadanie dała nowy impuls do rozwoju istniejącego już wcześniej monasteru. Świadczyć o tym może informacja podana przez archimandrytę Nikołaja, który zauważył, że zachowane przez mnichów imiona burmistrza mińskiego Andrzeja Iwanowicza Maslenko i jego żony Marii Filipowny pochodzą ze znacznie wcześniejszego — nie wiemy jakiego — okresu[2].

Świadectwem wcześniejszego założenia monasteru mińskiego może być też wspomnienie w funduszu królowej Heleny niedatowanego zapisu na monaster od niejakiego Hawryły Hrynkowa, syna Ozarycza. Darował on monasterowi ziemie leżące za rzeką Świsłoczą naprzeciwko folwarku mińskiego. Nadane ziemie obejmowały także położony za miastem „Bór Płoski" nad rzeczką Stiepanką, a granicą ziemi zapisanej do monasteru był gościniec Śmiłowicki, idący z miasta do grobli i mostu nad rzeczką Stiepanką w kierunku wschodnim[3].

W 1499 r., 19 września, ówczesny archimandryta monasteru mińskiego Jonasz otrzymał od mieszczanina Iwana Jewłaszewicza prawo zastawne na dom, gumno i ziemie położone przy „chłusowym moście" nad „krętym brzegiem Świsłoczy"[4]. W latach 1503-1507 wspomniany Jonasz był met-

[1] Р. В. Боровой, *Минские древности. „Старый Город" средневекового Минска по письменным источникам*, [Online] Protokół dostępu: www.rusarch.ru [Data dostępu: 15.03.2011].

[2] Архимандрит Николай, *Историко-статистическое описание Минской епархии*, Санкт-Петербург 1864, с. 80.

[3] Archiwum Instytutu Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk (dalej: AIHRRAN), f. 52, op. 1, nr 360, k. 170.

[4] Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk (dalej: BLAN), F. 21-1433, k. 8.

ropolitą kijowskim. Jonasz przybył na teren WKL w orszaku księżniczki moskiewskiej Heleny, gdy ta przybywała tutaj by zostać żoną wielkiego księcia Aleksandra. To dzięki jej poparciu Jonasz został archimandrytą monasteru mińskiego[5]. Niewykluczone zatem, że również metropolitą został za wstawiennictwem Heleny.

W XVI w. monaster Wniebowstąpienia Pańskiego w Mińsku powiększał sukcesywnie swój majątek i dochody. Z zachowanych dokumentów wynika jednoznacznie, że jego pozycja i znaczenie praktycznie od pierwszych lat XVI stulecia sukcesywnie wzrastały. Nie wydaje się również, że wzrost ten mógł być zahamowany poprzez stosowanie wobec monasteru „prawa podawania", o czym świadczy opisywany poniżej dokument ustanawiający archimandrytą mińskim Michała Rahozę (1540-1599). Faktem jest wzmożone zainteresowanie monasterem i jego dochodami ze strony różnych osób, ale to również — paradoksalnie — potwierdza, że monaster zgromadził ogromny majątek i czerpał z niego określone, niemałe korzyści finansowe. Jedyne wątpliwości, co do zachowania monasterskiego stanu posiadania, budzi okres, w jakim „opiekunem" monasteru był Stefan Dostojewski, człowiek świecki, nie będący wyznania prawosławnego. Przywilej wystawiony Rahozie, jest świadectwem tego, iż szybko zorientowano się, że Dostojewski nie jest odpowiednim człowiekiem do sprawowania funkcji „przełożonego" monasteru Wniebowstąpienia Pańskiego w Mińsku.

Pierwsza zachowana wzmianka archiwalna o majątku monasteru Wniebowstąpienia w Mińsku, a dotycząca XVI w., mówi o porozumieniu pomiędzy monasterem a „plebanem Rafałem" (rzymskokatolickim? — dop. P. Ch.), w sprawie sianożęci nad Świsłoczą nazywaną Klinkowo. Porozumienie zawarto 23 maja 1502 r.[6]

Od początku XVI w. monaster posiadał karczmę stojącą przy gościńcu Śmiłowickim idącym z miasta do grobli i mostu nad rzeczką Stiepanką w kierunku wschodnim. Monaster pobierał myto za przejazd przez wspomniany most. Nad rzeczką Stiepanką znajdował się też monasterski młyn[7].

W 1506 r. monaster w Mińsku otrzymał 10 kop groszy litewskich z majątku zmarłego kniazia Dymitra Putiatycza[8].

Datę 1 listopada 1513 r. nosi pismo z kancelarii króla Zygmunta Starego skierowane do namiestnika mińskiego księcia Bohdana Iwanowicza Zasławskiego o wyznaczeniu placu na zamku dla monasteru Wniebowstąpienia w Mińsku. Miał tam zostać zbudowany dom, który najprawdopodob-

[5] И. И. Чистович, *Очерк истории Западно-русской Церкви*, ч. I, Санкт-Петербург 1882, с. 139.
[6] AIHRRAN, f. 52, op. 1, nr 360, k. 170v.
[7] Tamże.
[8] *Акты, относящиеся к истории Западной России* (dalej: *АЗР*,) Санкт-Петербург 1846, т . I, № 224, с. 370.

niej pełniłby rolę przytułku. Nie wiemy, czy dom taki został ostatecznie zbudowany. W latach 80. XVI w. działał w Mińsku szpital-przytułek prowadzony przez monaster, ale nie ma pewności, że jego siedziba znajdowała się w domu, o którym mowa w dokumencie z 1513 r. Monarcha 11 października 1522 r. upominał wójta mińskiego, burmistrzów, rajców i wszystkich mieszczan, by nie pobierali z poddanych metropolii kijowskiej oraz „ludzi popowskich i należących do monasteru Wniebowstąpienia serebszczyzny lub innych powinności". Pismo zostało wydane na prośbę metropolity kijowskiego Józefa. Nakaz królewski w krótkich odstępach czasu został powtórzony jeszcze dwukrotnie: 8 grudnia tego samego roku oraz 28 grudnia 1522 lub 1523 r. Adresatem ostatniego z wymienionych pism był namiestnik miński książę Bohdan Zasławski, a z treści można wywnioskować, że wójt miński i mieszczanie lekceważyli nakazy królewskie zawarte w poprzednich listach[9].

25 listopada 1532 r. niejaki Pietraszko Fomicz Lubicz zapisał monasterowi mińskiemu ziemię bortną i połowę przemiału zboża ze swego własnego młyna. Potwierdzenie posiadania tych ziem przez monaster miński uzyskał w latach 40. XVI w. archimandryta Sofroniusz. W 1534 r. Antoni Iwanow Simperniewicz sprzedał monasterowi pola i sianożęcia zwane „Jewłaszewienia". Archimandrytą mińskim był wówczas Gedeon, który najprawdopodobniej wkrótce po podpisaniu aktu sprzedaży zmarł[10].

W tym samym 1534 r. archimandrytą monasteru mińskiego został Wassian Szyszka, którego w 1541 lub 1542 r. mianowano archimandrytą Ławry Kijowsko-Pieczerskiej[11]. Czas w jakim Wassian był archimandrytą mińskim to okres wzmożonej aktywności monasteru na polu powiększania własnego majątku, co można uznać jako kontynuację dzieła archimandryty Gedeona.

20 maja 1537 r. król Zygmunt Stary na prośbę archimandryty Wassiana wystawił przywilej zwalniający poddanych monasteru z obowiązku dawania „podwod" oraz opłat targowych. W ten sposób poddani monasterscy zostali zrównani w prawach z poddanymi mińskiego plebana rzymskokatolickiego. Z przywileju dowiadujemy się o zajęciach ludzi monasterskich: „kotoryi ludcy na ziemliach cerkownych mieszkajut (...) tyi diej remiesło umiejuczi i sztokolwiek zarobiwszi do miesta na prodażu nosiat, a inszi skupujuczi zboże i sołod, także do mienska to priwoziat i prodajut i s toho

9 BLAN, F. 21-1433, k. 1; *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам*, Минск 1848, № 6, с. 7-8; № 7, с. 8-9; № 8, с. 9.

10 BLAN, F. 21-1433, k. 8, Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: LPAH), f. 634, op. 3, nr 566, k. 4.

11 *АЗР*, т. II, Санкт-Петербург 1848, № 216, с. 380.

sobie poziwienije majut, ino diej wy tym liudiam (...) tiazosti wielikije diełajetie”[12]. W tym samym roku archimandryta Wassian uzyskał od króla Zygmunta prawo budowy młyna na ziemi monasterskiej nieopodal „chałusowego” mostu[13].

22 czerwca i 16 lipca 1537 r. podpisano dwie umowy z synami niejakiego Paszka Jewłaszewicza na sprzedaż niwy i sianożęci leżącej obok „chałusowego mostu” nad Świsłoczą. 12 lipca 1540 r. archimandryta Wassian kupił za 6 kop groszy litewskich część sianożęci nad rzeką Świsłoczą od niejakiej Donny Kalennikowej, a sześć dni później kupił sianożęć od Fiedki Siłojewicza Domczy. 28 lipca 1540 r. niejaki Iwan Daniłowicz Maslenczyn potwierdził, że część niwy należącej do jego ojca Daniły i jego wujów darował, po śmierci ojca, archimandrycie monasteru mińskiego Wassianowi. Jednocześnie zabraniał swojej żonie oraz dzieciom zgłaszać pretensje do ziemi darowanej monasterowi. 15 marca 1541 r. archimandryta Wassian kupił część sianożęci iwankowskiej od Jewłaszewicza (być może był to jeden z braci, synów Paszki Jewłaszewicza). W tym samym 1541 r., 6 lipca, monaster dokonał zamiany sianożęci z niejakim Nikitą Wasilewiczem. Monaster otrzymał sianożęć Chłusowską w zamian za inną położoną nad Świsłoczą. Regestr dokumentów monasterskich nie wspomina nic o udziale w tej transakcji archimandryty Wassiana, bowiem w dokumencie zamiany mówi się jedynie o „archimandrycie monasteru wozniesienskiego”, bez wymieniania jego imienia[14]. Mógł nim być jeszcze Wassian. Charakterystyczne jest to, że po okresie, gdy archimandrytą był Wassian, nastąpiła — jak to wynika z regestru — kilkunastoletnia przerwa w zakupach gruntów przez monaster miński.

13 lipca 1546 r. król Zygmunt August wystawił list do podlaskiego i mińskiego poborcy podatkowego. Nakazał w nim niepobieranie cła od rzeczy przywożonych na targ przez poddanych monasteru mińskiego. Co ciekawe, w przywileju tym monarcha zsyłał się nie na przytaczane powyżej przywileje swego ojca Zygmunta I, lecz na podobny dokument króla Aleksandra zwalniający z cła ludzi monasteru Wniebowstąpienia. Podobny dokument został wydany przez Zygmunta Augusta 4 czerwca 1554 r.[15]

Początek lat 50. XVI w. przyniósł spór o sianożęcia i zbiory żyta z duchownymi mińskimi podległymi metropolicie kijowskiemu Makaremu i namiestnikiem mińskim Bogdanem. 16 lipca 1550 r. metropolita Makary w liście do namiestnika nakazał zwrot zagarniętych monasterowi dóbr. List

[12] *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии*, № 9, с. 9-10.
[13] BLAN, F. 21-1433, k. 8.
[14] Tamże; F. 21-1884, k. 1, LVIA, f. 634, op. 3, nr 566, k 10, 11, 18-19.
[15] *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии*, № 12, с. 12; № 14, с. 14-15.

ten bardzo dobrze obrazuje zarówno istotę sporu, jak również rolę w sporze samego metropolity, dlatego zacytuję jego obszerne fragmenty. „Niwu i s sienożatiju podle wełykoje dorohi wyleńskoje u Hlinyszcz li Berezowe Łuce, kotoraja niwa od Hliniszcz aż do perehali. A poł sienożati i poł niwy u Chłusowa mostu zakupył był archimandryt Woznesienija Hospodnia (...) neboszczik Wassian Szyszka u wo wsich swiaszczennikow i kryłoszan Sobornoje Cerkwi Preczystyja Bohomatieri Mienskoje u piatynadcaty kopach hroszej, hdeż po smerty neboszczika Wassianowe, za archimandrytstwa Sofronjewa swiaszczenniki mienskije piered nami tak sprawiły jakoby żadnych pieniezie u Wassiana za toje pole nebrali, za sia nam powtore tuju niwu i s sienożatiu za piatnadcat kop hroszej (...) A tak tych czasow archimandit mienskije Sofronij do nas pryjezdżał, o tom nam czołom bił by list zaprodażnyj swiaszczennikow mienskich na tuju niwu pierd nami wkazywał. My whlanuwszy w list toj (...) i wbaczywszy recz prawdywuju (...) to uczynili, tuju niwu i sienożat (...) zasia ku Cerkwi Wozniesienija Hospodnia u manastyru mienskomu priwiernuty i archimandrytu Sofroniju wedle listu zakuplenoho dierżaty rozkazali i ty by o tom wiedał i wże czerez toje w tuju niwu i sienożat nyczymsia poddanym naszym mienskim wstupowat nie kazał niechaj by archimandrit na monastyr mienskij dierżał i pachał (...)”[16].

9 sierpnia 1550 r. podczaszy hospodarski Mikołaj Radziwiłł, napisał list do metropolity kijowskiego Makarego w sprawie zżęcia 30 beczek żyta i 60 wozów siana przez ludzi namiestnika, na co skarżył się archimandryta miński Sofroniusz. Mikołaj Radziwiłł skierował też list do Wasyla Tyszkiewicza z apelem, by ten bronił monasteru mińskiego przed zabieraniem mu dóbr. W wyniku korespondencji już w lipcu 1551 r. król Zygmunt August wzywał metropolitę Makarego do stawiennictwa przed sądem królewskim w sprawie krzywd wobec monasteru mińskiego. Niestety z regestru dokumentów monasteru mińskiego nie wynika, czy metropolita stawił się na sąd i jak sprawa została rozstrzygnięta. Wiadomo, że w 1552 r. archimandrytą monasteru mińskiego był Józef, który podjął starania o zabezpieczenie lasów monasterskich leżących pod Mińskiem[17].

Lata 60. XVI w. przyniosły spór monasteru o majątek Trościeniec z rodziną kniaziów Druckich-Horskich. Majątek miał być zapisany na monaster przez królową Helenę w roku 1502 (pojawiający się niekiedy w dokumentach archiwalnych rok 1508 nie może być datą zapisu Trościeńca), a potwierdzony przywilejem najpierw króla Aleksandra, a potem Zygmunta Starego w 1513 r. Zgodnie z zapisem monaster posiadał w Trościeńcu

[16] LVIA, f. 634, op. 3, nr 566, k. 20.
[17] BLAN, F. 21-1433, k. 1.

w sumie dziewięć służb oraz ziemie orne, sianożęcia i „hony" bobrowe[18]. Konflikt o Trościeniec ciągnął się aż do początku lat 30. XVII w.[19] — tutaj opisane zostaną jedynie dokumenty XVI-wieczne.

W 1568 r. monaster miński wszedł w spór z Mateuszem Skuminem-Tyszkiewiczem[20]. Chodziło o „krzywdy uczynione" trościanieckim poddanym monasteru mińskiego, wybranie miodu z barci monasterskich, czy zabranie z monasteru rzeczy osobistych należących do zmarłego w tymże 1568 r. archimandryty mińskiego Pachomiusza. W dokumentach, od 1568 r. do 1576 r., powtarza się nazwisko Iwan Baka. Zarządzał on monasterem mińskim z nadania Zygmunta Augusta nie będąc archimandrytą, bowiem tytuł taki nigdy przy nazwisku Baki nie występuje. 18 lipca 1570 r. Zygmunt August podpisał pismo skierowane do starosty mińskiego Wasyla Tyszkiewicza polecające, aby oddał on „do skarbu" rzeczy i dokumenty monasterskie. Dokument potwierdza jednocześnie, że po śmierci archimandryty Pafnucego monasterem zarządzał Iwan Baka. Nazwisko Iwana Baki spotykamy też w dziejach monasteru ławryszewskiego. W 1583 r. jako komisarz królewski Iwan Baka dokonywał pomiaru i opisu gruntów monasterskich podlegających zamianie z Michałem Fronckiewiczem Radzimińskim. Chodzi tu o tę samą postać[21]. Z dokumentów archiwalnych wynika, w przeciwieństwie do XIX-wiecznej opinii archimandryty Nikołaja, że Iwan Baka podejmował starania o zachowanie majątku monasteru mińskiego. W sierpniu 1576 r. archimandrytą mińskim został Bogusz Niewielski, który jak wynikało z późniejszych dokumentów nie chciał przyjąć stanu duchownego i dlatego monaster został oddany w ręce Stefana Dostojewskiego. 10 sierpnia 1576 r. starosta miński Gabriel Hornostaj oddał monaster właś-

[18] *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии*, № 6, с. 6-7.

[19] BLAN, F. 21-1433, k. 3v; AIHRRAN, f. 52, op. 1, nr 360, k. 170. Zob.: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie dz. VIII, nr 251, k. 1-5. Gdy rozpoczął się spór monaster Wniebowstąpienia Pańskiego należał do prawosławnych. Gdy zapadały kolejne rozstrzygnięcia pod koniec XVI w. i w wieku XVII monaster miński był już monasterem unickim. Zmiana przynależności wyznaniowej nie wpłynęła na spór o Trościeniec. Mimo korzystnego wyroku dla monasteru z 22 czerwca 1616 r., nakazującego wydanie mu majątku Trościeniec, dopiero wyrok królewski z 1632 r. ostatecznie zakończył spór.

[20] Mateusz Skumin-Tyszkiewicz był mężem Heleny Druckiej-Horskiej, córki księcia Hrehorego Fedorowicza Druckiego-Horskiego i księżny Tomiły Bohdanówny Zasławskiej. Był zatem szwagrem opisywanego poniżej kniazia Piotra Druckiego-Horskiego. J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa 1895, s. 142.

[21] BLAN, F. 21-1433, k. 3; *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии*, № 22, c. 28-29. Iwan Iwanowicz Baka pełnił funkcję surogatora grodzkiego trockiego czyli namiestnika starosty do 1604 r., kiedy to zmarł. Wcześniej był podstarostą upickim (1572-1584), sędzią grodzkim trockim (1591-1593) oraz podwojewodzim trockim od 1593 r. *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. II: *Województwo trockie XIV-XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, Warszawa 2009, s. 561.

nie Dostojewskiemu, uzasadniając tę decyzję nieporządkami w monasterze, brakiem mnichów, nieodprawianiem nabożeństw, a co za tym idzie chęcią naprawy istniejącej sytuacji[22].

W tym miejscu warto zauważyć, że dokument dotyczący oddania przez Stefana Batorego monasteru mińskiego we władanie Boguszowi Niewielskiemu budzi wątpliwości. Monaster miński nazwany został w nim monasterem Trójcy św., a poprzednik Niewielskiego miał nazywać się Artemiusz Czerwiacki. W znanych autorowi niniejszej pracy dokumentach archiwalnych nazwisko Czerwiacki nigdzie nie występowało, a inne dokumenty w zasadzie nie poświadczają władania przez Niewielskiego mińskim monasterem Wniebowstąpienia. Również list Gabriela Hornostaja w ogóle o Niewielskim nie wspomina i jako poprzednika Dostojewskiego traktuje Iwana Bakę. Tymczasem według opublikowanego dokumentu to właśnie Bogusza Niewielskiego miał zastąpić na stanowisku archimandryty Michał Rahoza. Być może zamieszanie powstało w wyniku „nakładających się" na siebie dat dokumentów. Król Stefan Batory wystawił dokument dla Niewielskiego w sierpniu 1576 r., gdy w Mińsku było już wiadomo, że Niewielski nie zechce objąć stanowiska archimandryty monasteru mińskiego. Dlatego też list starosty mińskiego oddający monaster Dostojewskiemu również był datowany na sierpień. Zanim wiadomość ta dotarła do króla minął pewien czas. Najprawdopodobniej z tego między innymi powodu potwierdzenie mianowania przełożonym Dostojewskiego przeciągnęło się o ponad rok.

Jeszcze w maju 1576 r. Iwan Baka skarżył się na księcia Piotra Druckiego-Horskiego o „zabór" trościenieckich chłopów. Natomiast 20 października 1592 r. król Zygmunt III Waza nakazał stawić się przed sądem księciu Druckiemu-Horskiemu w wyniku skargi metropolity Michała Rahozy o zabranie sioła Trościeniec. Książę Horski musiał zwlekać ze stawieniem się przed sądem królewskim, bowiem prawie cztery lata później w październiku 1596 r. król ponowił swój nakaz. Tym razem książę stawił się przed sądem królewskim, bowiem dokumenty rozstrzygające spór na tym etapie noszą datę 28 marca 1597 r. Nie znamy ich treści, jednak sporządzający regestr dokumentów monasteru mińskiego pierwszy z dokumentów odnotował jako „postanowienie króla Zygmunta III dla Rahozy z kn. Fiedorem Druckim-Horskim o sioło Trościanica", a drugi dokument jako „pismo do kniazia Druckiego-Horskiego, by nie sprzeciwiał się oddać monasterowi sieło Trościeniec metropolicie Rahozie"[23]. Warto zauważyć, że

[22] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (dalej: *Акты ЮЗР*), Санкт-Петербург 1863, т. I, № 174, с. 205; *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии*, № 24, с. 30.

[23] BLAN, F. 21-1433, k. 3v. Książę Piotr Drucki-Horski był synem księcia Hrehore-

gdy zapadły te postanowienia metropolita Michał Rahoza był już unitą. Prawdopodobnie zanim zapadły decyzje króla Zygmunta III, książę Fiodor Drucki-Horski w zamian za Trościeniec ofiarował monasterowi 9 włók ziemi we wsi Ślepna. Archimandrytą mińskim był wówczas Paisjusz, który później został biskupem pińskim[24].

Oprócz opisywanych sporów o majątek monasterski, w tym samym okresie monaster posiadał inne grunty oraz dokonywał wielu działań dotyczących posiadanej ziemi lub nieruchomości. W latach 50. XVI w. monaster miński posiadał sianożęcia we wsiach Bieriezowka i Lachowka. W archiwum klasztornym znajdowały się też dokumenty, które nie dotyczyły bezpośrednio majątku klasztornego, a najprawdopodobniej ziem i majętności graniczących z dobrami monasteru. Z dokumentów tych dowiadujemy się o sprzedaży domów, placów, czy nawet straganów na rynku pomiędzy mieszczanami mińskimi. Transakcje te odbywały się w latach 60-90. XVI stulecia. Dokumenty te są też świadectwem funkcjonowania innych cerkwi mińskich. Przykładem może być cerkiew piatnicka. Duchowny tej cerkwi o. Eutymiusz Wasilewicz 10 marca 1580 r., kupił dom od niejakiego Dostojewskiego. Imię Dostojewskiego w regestrze dokumentów nie zostało podane, ale bez wątpienia, chodzi tu o Stefana Dostojewskiego, ziemianina mińskiego, który zarządzał monasterem od 1576 r., bowiem w archiwum historycznym w Wilnie zachowała się kopia aktu sprzedaży domu. Data sprzedaży wskazuje, że Dostojewski nie był już wówczas opiekunem monasteru mińskiego. Dom o którym mowa, został przez o. Wasilewicza sprzedany 30 maja 1587 r. Warto jeszcze zwrócić uwagę na dokument wystawiony przez Michała Rahozę 3 października 1589 r., już jako metropolitę kijowskiego, Grzegorzowi Martynowiczowi zezwalający na budowę domu na placu w Mińsku należącym do monasteru Wniebowstąpienia[25].

Właśnie z monasterem mińskim związany jest początek kariery cerkiewnej Michała Rahozy, która doprowadziła do zawarcia w 1596 r. unii brzeskiej. 17 lutego 1579 r. Stefan Batory wystawił mu przywilej, określający Rahozę mianem „ziemianina mińskiego", na archimandrię monasteru Wniebowstąpienia Pańskiego w Mińsku. Dokument ten jest świadect-

go Fedorowicza Druckiego-Horskiego i księżny Tomiły Bohdanówny Zasławskiej. Zmarł przed rokiem 1582. Nie mógł być zatem wzywany do stawiennictwa przed sądem królewskim w 1592 r. jak podawał regestr dokumentów monasteru mińskiego. Wezwanie to dotyczyło najprawdopodobniej jego brata kniazia Fedora, który sprawował opiekę nad dziećmi Piotra. Potwierdza to zapis dotyczący rozstrzygnięcia sporu o Trościeniec. Zob.: A. Boniecki, *Herbarz polsk*i, t. VII, Warszawa 1904, s. 357-358; J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy...*, s. 141.

24 Архимандрит Николай, *Историко-статистическое описание...*, с. 79; *АЗР*, т. IV, № 48, с. 62.

25 BLAN, F. 21-1433, k. 9, LVIA, f. 634, op. 3, nr 567, k. 12.

wem, że Michał Rahoza, jeszcze jako osoba świecka, cieszył się znakomitą opinią człowieka uczciwego, bogobojnego i wykształconego. Dokument królewski podaje również imiona poprzedników Rahozy, którzy byli opiekunami monasteru mińskiego. Pierwszym wymienionym opiekunem był Bogusz Niewielski, który „zostawszy osobą duchowną miał trzymać ten monaster". Jednak, jak donosili królowi metropolita kijowski Eliasz, kasztelan miński Radoszkowski, Jan Hlebowicz oraz inni urzędnicy królewscy, Bogusz Niewielski nie chciał przyjąć stanu duchownego i oddał monaster we władanie ziemianinowi Stefanowi Dostojewskiemu, człowiekowi świeckiemu, a ponadto nie będącemu wyznania prawosławnego. W dokumencie królewskim czytamy: „(...) ale iż tot Dostojewski tolko diej dla pożitku swojeho tot manastyr dierżit, a chwała Bożija nikohdy w niem wodle zakonu Greczeskoho połniena nie bywajet pisali do nas pomienienyje osoby (...) abychmo (...) tot monastyr u togo Dostojewskogo, jako u czełowieka swietskogo wziemszi, ziemianinu naszemu togoż powietu Mienskogo Michaiłu Rohozie, człowieku w uczciwosti, statecznosti, bogobojnosti zachowałomu i w pismie swiatom umiełomu"[26]. Warunkiem oddania monasteru Rahozie było przyjęcie przez niego stanu mniszego. Wymieniony w dokumencie Stefan Dostojewski zarządzał monasterem od sierpnia 1576 r., a we wrześniu 1577 r. otrzymał przywilej od Stefana Batorego. W przywileju wystawionym Dostojewskiemu mówi się o folwarkach, łąkach, wsiach, ludziach, gruntach, dochodach i wszelkich pożytkach monasteru mińskiego[27]. Nie są one natomiast wspomniane w przywileju wystawionym Rahozie, co może świadczyć, że przynajmniej jakaś ich część została utracona. Archimandryta Nikołaj pisał, że gdy Rahoza przejmował monaster miński, to przekazującym był przyjaciel Dostojewskiego, Jarocki-Siennicki. Gdzie był i co robił wówczas Dostojewski nie wiadomo[28]. Zachowane dokumenty archiwalne potwierdzają, że jeszcze 18 października 1579 r. monaster miński nie był przekazany Rahozie, bowiem tę datę nosi list królewski do dworzanina Jana Anforowicza Petrowicza, nakazujący aby ten „podał" monaster Rahozie, a samo przekazanie monasteru — pod nieobecność Dostojewskiego — miało miejsce ponad miesiąc później, 27 listopada. Przekazanie monasteru Rahozie potwierdza tzw. list podawczy wystawiony wówczas przez Petrowicza[29]. Z tą samą datą 27 listopada 1579 r. sporządzono również drugi dokument — inwentarz majątku monasteru mińskiego. Dokument ten

[26] *АЗР*, т. III, № 110, c. 241. Por. BLAN, F. 21-1433, k. 3. Opisany w regestrze dokumentów monasteru mińskiego przywilej królewski wystawiony Michałowi Rahozie został tu odnotowany z datą 18 października 1579 r.
[27] *АЗР*, т. III, № 89, c. 218-219.
[28] Архимандрит Николай, *Историко-статистическое описание...*, c. 83.
[29] LVIA, f. 634, op. 3, nr 567, k. 10, 11-11v; *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии*, № 27, c. 32-34.

potwierdza, że drewniana, główna cerkiew monasterska była zniszczona, a ze znajdujących się w niej jedenastu ikon schodziła farba. Zniszczone były również księgi liturgiczne, w tym Ewangelia. W cerkwi znajdowały się dwa boczne ołtarze — Zwiastowania NMP i św. Jana Teologa. W monasterskiej jadalni znajdował się ołtarz Opieki NMP. Cele monasterskie były drewniane, w „opłakanym" stanie. Ponadto monaster posiadał sioło Lichowe Łuki z trzema służbami. Do monasteru należało 11 mieszczan wraz z rodzinami, mieszkających obok monasteru. Monaster posiadał trzy place w mieście. Ludźmi monasterskimi byli także mieszczanie zamieszkali obok cerkwi piatnickiej i „dwór" z zabudowaniami gospodarczymi za rzeką Świsłoczą[30].

12 stycznia 1591 r. król Zygmunt III Waza wydał przywilej potwierdzający prawa i wolności miasta Mińsk. Przywilej został wydany na prośbę ówczesnego archimandryty mińskiego Atanazego Pakosty, co może świadczyć, że monaster miński był jedną z ważniejszych, istotniejszych instytucji w mieście i że za czasów archimandryty Atanazego władze monasteru współpracowały z władzami miejskimi. W przywileju Zygmunta III jest mowa o wcześniejszych przywilejach wydanych miastu przez Zygmunta Augusta, m.in. w 1546 r.[31]

Na podstawie dokumentów archiwalnych i listy archimandryty Nikołaja można odtworzyć spis archimandrytów mińskich w XVI w. Mimo iż lista archimandryty Nikołaja jest stosunkowo dokładna, to brak na niej na przykład archimandryty Gedeona, który sprawował tę funkcję przed najznakomitszym archimandrytą mińskim w XVI w. Wassianem.

Pierwszym archimandrytą XVI-wiecznym był Jonasz. Najprawdopodobniej archimandryta Nikołaj popełnił błąd wyróżniając obok niego jeszcze ihumena Jonasza, który otrzymał przywilej na monaster od króla Aleksandra. Według mnie chodzi o jedną osobę. Kolejnym archimandrytą mógł być Aleksy, który, według archimandryty Nikołaja, kupił od Iwana Jewłaszewicza dom z gumnem, oraz sianożęcia przy krętym brzegu Świsłoczy, poniżej „chałusowego mostu". Jak pisałem powyżej podobnych transakcji z rodziną Jewłaszewiczów w latach 30. XVI w. dokonywał archimandryta Wassian. Być może Iwan Jewłaszewicz był bratem Paszki Jewłaszewicza. Jednak data wspomnianej transakcji rodzi kolejne wątpliwości. Według archimandryty Nikołaja było to w roku 7007, indykt 2. Wskazuje to na rok 1499. Archimandrytą wówczas był Jonasz, a nie Aleksy. Następny archimandryta to Sergiusz, który zwracał się do króla Zygmunta Starego o przywilej potwierdzający prawa monasteru. On też był archimandrytą

30 Tamże, nr 28, s. 34-36; Архимандрит Николай, *Историко-статистическое описание...*, с. 80.
31 LVIA, f. 634, op. 3, nr 568, k. 19-21.

wówczas, gdy król nakazał kniaziowi Iwanowi Zasławskiemu nadać monasterowi plac na terenie mińskiego zamku z przeznaczeniem na budowę przytułku. Kolejnym archimandrytą był Serapion, który wyprosił u Zygmunta Starego przywilej zwalniający poddanych monasterskich od opłaty myta i innych powinności. Po nim funkcję archimandryty sprawował Symeon Mitkiewicz. Następnym archimandrytą był, nieznany archimandrycie Nikołajowi, Gedeon. Po nim funkcję archimandryty objął Wassian. W 1541 r. Wassian został nominowany na archimandrytę Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. Jego następcą został archimandryta Sofroniusz. Po nim funkcję archimandryty krótko sprawował Józef, a następnie przełożonym monasteru mińskiego został Potapiusz, który w 1554 r. uzyskał u króla Zygmunta Augusta potwierdzenie zwalniające poddanych monasterskich z powinności i opłat na rzecz miasta; jego następcą został z kolei archimandryta Prokopiusz. Po nim monasterem zarządzał, z rozkazu Zygmunta Augusta, Iwan Baka. Starał się on zabezpieczyć majątek monasterski, o czym świadczy jego korespondencja w sprawie ziem zagarniętych przez kniaziów Druckich-Horskich. Archimandryta Nikołaj twierdził, że Iwan Baka nie dbał o monaster, nie odbywały się też w nim nabożeństwa, dlatego starosta miński Gabriel Hornostaj oddał monaster Stefanowi Dostojewskiemu, na co ten wkrótce otrzymał przywilej Stefana Batorego. Jak już była o tym mowa monaster dostał się w ręce Dostojewskiego wówczas, gdy poprzedni nominant na stanowisko archimandryty Bogusz Niewielski odmówił przyjęcia święceń. Dostojewski — jak sugeruje archimandryta Nikołaj — miał przywrócić porządek w monasterze. Jednak, jak wiemy, tak się nie stało i w rzeczywistości był to chyba najgorszy okres w dziejach monasteru mińskiego. Dostojewski rozkradł majątek monasteru lub to co jeszcze z niego zostało. Po nim, od 1579 r., archimandrytą był Michał Rahoza. Na początku lat 90. XVI w. przełożonym monasteru był Atanazy Pakosta. Ostatnim archimandrytą przed unią brzeską był Paisjusz[32].

Nie wiadomo nic o oddziaływaniu duchowym monasteru mińskiego oraz o posiadaniu przez niego w XVI w. biblioteki. Jednak powyższe rozważania wskazują, że monaster miński w XVI w. nabył liczne posiadłości, dzięki czemu zapewnił sobie ogromne dochody. Niewykluczone, że rozwój majątkowy klasztoru pociągnął za sobą wpływ duchowy na prawosławnych mieszkańców Mińska i okolic. Poszerzając swój stan posiadania monaster miński wyróżniał się też na tle innych monasterów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Należy zauważyć, że w XVI w. w sposób znaczący swój stan posiadania powiększyły także inne monastery: spaski w Kobryniu, leszczyński pod Pińskiem, żeński św. Barbary w Pińsku, Trójcy św.

[32] BLAN, F. 21-1433, k. 1, 3, 8; *АЗР*, т. II, № 216, c. 380, т. III, № 110, c. 241; Архимандрит Николай, *Историко-статистическое описание...*, c. 82-83.

w Wilnie oraz grupa monasterów mścisławskich. W połowie XVI w. pod względem posiadanych dóbr monaster miński dorównywał monasterom Zwiastowania NMP w Supraślu i monasterowi Trójcy św. w Słucku.

Summary

The Ascension of Our Lord monastery in Minsk up until the end of the 16th century

The Ascension of Our Lord monastery in Minsk was most probably established in the 15th century. It could have been founded earlier because the 15th-century documents already referred to it as "old". In the 16th century, the monastery gradually expanded its estate and revenues, and its position grew significantly. The first mention in the archives concerning the monastery's surviving property dates from 23 May 1502. In 1534, Wassian Szyszka became the Archimandrite of the Minsk monastery and the time during which he was in charge of the monastery was a period of intense activity devoted to increasing its assets. The estate owned by the monastery became the subject of a great deal of litigation conducted by the monastery in the 1550s and 1570s. A person whose career in the Orthodox Church was connected with the Minsk monastery was Michał Rahoza, who later became the Metropolitan of Kiev and was one of the initiators of the Union of Brest. On 17 February 1579, King Stephen Báthory appointed him Archimandrite of the Ascension of Our Lord Monastery in Minsk. In the 1580s a hospital and shelter in Minsk was run by the monastery. In terms of the property owned, the Minsk monastery was equal to the monastery of the Annunciation to the Blessed Virgin Mary in Supraśl and the Holy Trinity monastery in Słuck.

Змест

Мінскі Узнясенскі манастыр да канца XVI стагоддзя

Манастыр Узнясення Гасподняга ў Мінску праўдападобна паўстаў у XV ст. Аднак мог быць ён заснаваны раней, паколькі ўжо XV-вечныя дакументы называюць яго „старым". У XVI ст. манастыр паслядоўна павялічваў свой маёнтак і даходы, а яго пазіцыя і значэнне ўзрасталі. Першая дайшоўшая да нас архіўная згадка аб маёнтку манастра ў XV ст. паходзіць з 23 мая 1502 г. У 1534 г. архімандрытам мінскага манастыра стаў Вассіян Шышка, а перыяд, калі ён кіраваў манастыром, лічыцца часам узмоцненай актыўнасці на ніве павялічвання сваёй маёмасці. Манастырскі маёнтак стаў прычынай шматлікіх спрэчак у 50-70-х гг. XVI ст. З мінскім манастыром вяжацца пачатак царкоўнай кар'еры Міхала Рагозы, пазнейшага мітрапаліта кіеўскага,аднаго з ініцыятараў заключэння ў 1596 г. Брэсцкай уніі. 17 лютага 1578 г. кароль Стэфан Баторый выдаў яму прывілею на архімандрыю Свята-Узнясенскага манастыра ў Мінску. У 80-х гг. XVI ст. у Мінску дзейнічаў манастырскі шпітальпрытулак. Мінскі манастыр у палове XVI ст., беручы пад увагу накопленую маёмасць, зраўняўся з Дабравешчанскім манастыром у Супраслі і Свята-Троіцкім у Слуцку.

Piotr Chomik – adiunkt w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku. Zainteresowania badawcze: dzieje i kultura Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, dzieje i kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego, Kościół prawosławny w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej, mniejszości narodowe w Polsce. Opublikował m.in.: *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku* (Białystok 2003), *Kupiatycka ikona Matki Bożej. Historia i literatura* (Białystok 2008).

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Działalność oświatowa i charytatywna bractwa mohylewskiego

W drugiej połowie XVI w. pojawiły się bractwa nowego typu. Głównym ich celem było dążenie do uzdrowienia sytuacji w Kościele prawosławnym. Hasła reformacyjne i kontrreformacyjne dały impuls do odrodzenia życia umysłowego. Ważną rolę w tym procesie odegrała powstała w końcu lat osiemdziesiątych XVI w. Akademia Ostrogska. Rolę bractw docenił patriarcha antiocheński Joachim (1545-1585), który pod koniec 1585 r. przybył do Rzeczypospolitej. Patriarcha zreformował bractwo lwowskie i użył go do przeprowadzenia reform w całym Kościele[1]. Bractwo uzyskało wpływ na postawę biskupów. Patriarcha antiocheński Joachim wyjął bractwo lwowskie spod jurysdykcji miejscowego władyki i wyniósł je ponad istniejącą hierarchię. Patriarcha napisał: „Temu prawu, które nadaliśmy na wieczne czasy, nikt nie może się sprzeciwiać, arcybiskup, ani biskup, ani ksiądz, ani nikt z ludzi prostych"[2]. Statut bractwa lwowskiego stał się podstawą do przeprowadzonej w 1588 r. reformy bractwa wileńskiego.

Przywileje nadane bractwu lwowskiemu i wileńskiemu przez patriarchę konstantynopolitańskiego Jeremiasza II (1572-1592) w 1588 r. określiły cele bractwa. Przywilej wyraźnie określa kilka istotnych zadań bractwom cerkiewnym. W przywileju znalazło się sformułowanie, że bractwo powstało w „celu czynienia miłosierdzia i służenia cierpiącym ludziom". W tym dokumencie bractwu lwowskiemu sprecyzowano następujące zadania: wychowywanie sierot, utrzymywanie starców w szpitalach, przyjmowanie pielgrzymów, pomoc wdowom, uposażanie panów, obrona pokrzywdzonych, pomoc ludziom dotkniętym klęskami elementarnymi, wykup uwięzionych, urządzanie pogrzebu zmarłym w biedzie, pomoc w remontach cerkwi i monasterów. Drugą grupę celów były kwestie oświatowe, związane z zakładaniem brackich drukarni i szkół. Środki na te przedsięwzięcia bractwo pozyskiwało głównie z dzierżaw swych domów i handlu. Najważniejsze zadania bractwa dotyczyły spraw ogólnocerkiewnych. Patriarcha

[1] *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis*, wyd. W. Milkowicz, Lwów 1895; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny*, Warszawa 1934, s. 180-181; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 17-21.

[2] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VI, Київ — Львів 1907, с. 515; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 182.

Jeremiasz II polecił bractwu lwowskiemu nadzór nad przestrzeganiem dogmatów i tradycji cerkiewnej, rozpowszechnianie wiary prawosławnej wśród ludności ruskiej, troskę o stan prawny i majątkowy Kościoła prawosławnego oraz jego porządek wewnętrzny[3].

Nowe statuty obu bractw bardziej usprawniły ich działalność, zwłaszcza na polu oświaty i kultury. Momentem zwrotnym w rozwoju bractwa lwowskiego i wileńskiego było podniesienie ich przez patriarchę Jeremiasza II w 1588 r. do rangi bractw stauropigialnych. Bractwa te zostały bezpośrednio podporządkowane władzy patriarszej. Bractwa stauropigialne miały w Kościele prawosławnym wyjątkową pozycję. Duchowni bractw stauropigialnych wznosili modlitwy za patriarchów i im byli jurysdykcyjnie podporządkowani. Bractwa jedynie od patriarchy otrzymywały rozporządzenia, rozstrzygnięcia sądowe i błogosławieństwa. Prawa stauropigialne pozwalały bractwom na swobodne zarządzanie brackimi monasterami, cerkwiami, szpitalami, drukarniami i szkołami. Przełożeni monasterów musieli informować bractwa o swym wyjeździe z monasteru, konsultować z nimi zmiany w życiu wewnętrznym klasztoru pod kątem ich zgodności z kanonami cerkiewnymi oraz wspólnie z bractwem nadzorować życie religijne wiernych. Bractwa informowały patriarchę o sytuacji w całym Kościele, nieporządkach w życiu cerkiewnym i o naruszeniu praw kanonicznych przez biskupów. Przedstawiciele bractw stauropigialnych mieli też prawo uczestnictwa w wyborze biskupa, by katedrę obejmowali ludzie godni i odpowiedzialni za losy Kościoła.

Oba stauropigialne bractwa cerkiewne (wileńskie i lwowskie) przyczyniły się do rozwoju bractw cerkiewnych w innych miastach. Do końca XVI w. bractwa prawosławne powstały w Krasnymstawie i Rohatynie (1589), Brześciu, Gródku i Gołogórach (1591), Przemyślu i Komarnie (1592), Bielsku, Haliczu i Lublinie (1594) oraz Starej Soli (1600)[4]. Na początku XVII w. bractwa cerkiewne zostały powołane niemalże we wszystkich miastach o mieszanej strukturze wyznaniowej. Bractwo cerkiewne w Mohylewie powstało przed 1590 r.

Ważną rolę w działalności oświatowej tego bractwa odegrała mohylewska szkoła przy cerkwi Przemienienia Pańskiego. Przywilej na jej założenie mieszczanie Mohylewa otrzymali od Stefana Batorego już 28 stycznia

[3] И. О. Флеров, *О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях*, Санкт-Петербург 1857, с. 82-86.

[4] Макарий, *История Русской Церкви*, т. X, Санкт-Петербург 1879, с. 509-510; Я. Д. Ісаєвич, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.*, Київ 1966, с. 37; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Wieki XVI-XVIII*, t. II, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1969, s. 832.

1578 r[5]. W 1590 r. patriarcha konstantynopolitański Jeremiasz II pozwolił bractwu na prowadzenie szkoły. Zygmunt III w przywileju nadanym bractwu 21 marca 1597 r. wspominał, że w „szkole bratskoj dietiej bratii upisanoj i ubogich i sirot, jazyka i pisma słowienskogo, ruskogo, greckogo, łacinskogo i polskogo nakładom bratskim darmo ucziti powinny, według postanowlenija naszago bratskogo, także i ludiej w pismie ubogich, osob duchownych i swietskich, dla nauki szkolnoj, do propowiedi słowa Bożogo, do nauki dietiej i do spiewanija, w sprawie i w zwykłosti swojej chwaliti majet"[6]. Po synodzie brzeskim, protosyngel patriarchy carogrodzkiego Nicefor Parasios, doceniając rolę szkoły, zastrzegł, aby do tej instytucji brackiej nie przyjmowano unitów lub ich zwolenników[7]. O roli szkoły w kształtowaniu świadomości religijnej społeczności prawosławnej świadczy fakt, że ówczesny biskup unicki Gedeon Brolnicki (1601-1618) w 1601 r. oskarżył ją o wychowywanie buntowników i odciąganie młodzieży od unii kościelnej[8].

[5] Ф. А. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, „Могилевские Епархиальные Ведомости", 1889, с. 85. Na temat szkół brackich por.: И. О. Флеров, *О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях*, Санкт-Петербург 1857; К. Харлампович, *Западно-русские православные школы XVI и начала XVII в.*, Казань 1898; tenże, *Острожская православная школа*, „Киевская старина", т. II, Киев 1897; А. А. Папков, *Братства. Очерк истории западно-русских православных братств*, Свято-Троицкая Сергиева Лавра 1900; И. Павловский, *Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения*, Киев 1904; А. Савич, *Западно-русские униатские школы XVI-XVII вв.*, „Труды Белорусского государственного университета в Минске", 1922, № 2-3; A. Wańczura, *Szkolnictwo w Starej Rusi*, Lwów 1932; І. П. Крип'якевич, *З історії галицького шкільництва*, „Рідна школа", Львів 1933, № 2; Е. Н. Медынский, *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией*, Москва 1954; В. А. Шоколо, *До питання про історію братств і їх шкіл на Україні в кінці XVI і в початку XVII ст.*, „Наукові записки Донецького педагогічного інститута", вип. 4, Донецьк 1956; И. Д. Исаевич, *Роль братств в издании и распространении книг на Украине и Белоруссии*, „Книга и графика", Москва 1972; Я. Д. Ісаєвич, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.*, Київ 1966; И. М. Каманин, *Еще о древности братства и школы в Киеве*, „Чтения в историческом обшестве Нестора Летописца", т. XI, Киев 1985; С. И. Миропольский, *Очерк истории церковноприходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени*, вып. III, Санкт-Петербург 1985; A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 1994, t. 2, s. 20-34; tenże, *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2002, s. 18-39.

[6] *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею*, т. IV, Санкт-Петербург 1853, № 119.

[7] „Могилевские губернские ведомости", 1845, № 41.

[8] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси* (dalej: *АСД*), т. II, Вильно 1867, № 22.

W 1621 r. przebywający na terenie Rzeczypospolitej patriarcha jerozolimski Teofanes III (1608-1645) potwierdził prawa stauropigialne bractw lwowskiego i wileńskiego oraz nadał je mohylewskiemu bractwu Przemienienia Pańskiego. Bractwa stauropigialne, w trudnej sytuacji Cerkwi prawosławnej, powinny współpracować z miejscowymi biskupami. Ponadto władycy zobowiązani zostali do usunięcia zwyczajów niezgodnych z tradycją cerkiewną[9]. Działalność szkoły brackiej na terenie miasta została przerwana w 1619 r., kiedy to król Zygmunt III Waza podporządkował instytucje brackie unickiemu arcybiskupowi połockiemu Jozafatowi Kuncewiczowi (1618-1623)[10]. Po zabójstwie Jozafata Kuncewicza kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego Lew Sapieha (1588-1623) nakazał w 1624 r. podporządkować bractwo unickiemu przełożonemu monasteru św. Spasa.

Mohylewska szkoła bracka posiadała rozszerzony program nauczania. Uczono w niej gramatyki, retoryki, dialektyki, arytmetyki, geometrii, astronomii i muzyki[11]. Oprócz niej na terenie miasta działało kilka szkół elementarnych, w których edukacja była ograniczona do nauczania języka cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego i polskiego. W szkołach tych szczególny nacisk kładziono na zrozumienie Pisma Świętego i liturgii.

Ważne miejsce w dziejach bractwa zajmowały finansowane przez jego członków drukarnie. W Mohylewie drukarnia bracka powstała przy cerkwi Podniesienia Krzyża Św. w 1616 r. Nie znamy bliżej działalności wydawniczej bractwa mohylewskiego. Wiemy jedynie, że w latach 1616-1620 i 1625-1635 ukazało się siedem samodzielnych pozycji wydawniczych o charakterze religijnym[12]. W 1616 r. drukarnia wydała *Służebnik*. Część historiografii rosyjskiej uważa, że bractwo sfinansowało wydaną w 1619 r. *Ewangelię pouczającą* Cyryla Trankwiliona Stawrowieckiego[13]. Działal-

[9] *Архив Юго-Западной Росси, издаваемый Комиссиею при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, ч. I, т. 5 (Киев 1872), с. 1. O działalności patriarchy Teofanesa na terenie Rzeczypospolitej por.: А. Миронович, *Деятельность иерусалимского патриарха Феофана III в Речи Посполитой*, „Каптеревские чтения. Сборник статей", № VII, Москва 2009, с. 115-128; tenże, *The Activities of the Patriarch Teofanes III in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, [in:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition,* ed. by A. Mironowicz, U. Pawluczuk and W. Walczak, Białystok 2007, s. 77-86.

[10] Центральный государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге: Канцелярия митрополитов Грецко-униатской церкви в России, ф. 823, д. 1, № 430, к. 1.

[11] И. О. Флеров, *О православных церковных братствах...*, с. 97-98; M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 63.

[12] „Могилевские губернские ведомости", 1847, № 34, с. 811-812; M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim...*, s. 112; A. Mironowicz, *Drukarnie bractw cerkiewnych*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2004, s. 52-68.

[13] И. О. Флеров, *О православных церковных братствах...*, с. 132.

ność drukarni bractwa mohylewskiego została zdynamizowana po 1633 r., kiedy na mocy postanowień zawartych w *Punktach uspokojenia*, uchwalonych na sejmie w 1632 r., biskupem białoruskim został Józef Bobrykowicz (1633-1635)[14]. Zaangażowanie władyki Bobrykowicza w sprawy ogólnocerkiewne spowodowało wzrost znaczenia bractwa mohylewskiego[15]. W 1633 r. zgodę na ustanowienie przez mieszczan Mohylewa bractwa przy cerkwi Objawienia Pańskiego wydał patriarcha konstantynopolitański Cyryl I (1630-1635, 1637-1638). Bractwo miało być założone „na wzór bractwa wileńskiego i lwowskiego z nakazem nadzoru nad przestrzeganiem obrzędów i praw Cerkwi Apostolskiej"[16]. Bractwo uzyskało status stauropigialnego i podporządkowane zostało jedynie władzy patriarszej[17]. Decyzję patriarchy zatwierdził król Władysław IV w przywilejach z 3 i 19 marca 1633 r.[18], który zezwolił „drukarni przy monasterze mieć i wszelakie książki do nauki dziatek i wszystkiego narodu chrześcijańskiego pismem ruskim, greckim, łacińskim i polskim drukować"[19]. Również metropolita Piotr Mohyła (1633-1647) w dniu 15 lipca 1635 r. potwierdził prawa i przywileje bractwa[20].

Decyzja Piotra Mohyły o nadaniu przywileju bractwu mohylewskiemu wynikała z faktu, że metropolita jako egzarcha patriarszy utrzymywał zwierzchność nad bractwem. Bractwa podlegały władzy metropolity jedynie w przypadku, kiedy metropolita był egzarchą patriarszym. W takiej sytuacji egzarcha patriarszy posiadał władzę zarządzającą i sądową nad bractwem. Metropolita wyświęcał brackiego duchownego, nadzorował życie wewnętrzne bractwa, rozstrzygał spory między bractwem a miejscowymi biskupami. Takiej władzy nad bractwem nie posiadał ówczesny miejscowy biskup Józef Bobrykowicz, ani jego następca Sylwester Kossow (1635-1647). Obaj musieli liczyć się z bractwem, albowiem to jego członkowie wspierali finansowo diecezję białoruską. Bractwo w tym czasie posiadało własny dom, szkołę,

[14] Макарий, *История Русской Церкви*, кн. VI, Москва 1996, с. 492; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 53-58; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 98-102.

[15] A. Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, s. 101-137.

[16] Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Akademii Nauk Rosji w Petersburgu, kol. 114, op. 5, nr 2, k. 1; „Могилевские губернские ведомости", 1847, № 49; И. О. Флеров, *О православных церковных братствах...*, с. 59; A. Jakubowski, *Stosunki wyznaniowe w cechach mohylewskich od pierwszej połowy XVI do drugiej połowy XVIII wieku,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2000, t. 14, s. 64.

[17] *АСД*, т. II, с. 47; „Могилевские губернские ведомости", 1847, № 49; И. О. Флеров, *О православных церковных братствах...*, с. 59.

[18] Макарий, *История Русской Церкви*, т. XI, Санкт-Петербург 1882, с. 474; А. А. Папков, *Братства. Очерк...*, с. 172-173.

[19] І. І. Грыгаровіч, *Беларуская іерархія*, Мінск 1992, с. 55, зноска 2.

[20] Ф. А. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, „Могилевские Епархиальные Ведомости", 1889, № 5, с. 50; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 40.

drukarnię, liczne dobra ziemskie z własnymi chłopami i parcele miejskie[21]. O roli i znaczeniu bractwa mohylewskiego świadczy fakt, że należały do niego takie wybitne osobistości tego okresu, jak metropolita Piotr Mohyła, biskupi Sylwester Kossow i Józef Nielubowicz Tukalski (1661-1663), archimandryci wielu klasztorów, Iwan Ogiński, Michał Stetkiewicz, książęta Piotr Trubecki, Piotr i Wasyl Sołtykowie, Ignacy Rudakowski, okoliczna szlachta, burmistrzowie i wójtowie[22].

Rolę drukarń brackich doceniali metropolici Piotr Mohyła i Sylwester Kossow. Metropolici rozumieli konieczność szerzenia wiedzy wśród ludności prawosławnej i podnoszenia świadomości wyznaniowej. Za namową ówczesnego biskupa białoruskiego Sylwestra Kossowa przybył z Kijowa Spirydon Sobol, który wydał w drukarni bractwa mohylewskiego w latach 1636-1638 cztery kolejne tytuły. Po śmierci Spirydona Sobola w 1645 r. bractwo zatrudniło wówczas znanego drukarza Fiodora Gryszanowicza. Jemu to przypisuje się wydanie w latach 1646-1649 trzech kolejnych pozycji książkowych (*Braszno duchownoje* i dwóch wydań *Bukwara*)[23]. Pracami drukarni w II połowie XVII w. kierował znany wydawca Fiodor Anhijenko[24]. Tylko z inicjatywy metropolity Sylwestra Kossowa w monasterze kupiatyckim ukazały się drukiem *Tryfalogion* (1647), *Psałterz* (1650), *Nowy Testament* z *Psałterzem* (1652), *Bukwar* (1653), *Leksykon* (1653). Z drukarni bractwa mohylewskiego wyszedł drukiem *Bukwar* (1648), a z wileńskiego — *Modlitewnik* (1652) i *Bukwar* (1652)[25]. Owe zestawienie pozycji wydawniczych pokazuje ogromne zainteresowanie Sylwestra Kossowa rozwojem sztuki drukarskiej i docieraniem poprzez wydawnictwa duchem odpowiadające prawosławiu do najszerszych grup społecznych. Metropolita Kossow, zwłaszcza na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, opierał się na działalności bractw cerkiewnych. Bractwa cerkiewne w Wilnie, Pińsku, Brześciu, Bielsku czy Mohylewie stały się głównymi ośrodkami działalności oświatowej i kulturotwórczej.

[21] Ф. А. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, „Могилевские Епархиальные Ведомости", 1889, № 29, с. 451-456; № 30, с. 468-476; № 34-35, с. 533-549; 1890, № 1-2, с. 1-15, № 3-4, с. 33-41, № 5, с. 53-59; № 6-11, с. 69-77, № 12-15, с. 85-101; № 16, с. 119-131; № 17-18, с. 135-146; № 19, с. 174-179; Макарий, *История Русской Церкви*, т. XI, с. 474, 530; А. А. Папков, *Братства. Очерк...*, с. 172-177.

[22] *АСД*, т. V, с. 125-130; А. А. Папков, *Братства. Очерк...*, с. 243-261; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 41.

[23] Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku,* Olsztyn 2003, s. 108.

[24] И. О. Флеров, *О православных церковных братствах*, с. 132-133.

[25] A. Mironowicz, *Sylwester Kossow, władyka białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, s. 115-116

Przywileje bractwa mohylewskiego na drukowanie ksiąg religijnych w języku polskim i ruskim zostały potwierdzone przez Jana III Sobieskiego w 1676 r. i Augusta II Sasa. Ten ostatni konfirmował 10 grudnia 1701 r. poprzednie przywileje „na fundowanie drukarni w mieście naszym ekonomicznym Mohylowskim na wolne wszelkich ksiąg polskich i ruskich drukowanie, tak my za wniesieniem przez panów rad i urzędników przy boku naszym zostających prośby imieniem bractwa cerkwi Bohojawleńskiej tamże będącego, a to dla tego specialiter, aby im wolno było wszelkie księgi polskie i ruskie dla nabożeństwa drukować i wyciskać, pomieniony przywilej aprobować, konfirmować umyśliliśmy (...)”[26].

Drukarnia mohylewska wznowiła swoją działalność w 1693 r., kiedy arendował ją rajca miejski Maksym Woszczanka. Mieszczanin miał wydawać księgi, a część zysku odprowadzać do kasy bractwa. Oficjalnym wydawcą pozostawało nadal bractwo i ono też firmowało działalność Maksyma Woszczanki. Maksym Woszczanka nie przestrzegał warunków umowy i wydał samodzielnie dziesięć pozycji książkowych w tym *Niebo nowoje* archimandryty kijowskiego Joannicjusza Galatowskiego (1669-1688) i *Perło mnogocennoje* Cyryla Trankwiliona Stawrowieckiego (zm. 1646)[27]. Mieszczanin dziewięć spośród dziesięciu druków brackich wydał pod swoim nazwiskiem. Opracowanie graficzne zapewniał mu jego syn Wasyl Woszczanka[28]. Wobec złamania warunków umowy zarząd bractwa przejął z powrotem drukarnię w 1705 r. Bractwo aż do śmierci Maksyma Woszczanki w 1708 r. prowadziło z nim proces sądowy o rozliczenia finansowe.

Trzeba zwrócić uwagę na pozycje książkowe, które zostały wydane w tym czasie przez bractwo. Obok ksiąg do celów liturgicznych *Psałterzy* i *Czasosłowów* ukazały się dwa druki wydane na potrzeby społeczności staroobrzędowców (*Psałterz* i *Czasownik*). Na szczególną uwagę zasługuje wydanie w 1697 r. *Ewangelii pouczającej* Cyryla Trankwiliona Stawrowieckiego i *Żytija swiatych* Dymitra Rostowskiego w 1702 r. Druk mohylewski *Ewangelii pouczającej* był powieleniem ewangeliarza rachmanowskiego wybitnego kaznodziei Cyryla Stawrowieckiego z 1619 r. Publikacja tego właśnie typu *Ewangelii pouczającej* wynikała z charakteru zawartych w niej treści homiletycznych. Akcenty polemiczne Stawrowieckiego, aczkolwiek duchem odpowiadały prawosławiu, wyróżniały się swoim uniwersalizmem chrześcijańskim. Praktycznie w pouczeniach z 1619 r. została zaprezentowana doktryna Kościoła prawosławnego w najważniejszych kwestiach dogmatycznych, bez ostrej polemiki z katolikami i unitami.

[26] *АСД*, т. II, с. 92.
[27] Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie...*, s. 113-116.
[28] М. Шчакаціхін, *Васіль Вашчанка — магілёўскі гравёр канца XVI — пачатку XVIII сталецця*, Мінск 1925.

W ewangeliarzu wyraźnie wyczuwa się natomiast polemikę z wyznaniami protestanckimi, które w istotny sposób różniły się w swym nauczaniu od Kościoła prawosławnego. Nic też dziwnego, że ostrze polemiki Stawrowieckiego zostało wymierzone przeciwko najbardziej radykalnym odłamom reformacji: arianom, anabaptystom, antytrynitarzom oraz herezjom z czasów wcześniejszych: nestorianom i monofizytom. Wielokrotnie przywoływane przez Stawrowieckiego kazania na niedzielę *Triumfu Ortodoksji* miało potwierdzić prawdziwość nauczania w Kościele prawosławnym[29].

Stawrowiecki broni prawosławnego pojmowania życia zakonnego, kultu świętych, ikon itd. Kaznodzieja ruski odrzucał nowinki religijne, bronił własnej tradycji, nauki swego Kościoła. Cechą jego polemiki była spokojna prezentacja argumentów, bez napastliwości w stosunku do innych wyznań. Taka postawa polemisty ruskiego była czymś wyjątkowym również w końcu XVII w. Ten typ ewangeliarza ukazywał pozytywny obraz Kościoła prawosławnego, jego prawdziwej doktryny i obrzędowości. Zaprezentowana w *Ewangelii pouczającej* forma polemiki i jej łagodny ton, a nade wszystko brak akcentów antykatolickich spowodowały, że bractwo mohylewskie zdecydowało się na druk tej właśnie pozycji. Księgi wykazujące wyraźną niechęć wobec katolicyzmu i unii w okresie kontrreformacyjnym nie pomogłyby w funkcjonowaniu bractwa i nie przyśpieszyłyby obsadzenia wakującego stanowiska biskupa białoruskiego. Druk *Ewangelii pouczającej* Cyryla Trankwiliona Stawrowieckiego jest tym bardziej interesujący z uwagi na potępienie dzieła wybitnego kaznodziei na soborze kijowskim przez metropolitę Hioba Boreckiego (1620-1631) w 1627 r. i spalenia z polecenia patriarchy moskiewskiego Filareta (1619-1633) 60 jej egzemplarzy[30].

Również wybór pracy Dymitra Rostowskiego *Żytija swiatych* nie był przypadkowy. Diecezja białoruska po śmierci biskupa Teodozego Wasilewicza (1669-1678) w 1678 r. formalnie pozostawała nie obsadzona[31]. Ustanowienie ordynariusza na katedrze białoruskiej nastąpiło dopiero po interwencji rezydenta rosyjskiego w Warszawie Aleksego Nikitina u króla Augusta II Sasa. Na godność władyki mohylewskiego został wybrany Serapion Polchowski (1697-1704), archimandryta słucki, zatwierdzony przywilejem królewskim 30 września 1697 r. Uroczysta konsekracja nowego biskupa odbyła się 14 września 1698 r. w monasterze kijowsko-pieczerskim. Sakramentu święceń udzielił Serapionowi Polchowskiemu metropolita Bar-

[29] M. Kuczyńska, *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyfika funkcjonowania*, Szczecin 2004, s. 217-224.

[30] Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie...*, s. 165.

[31] O poprzednich losach diecezji białoruskiej por.: A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997; tenże, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998; tenże, *Sylwester Kossow, władyka białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999.

laam Jasiński (1690-1707) w asyście Dymitra Tuptałły (późniejszego św. Dymitra, biskupa rostowskiego)[32]. W tym kontekście zrozumiałe jest wydanie pracy Dymitra Rostowskiego w 1702 r., osoby tak bliskiej bractwu i biskupowi mohylewskiemu.

Działania wojenne na ziemiach białoruskich i śmierć biskupa Serapiona (1705) przerwały działalność wydawniczą drukarni brackiej w Mohylewie. Zamknięcie drukarni było spowodowane konfliktem z Maksymem Woszczanką oraz brakiem gisera. Jedynym drukiem brackim wydanym po 1705 r. była *Apologia* Dymitra Rostowskiego opublikowana w 1716 r.[33] Kłopoty ze znalezieniem drukarza nie pozwoliły bractwu na kolejne wydania. Na brak specjalisty od sztuki drukarskiej narzekało bractwo jeszcze 11 stycznia 1725 r. „My starostowie, podstaroście i szaffarze bractwa stauropigialnego Zjawienia Pańskiego, w mieście J. K. M. Mohylewie zostające, dajemy zupełną moc szlachetnemu Panu Piotrowi Alexandrowiczowi Asijowiczowi, ławnikowi mohylewskiemu, staroście bractwa mohylewskiego, pod patronatem Św. Jana Apostoła i Ewangelisty Pańskiego będącego na zaciągnięcie gisera do drukarni zgodnego (...)"[34]. Działania poszukiwawcze zakończyły się sukcesem, albowiem już w 1728 r. bractwo wydało kolejną książkę *Akafisty i kanony.* W latach 1730-1773 bractwo wydało ogółem 28 nowych pozycji książkowych głównie o charakterze liturgicznym[35]. Bracka mohylewska oficyna wydawnicza funkcjonowała oficjalnie do 1768 r., kiedy to ówczesny biskup białoruski Jerzy Konisski (1755-1785) nakazał jej zamknięcie, a wyposażenie dołączył do typografii diecezjalnej[36].

Głównym celem działalności wydawniczej bractw cerkiewnych było publikowanie ksiąg duchem odpowiadających prawosławiu. Na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej funkcjonowało wiele liturgicznych ksiąg rękopiśmiennych, które z powodu niedokładności przekładu z tekstów greckich lub przepisywania zawierało wiele odstępstw od nauki Kościoła wschodniego. Zapotrzebowanie na księgi liturgiczne wzrosło w okresie reformacji i wprowadzania unii kościelnej. Polemika z nowymi nurtami religijnymi i nauką Kościoła łacińskiego wymagała dostarczenia ksiąg zgodnych z kanonami Cerkwi prawosławnej. Hierarchia i bractwa cerkiewne uświadomi-

[32] Ф. И. Титов, *Русская православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII в.*, т. II, ч. 2, Киев 1905, с. 386-387; A. Deruga, *Piotr Wielki a unici i unia kościelna 1700-1711,* Wilno 1936, s. 46; С. Т. Голубев, *Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII столетия),* „Труды Киевской Духовной Академии", 1900, кн. 10, с. 183; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w latach 1697-1772,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2003, t. 19, s. 77-96.

[33] Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie...*, s. 112.

[34] *АСД*, т. II, с. 101.

[35] Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie...*, s. 112-113.

[36] „Могилевские губернские ведомости", 1847, № 34, с. 811-812; M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim...*, s. 112.

ły sobie jak wielkie możliwości daje posiadanie własnej oficyny wydawniczej. Zdawano sobie sprawę z funkcjonowania w życiu cerkiewnym wielu ksiąg liturgicznych z błędnymi tekstami i potrzeby ich zastąpienia poprawnymi egzemplarzami. Problem ten był na tyle ważny, że sobór już w 1596 r. powierzył biskupowi lwowskiemu Gedeonowi Bałabanowi (1576-1607) poprawienie *Trebnika* powszechnie używanego przez duchownych prawosławnych w czasie codziennych nabożeństw. Równocześnie obawiano się powielenia błędów występujących w tekstach drukowanych. Z tego powodu patriarcha Jeremiasz II w 1590 r. przypomniał bractwu lwowskiemu, że należy drukować księgi „z wielką uwagą i dokładnością". Z kolei metropolita Piotr Mohyła w 1637 r. przypominał, ażeby „bractwo nie ośmielało się publikować ksiąg bez biskupiego błogosławieństwa"[37].

Bractwa cerkiewne odpowiadając na prośby hierarchii z wielką pieczołowitością szukały pierwowzorów do kolejnych wydań. Bractwo lwowskie polecało duchownym i drukarzom konfrontować teksty liturgiczne z greckimi pierwowzorami i istniejącymi już przekładami. Często szukano pierwowzorów wśród ksiąg sprowadzanych z Konstantynopola, Moskwy czy Bałkan. W przedmowie do wielu lwowskich druków brackich znajdujemy informacje o poprawieniu poprzednich wersji wydawanej księgi lub o wszechstronnej analizie tekstów przed rozpoczęciem drukowania. Podobne zapisy znajdujemy w wydawnictwach bractw mohylewskiego, kijowskiego i wileńskiego[38].

Ważną dziedziną aktywności bractwa mohylewskiego była działalność charytatywna[39] wywodząca się jeszcze ze średniowiecznych bractw miodowych. Pierwsze bractwa miodowe powstały przy cerkwiach. Zgodnie ze starym zwyczajem w czasie głównych świąt cerkiewnych bractwa toczyły miód i ustawiały „piry"[40], które były wystawnymi ucztami dla osób ubogich i bezdomnych. Od XVI w. pomoc charytatywna okazywana przez bractwa zmieniła swoje formy. Działalność ta posiadała określone ramy. Bractwa zakładały i utrzymywały szpitale dla osób ułomnych, chorych,

37 И. О. Флеров, *О православных церковных братствах...*, с. 134, 136.

38 Tamże, s. 137-138.

39 A. Mironowicz, *Działalność charytatywna w Kościele prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w.*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. U. Augustyniak i A. Karpińskiego, Warszawa 1999, s. 79-87; tenże, *Miłosierdzie w Kościele prawosławnym w dawnej Rzeczypospolitej*, „Białostocki Przegląd Kresowy", 2000, t. VIII, pod red. J. F. Nosowicza, s. 73-82; tenże, *Charitable Work of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth (16th-18th cc.)*, „Acta Poloniae Historica", vol. LXXXVII, 2003, p. 43-53.

40 Ф. А. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, „Могилевские губернские ведомости", 1889, № 29, с. 453.

kalek i sierot. Funkcjonowanie szpitala określał statut bractwa. Taki statut, określający sposób zarządzaniem szpitalem, posiadało bractwo wileńskie. Według tego wzorcowego statutu powoływano corocznie dwóch dozorców szpitalnych, do których obowiązków należało zarządzanie zapisanymi na szpital funduszami, staranie się o zapewnienie wyżywienia przebywającym w szpitalu ubogim i żebrakom. Ponadto dozorcy szpitalni troszczyli się o ubogich uczniów szkoły brackiej i zabezpieczenie innych potrzeb szpitala. Dozorców nazywano prowizorami lub wytrykuszkami, czasami w dokumentach figurują jako ponomarowie albo stroitieli. Określenia te związane są z ich innymi funkcjami w bractwie. Do ich obowiązków bowiem należało rejestrowanie i zawiadywanie sprzętem cerkiewnym, wykonywanie określonych usług na rzecz cerkwi, jak zbieranie funduszy, oraz prowadzenie ewidencji przychodów i rozchodów zebranych kwot pieniężnych.

W statucie bractwa mohylewskiego odwoływano się do chrześcijańskiej tradycji udzielenia ostatniej posługi zmarłemu. „Jeżeli na kogoś z wpisanych braci biednych Pan Bóg ześle na niego śmierć i nie zostawi mu majątku, za który mógłby być pochowany, wtedy cała wspólnota powinna zorganizować pogrzeb na koszt brackiej tacy, według zwyczaju chrześcijańskiego, tak jak dyktuje ich dobra wola i pobożność”[41]. Z tego statutu wynika, że na pogrzeb zmarłego członka bractwa powinni byli pójść wszyscy: bogaci i biedni. Pozostawiając swe obowiązki członkowie bractwa musieli prowadzić ciało zmarłego, a podczas świętej liturgii stać przy zmarłym z zapalonymi świecami. Za spokój duszy zmarłego odprawiała się zwykle liturgia święta, przygotowywano koliwo[42], a po zakończeniu nabożeństwa ubogim rozdawane były datki z tacy brackiej. Jeżeli ktoś nie brał udziału w pogrzebie zmarłego brata, to traktowano ten fakt jako niewywiązanie się z obowiązku udzielenia ostatniej posługi i zobowiązywano taką osobę do wpłacenia do kasy brackiej odpowiedniej sumy.

Nabożeństwa za duszę zmarłego były odprawiane dwa razy do roku: w sobotę mięsopostną i sobotę przed Pięćdziesiątnicą tj. przed dniem Trójcy Świętej. Podczas nabożeństw członkowie bractwa wraz ze swymi rodzinami modlili się za zmarłego. Za nieobecność na nabożeństwie nakładano odpowiednią karę. W bractwie łuckim była to kara wniesienia do bractwa funta wosku. Członkowie bractwa zobowiązani byli do wpisania wszystkich swoich przodków do „pominalnika” brackiego. „Pominalnik” czytano

[41] Statut bractwa mohylewskiego w: „Журнал Министерства народного просвещения”, Москва 1848, март, с. 299.

[42] Koliwo — gotowana pszenica, przyprawiona miodem i ozdobiona rodzynkami, migdałami, suszonymi śliwkami, przynoszona do ołtarza w określone święta celem pobłogosławienia pokarmów. A. Znosko, *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa 1983, s. 152.

zwykle podczas proskomidii w okresie wspomnianych nabożeństw za dusze zmarłych. Również w okresie wielkiego postu, według ustawu cerkiewnego, duchowny bractwa przed końcem utrenii (codziennego nabożeństwa porannego) i wieczerni (nabożeństwa wieczornego) zobowiązany był modlić się za zmarłych i żywych członków bractwa[43].

Do wyrażania miłości do bliźniego bractwa zobowiązane były nie tylko względem wyznawców własnej wiary, ale również wobec ludzi innych wyznań. Na podstawie statutów brackich można określić, kiedy taka szeroka akcja charytatywna była prowadzona. Najczęściej pomoc chorym i zubożałym bez względu na wyznanie niesiono w okresie świąt Narodzenia Chrystusa i Wielkanocy[44]. W mohylewskim bractwie św. Mikołaja pomoc biednym była ofiarowywana w dzień patrona świątyni i w święta Ścięcia głowy Jana Chrzciciela i św. Dymitra. We wspomnianym wyżej przywileju, nadanym bractwu mohylewskiemu w 1597 r., dodano, że dwa razy do roku rozdawane będą prezenty w szpitalach, więzieniach i „ubogim na ulicy"[45].

Warto też wspomnieć, że przy tak dużej aktywności stauropigialne bractwo mohylewskie Objawienia Pańskiego strzegło swoich przywilejów i podkreślało swoją niezależność od miejscowego biskupa. W XVIII w. bractwo często znajdowało się w jurysdykcji metropolitów kijowskich[46]. Bractwo to, skupiające wielu znakomitych mieszczan w Mohylewie, mogło bardziej skutecznie uczestniczyć w obronie stanu posiadania Cerkwi na terenie diecezji białoruskiej. Bractwo mohylewskie w odróżnieniu od wileńskiego Ducha św. czy słuckiego Przemienienia Pańskiego nie czuło wspólnoty interesów ze swoja hierarchią i często odchodząc od dawnej tradycji akcentowało swoją niezależność. W tym samym czasie bractwo domagało się uczestnictwa w podejmowaniu najważniejszych decyzji dotyczących eparchii, np. udziału w elekcji biskupa białoruskiego czy archimandryty słuckiego. Władyka białoruski Józef Wołczański (1735-1745) uważał, że bractwa i monastery stauropigialne na terenie jego eparchii nie mogą pozostawać poza władzą biskupią. Bractwo mohylewskie, które w 1737 r. wybudowało murowany dom na potrzeby drukarni[47] broniło dawnych przywilejów. Biskup napisał do wydziału spraw zagranicznych kolegium rosyjskiego, które zajmowało się sprawami prawosławnych poza granicami Imperium, ażeby uniemożliwiono wyjazdy w sprawach cerkiewnych

[43] И. О. Флеров, *О православных церковных братствах...*, с. 79.
[44] „Журнал Министерства народного просвещения", Москва 1848, март, с. 283.
[45] Ф. А. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, „Могилевские губернские ведомости", 1889, № 34-35, с. 534.
[46] A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008.
[47] *Могилевская епархия. Историко-статистическое описание*, вып. III, т. I, Могилев 1906, с. 66.

do metropolity kijowskiego bez wiedzy biskupa białoruskiego. W ten sposób uniknie się panującej samowoli w postępowaniu bractw i monasterów stauropigialnych. Nie znamy reakcji rządu rosyjskiego w kwestii utrzymaniu statusu bractw stauropigialnych. Wiadomo jedynie, że bracki monaster mohylewski został podporządkowany jurysdykcji biskupiej dopiero za władyki Jerzego Konisskiego w 1766 r.[48]

W historii kultury i oświaty białoruskiej bractwo mohylewskie zajmuje ważne miejsce. Szkoła bracka w Mohylewie wykształciła wielu wybitnych działaczy religijnych i politycznych, kształtowała miejscowe elity. Z kolei działalność wydawnicza bractwa mohylewskiego doprowadziła do ujednolicenia wielu tekstów liturgicznych i porządku nabożeństw. Druki brackie przyczyniły się do upowszechnienia nauczania Kościoła prawosławnego i lepszej dostępności do prawidłowych tekstów liturgicznych. Wydawnictwa brackie w języku cerkiewnosłowiańskim odegrały istotną rolę w uporządkowywaniu życia liturgicznego Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, Rosji, Mołdawii i na Bałkanach. Wydawnictwa brackie, duchem odpowiadające prawosławiu, docierały do szerokiego kręgu społeczeństwa. Większość brackich oficyn wydawniczych publikowało księgi liturgiczne, głównie ewangeliarze, psałterze, służebniki i modlitewniki. Drukarnie brackie wydawały również inne księgi liturgiczne, kazania, pouczenia, utwory polemiczne, traktaty filozoficzne i moralizatorskie oraz dokumenty historyczne. Wszystkie wydawnictwa brackie przyczyniły się do podniesienia wiedzy teologicznej i świadomości religijnej wiernych. Drukarnie brackie obok szkół cerkiewnych stały się głównymi ośrodkami oświatowymi i kulturotwórczymi w Kościele prawosławnym na terenie dawnej Rzeczypospolitej.

Akcje charytatywne prowadzona przez bractwa mohylewskie wynikały z ducha ewangelicznej miłości i wyrażały swoją miłość we wszystkich formach swej działalności. Od XVI w. pomoc charytatywna prowadzona przez bractwa mohylewskie przyjmowała różne formy. Bractwa zakładały i utrzymywały szpitale dla osób ułomnych, chorych, kalek i sierot. Funkcjonowanie szpitala regulował statut bractwa. Jednym z najważniejszych zadań bractwa było więc udzielanie pomocy ludziom cierpiącym. Środki na działalność charytatywną bractw pochodziły ze składek jego członków, darowizn, zysku z posiadanych domów i nieruchomości, które zostały przejęte na podstawie testamentów lub zapisów. Domy te często przynosiły zyski. Środki z ofiar członków bractwa i wkładów do wspólnej kasy wykorzystywano na wychowanie sierot i chorych, pomoc wdowom, na wsparcie dziewczyn, na obronę pokrzywdzonych, na pomoc nieszczęsnym, którzy

[48] Tamże, s. 82-83.

ponieśli straty w wyniku pożaru lub powodzi, na wykup więźniów, pomoc osobom cierpiącym w czasie głodu, na ubranie i pochówek zmarłych w ubóstwie, na odnowienie opuszczonych cerkwi i monasterów[49].

Summary

The educational and charitable activities of the Mahiloŭ brotherhood

The Mahiloŭ brotherhood holds an important place in the history of Belarusian culture and education. The brotherhood's school in Mahiloŭ educated many outstanding religious and political activists and helped shape the local elite; whereas the publishing activities of the Mahiloŭ brotherhood led to the unification of many liturgical texts and the structure of the services of worship. The materials printed by the brotherhood contributed to the spread of the teachings of the Orthodox Church and significantly increased the availability of appropriate liturgical texts. The brotherhood's publications in the Church Slavonic language played a significant role in standardizing the liturgical life of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth, Russia, Moldova and the Balkans. The works published by the brotherhood, which corresponded to the Orthodox spirit, were far-reaching. The brotherhood's printing houses also published other liturgical books, sermons, polemics, philosophical and moral treaties as well as historical documents. All the brotherhood's publications contributed to the growth of theological knowledge and the religious awareness of the faithful.

The Mahiloŭ brotherhood conducted its charitable work in the spirit of evangelical love and this attitude was manifested in all its activities. From the 16th century onwards, the charitable aid provided by the Mahiloŭ brotherhood adopted various forms. The brotherhood established and maintained hospitals for the disabled, the sick, the crippled and for orphans. The hospital functioned in line with the brotherhood's statutes. Thus, one of the most important tasks was to provide aid for suffering people. The funds for charitable work came from membership fees, donations, profits from houses owned by the brotherhood as well as from property acquired on the basis of wills and bequests. Those houses often brought profits. The money that came from members' fees and donations was used to help orphans, the sick, widows and girls; to protect the wronged; to aid those unfortunate people who had suffered a loss due to fire or flood; to bail out prisoners; to help people suffering during famine; to provide clothing and burial to those that died poor and to renovate derelict Orthodox churches and monasteries.

Змест

Асветная і харытатыўная дзейнасць Магілёўскага брацтва

У гісторыі беларускай культуры і асветы Магілёўскае брацтва займае важнае месца. Брацкая школа ў Магілёве дала адукацыю многім выдатным рэлігійным і палітычным дзеячам, фармавала мясцовую эліту. У сваю чаргу выдавецкая дзейнасць Магілёўскага брацтва давяла да ўніфікацыі многіх літургічных тэкстаў і парадку багаслужбаў. Брацкі друк спрычыніўся да распаўсюджання вучэння Праваслаўнай царквы і лепшага доступу да правільных літургічных тэкстаў. Брацкія выданні на старажытнацаркоўнаславянскай мове адыгралі істотную ролю ва ўпарадкаванні літургічнага жыцця Праваслаўнай царквы Рэчы Паспалітай, Расіі, Малдавіі і Балкан. Брацкія кнігі, якія духам адпавядалі праваслаўю, даходзілі да шырокага кола грамадства. Брацкія друкарні выдавалі таксама іншыя літургічныя кнігі, пропаведзі, павучэнні, палемічныя творы, філасофскія і маралізатарскаія

[49] И. О. Флеров, *О православных церковных братствах...*, с. 77.

трактаты, а таксама гістарычныя дакументы. Усе брацкія выданні спрычыніліся да павышэння багаслоўскіх ведаў і рэлігійнай свядомасці вернікаў.

Дабрачынная дзейнасць Магілёўскага брацтва вынікала з духу евангельскай любові і выяўляла сваю пазіцыю ва ўсіх праявах дзейнасці. З XVI ст. харытатыўная дапамога Магілёўскага брацтва набывала розныя формы. Брацтвы засноўвалі і ўтрымлівалі шпіталі для людзей з абмежаваннямі, хворых, інвалідаў і сірот. Функцыянаванне шпіталя вызначаў статут брацтва. Адной з найважнейшых задач брацтва было аказванне дапамогі для патрабуючых асоб. Сродкі на харытатыўную дзейнасць брацтва паходзілі са складчын яго членаў, даравальных запісаў, прыбытку ад дамоў і нерухомасцей, атрыманых на падставе тастаментаў і запісаў.

Такія дамы часта прыносілі прыбытак. Сродкі з ахвяраванняў членаў брацтва і з узносаў у супольную касу прызначаліся на выхаванне сірот, дапамогу хворым і ўдовам, на падтрымку дзяўчат, на абарону пакрыўджаных, на дапамогу пацярпелым у выніку пажару або паводкі, на выкуп зняволеных, на дапамогу галадаючым, на вопратку і пахаванне памерлых ва ўбостве, на аднаўленне запушчаных цэркваў і манастыроў.

Antoni Mironowicz – prof. dr hab., pracownik naukowy Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej. Tematyka badań: historia Kościoła wschodniego w Europie Środkowo-Wschodniej, stosunki narodowościowe i etniczne w Europie Środkowo-Wschodniej, kultura religijna społeczeństw pogranicza.

Wital Harmatny
(Mińsk — Warszawa)

Komasacja na terenie Zachodniej Białorusi w latach 1921-1939*

1.1. Stan rolnictwa w Zachodniej Białorusi w czasie wojny polsko-bolszewickiej w latach 1919-1921

Po wojnie polsko-bolszewickiej (1919-1921) blisko połowę ziem białoruskich dołączono do odrodzonego państwa polskiego — II Rzeczypospolitej (1919-1939). Zgodnie z istniejącym w międzywojennej Polsce podziałem administracyjnym ziemie Zachodniej Białorusi włączono w skład czterech województw północno-wschodnich — poleskiego, nowogródzkiego, częściowo wileńskiego i białostockiego (powiaty Grodno i Wołkowysk).

Tereny Zachodniej Białorusi i częściowo Zachodniej Ukrainy w oficjalnych dokumentach polskich nazywano Kresami Wschodnimi. Zachodnia Białoruś była w tym okresie typowym regionem rolniczym, ponieważ ponad 80% jej ludności mieszkało na wsi i zajmowało się rolnictwem. Po zawarciu 18 marca 1921 r. traktatu pokojowego w Rydze w skład II Rzeczypospolitej włączono tereny należące przed I wojną światową do Imperium Rosyjskiego, Niemiec i Austro-Węgier (załącznik 1), wskutek czego wiele regionów państwa bardzo różniło się między sobą pod względem społeczno-gospodarczym, zwłaszcza w zakresie rolnictwa. Z czasów feudalnych poważnym przeżytkiem hamującym dalszy rozwój rolnictwa była tak zwana szachownica. W województwach zachodnich II Rzeczypospolitej, znajdujących się przedtem pod zaborem Niemiec i Austro-Węgier, szachownica w rolnictwie faktycznie już nie istniała, zaś na ziemiach Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, należących wcześniej do Imperium Rosyjskiego, problem ten nadal pozostawał nierozwiązany. Polscy działacze państwowi i naukowcy wskazywali, że podobna sytuacja w rolnictwie miała kiedyś miejsce w wielu krajach zachodnioeuropejskich, lecz tam scalenie działek chłopskich przeprowadzono o wiele wcześniej, podczas gdy w II Rzeczypospolitej komasację należy przeprowadzić.

Według spisu ludności, przeprowadzonego przez władze polskie 30 września 1921 r., w Zachodniej Białorusi naliczono 349 239 samodzielnych gospodarstw chłopskich o powierzchni do 50 ha, których ogólny are-

* Praca została przygotowana pod kierownictwem prof. dr. hab. Włodzimierza Mędrzeckiego w ramach Programu Stypendialnego Rządu RP dla Młodych Naukowców (2011-2012) na Uniwersytecie Warszawskim.

ał wynosił 2 392 388 ha. Około 207 900 gospodarstw posiadały grunty w szachownicy. W tych gospodarstwach chłopi posiadający 1-2 ha ziemi stanowili 14,8%, 5-10 ha — 29,5%, 10-20 ha — 9,6%, 20-50 ha (zamożni chłopi) — 1,9 %. Jak widać, 59% gospodarstw chłopskich posiadających grunty w szachownicy miały niewielki areał (do 5 ha). Zgodnie z danymi badaczy, 40% gospodarstw chłopskich w województwach wschodnich składały się z działek o szerokości od 1 do 2 metrów, zaś w 14% gospodarstw ich właściciele posiadali działki o szerokości mniejszej niż metr, tak więc na takiej działce chłopu razem z koniem ciężko było nawet zawrócić. Jako przykład takich gospodarstw w szachownicy przytoczymy wieś Matujzy Bołondziszki w powiecie lidzkim województwa nowogródzkiego (załącznik 2). Chłopskie gospodarstwa składały się tu z 20-30 niewielkich działek ziemi. W większości szerokość tych działek wynosiła do 3 metrów, długość — około 600 metrów. W 1923 r. miejscowi chłopi Józef Matujz i Antoni Matujz posiadali po więcej niż 20 działek każdy. Na początku lat 1920. scalenie chłopskich działek w Zachodniej Białorusi było koniecznością. Na terenach rdzennej Polski przeprowadzenie komasacji rozpoczęto jeszcze w 1919 r., natomiast w Zachodniej Białorusi proces ten stał się możliwy dopiero po wojne polsko-bolszewickiej (1919-1921).

31 lipca 1923 r. Sejm uchwalił ustawę o scalaniu gruntów[1], zgodnie z którą działki jednego właściciela, których długość w stosunku do szerokości była mniejsza niż 15 razy, rozdzielone od siebie działkami innego właściciela, były uznawane za szachownicę i podlegały scaleniu, zgodnie z zasadami prawidłowego gospodarowania.

28 grudnia 1925 r. Sejm II Rzeczypospolitej uchwalił nową ustawę o reformie rolnej, według której Minister Reform Rolnych (MRR) w związku z prowadzeniem scalenia dostał prawo przekazania chłopom małorolnym rozparcelowanej ziemi o powierzchni niezbędnej do ich uzupełnienia. Zarządzenie ministra mogło być wykonane poprzez sprzedaż przez Państwowy Bank Rolny (PBR) chłopom ziemi w terminie wyznaczonym w każdym przypadku osobno w zależności od istniejących okoliczności, ale w całości nie krótszym niż 3 miesięce i nie dłuższym niż 1 rok[2].

Początkowo kamasację przeprowadzano w Zachodniej Białorusi dość powoli z powodu braku u miejscowych chłopów środków finansowych oraz budulca do przesiedlenia się[3], dlatego w celu przyśpieszenia komasacji 14 stycznia 1927 r. wydano wspólne rozporządzenie MRR oraz Ministerstwa

[1] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów, [w:] Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Dz. U. RP), 1923, nr 92, poz. 718, s. 1050-1056.

[2] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej, [w:] Dz. U. RP, 1926, nr 1, poz. 1, s. 2-19.

[3] S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, Wilno 1936, s. 449-450.

Skarbu[4] o pomocy kredytowej chłopom, którzy wyprowadzali się na scalone działki.

1.2. Komasacja w latach 1921-1928

Zachodniobiałoruscy chłopi jeszcze na początku lat 1920. w większości swej popierali przeprowadzenie komasacji, ponieważ spodziewali się, że po scaleniu „być może, trochę lepiej będzie"[5]. Na przykład, 12 lutego 1925 r. na zebraniu wiejskim chłopów ze wsi Romanowicze w gminie Różanka powiatu lidzkiego województwa nowogródzkiego jednogłośnie powzięto decyzję o komasacji i wskazano, że rozlokowane w „szachownicy nasze gospodarstwa nie pozwalają prowadzić prawidłowo (gospodarstwo osobiste), ponosimy więc straty w sprawie rolnictwa, jak również i w produkcji, z czego wynikają i straty państwowe (...)"[6]. Polskie władze spełniły prośbę chłopów z Romanowicz.

12 maja 1927 r. mieszkańcy wsi Kamionka powiatu kobryńskiego województwa poleskiego wybrali radę scalenia (rada przesiedlenia) wsi i złożyli podanie do Poleskiego Okręgowego Urzędu Ziemskiego (POUZ) z prośbą o dokonanie komasacji działek na terenie ich wsi. Po rozpatrzeniu prośby mieszkańców wsi Kamionka 11 maja 1928 r. pomiędzy władzami a mierniczym Stefanem Hausbrandtem została zawarta umowa na przeprowadzenie na terenie tej wsi komasacji na ogólnej powierzchni 1387,8067 ha w cenie 17 zł za scalenie 1 ha chłopskiej ziemi[7].

19 stycznia 1928 r. mieszkańcy wsi Kalinówka powiatu postawskiego województwa wileńskiego zwrócili się do Wileńskiego Okręgowego Urzędu Ziemskiego (WOUZ) z prośbą o dokonanie komasacji. W swej prośbie chłopi pisali: „Pragniemy jak najszybszego rozpoczęcia i przeprowadzenia komasacji naszych ziem, ponieważ nie możemy już żyć bez komasacji, bowiem ziemie nasze są (rozlokowane) w wąskich paskach i na wielkiej odległości (...), jeżeli jednak skomasować nasze ziemie na działki chutorskie, każdy z nas mógłby godnie żyć"[8]. Prośba chłopów została spełniona i na wsi rozpoczęto pracy komasacyjne.

4 Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 14 stycznia 1927 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu o państwowej pomocy kredytowej przy scalaniu gruntów, [w:] Dz. U. RP, 1927, nr 6, poz. 36, s. 45-47.

5 Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (dalej: НАРБ), ф. 242п, воп. 1, спр. 297, арк. 22. Материалы о работе в деревне.

6 Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (dalej: ДАГВ), ф. 718, воп. 1, спр. 16, арк. 3. Документы об объединении земельных наделов д. Романовичи (решения, протоколы, заявления, переписка и др.).

7 Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (dalej: ДАБВ), ф. 60, воп. 1, спр. 1138, арк. 22. Переписка с землеустроителями об оплате за проведение хуторизации.

8 Занальны дзяржаўны архіў у г. Маладзечна (dalej: ЗДАМ), ф. 439, воп. 1, спр. 3818, арк. 2. Дело о выделении на хутора крестьян деревни Калиновка Мядельской гмины Поставского повета.

Warto zaznaczyć, że komasacja w Zachodniej Białorusi początkowo odbywała się dość powolnie z powodu ciężkiej sytuacji materialnej miejscowych chłopów, małej ilości miejscowości[9] i niepomyślnych warunków naturalnych (znaczna część zachodniobiałoruskich ziem, zwłaszcza w województwie poleskim, była zabagniona i, według ocen polskich badaczy, przypuszczalnie w 50% przypadków scaleń trzeba jeszcze było dokonać melioracji)[10]. 31 maja 1926 r. chłopi wsi Wiercieliszki powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego złożyli podanie do powiatowego urzędu ziemskiego z prośbą o komasację gruntów. Główną przeszkodą w przesiedleniu chłopów i przeniesieniu budynków był niedobór wody, którą można było wydobyć tylko z głębokich pokładów przy pomocy urządzeń hydrotechnicznych. W związku z tym PBR zaofiarował długoterminowe kredyty na wiercenie studni[11].

W sprawozdaniu POUZ za 1927 r. podkreślano, że „ciężko przeprowadzać na Polesiu prace ziemskie i pomiarowe, bowiem ziemie te straszą specjalistów bagnami i prymitywnymi warunkami zamieszkania, które nie mogą zaspokoić elementarnych potrzeb inteligentnego mierniczego. Prócz tego, muszą oni pracować tu wśród ludzi o bardzo niskim poziomie kultury i innej mentalności w porównaniu z rdzenną ludnością Polski. Negatywnie wpływa to na pracę mierniczego"[12].

Do prac scaleniowych władze polskie angażowały głównie doświadczonych i przygotowanych specjalistów, w tym oficerów artylerii w stanie spoczynku, którzy z racji swej służby dobrze znali się na rysunkach technicznych i wyliczeniach. Organizowano dla nich 6-miesięczne kursy doskonalenia zawodowego[13]. Oprócz tego wspierano materialnie uczniów miejscowych szkół drogowo-budowlanych oraz inżynieryjnych biorących udział w komasacji[14]. Na przykład, w latach 1926-1929 MRR i wojewódzkie urzędy ziemskie prowadziły pertraktacje na temat zaangażowania do pracy w charakterze pomocnika mierniczego słuchaczy wydziałów geodezji Politechniki Warszawskiej i Lwowskiej oraz uczniów średnich szkół mierniczych.

[9] ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 163. Договор с землемером Гавенцким Адамом на выполнение измерительных работ от 31 мая 1930 г.

[10] НАРБ, ф. 242п, воп. 1, спр. 297, арк. 12. Материалы о работе в деревне.

[11] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 66, арк. 22. Дело о хуторизации деревни Вертелишки Вертелишской гмины Гродненского повета.

[12] *Гарады і раёны Берасцейшчыны. Гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён*, У. В. Здановіч, С. П. Жлоба, А. І. Пашковіч [і інш.], пад рэд. А. А. Гарбацкага, Брэст 2009, с. 137.

[13] ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 271. Личное дело инженера-землемера Гавенского Адама.

[14] ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 263, арк. 1. Личное дело студента 3 курса дорожно-строительной школы Бугневского Тадеуша.

Wynagrodzenie mierniczego za scalenie jedniej wsi wynosiło zwykle 650 zł, pomocnika kwalifikowanego — 425 zł, praktykanta — 250 zł. Mierniczy i jego pomocnicy pobierali dodatkową płacę za wykonane roboty pomiarowe, przy tym mierniczy otrzymywał 1/2 część płacy, pomocnik — 1/3, praktykant — 1/6. Władze kompensowały mierniczym koszty delegacji, ale mierniczy musiał mieć własne przyrządy geodezyjne. Do pracy w pierwszym rzędzie angażowano obywateli Polski, natomiast cudzoziemcy mogli pracować tylką za zgodą wojewody.

Według ocen ówczesnych badaczy polskich, komasacja jednej wsi przeciętnie trwała około 2 lat[15], przy czym przygotowanie dokumentacji technicznej i prawnej zajmowało w niektórych wypadkach do 20 miesięcy, podczas gdy roboty scaleniowe można było sfinalizować w ciągu 11-12 miesięcy[16]. Warto dodać, że wielu zachodniobiałoruskich chłopów było niezadowolonych zbyt długotrwałą komasacją swych wsi. Na przykład, 6 września 1926 r. mieszańcy wsi Wólka złożyli skargę do POUZ na mierniczego Adolfa Łapińskiego. Chłopi pisali, że „komasacja (na naszej wsi) trwa już od początku 1925 r. Spodziewaliśmy się, iż będzie trwała 3-4 miesięce, lecz ona trwa już do 2 lat, a wieś nasza pozostała bez kawałka chleba i nie możemy więc nie tylko się wyżywić, ale opłacić podatki gminne i państwowe. Prosimy więc o przyśpieszenie (na naszej wsi) komasacji"[17].

Skuteczne przeprowadzenie komasacji w Zachodniej Białorusi nie było możliwe bez pozyskania dodatkowej ziemi na uzupełnienie małych gospodarstw, lecz władze polskie nie miały do tego celu wolnych ziem ornych. Aby wydzielić chłopom ziemię, władze korzystały zwykle z ziemi należącej do kościołów i cerkwi prawosławnych (dobra martwej ręki) z zachowaniem minimum konkordatowego w wysokości 20 ha. 30 maja 1925 r. chłopi ze wsi Podlesie gminy Darewo powiatu baranowickiego województwa nowogródzkiego złożyli podanie z prośbą o komasację ich gruntów o powierzchni 620 ha. 29 stycznia 1926 r. na posiedzeniu Nowogródzkiego Okręgowego Urzędu Ziemskiego (NOUZ) w Grodnie wystąpił mieszkaniec tej wsi Stefan Wiktorowicz, który w imieniu 35 miejscowych chłopów prosił o przekazanie dla nich około 85 ha ziemi należącej do prawosławnej cerkwi parafialnej w Darewie. Prośba chłopów została przez władze spełniona w celu „wzmocnienia gospodarstw karłowatych"[18].

15 S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, s. 449.

16 W. Antoniak, *Komasacja gruntów jako czynnik rozwoju rolnictwa na przykladzie województwa białostockiego*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1983, s. 17.

17 ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 915, арк. 8. Дело об укрупнении земельных участков д. Вулька гмины Антополь Кобринского повета за 1925-1930 годы.

18 ДАГВ, ф. 551, воп. 1, спр. 2416, арк. 5, 6. Постановления Гродненской окружной земельной комиссии о ликвидации общих пастбищ и объединении земельных участков.

Wielu zachodniobiałoruskich chłopów spodziewało się dzięki komasacji poprawić swój stan materialny i otrzymać przy tym dodatkową ziemię orną. Na zebraniu chłopów wsi Łaby powiatu Mołodeczno województwa wileńskiego 12 czerwca 1928 r. w obecności powiatowego komisarza ziemskiego Leona Butlera wyjaśniło się, że główne argumenty występujących przeciw komasacji wsi są następujące: niedobór wody; niechęć przenoszenia domu i budynków gospodarczych; niektórzy chłopi byli zanadto starzy do przesiedlenia. Chłopom odpowiedziano, że przedstawione argumenty nie są warte uwagi, ponieważ przy stwierdzeniu niedoboru wody będzie dokonana ekspertyza melioracyjna; przeniesienie budynków będzie dokonane tylko za zgodą właściciela; podeszły wiek właścicieli gospodarstw nie jest znaczącym motywem podczas przeprowadzania komasacji[19].

Mimo wszystkich wysiłków władz polskich, przeprowadzenie komasacji na terenie Zachodniej Białorusi w latach 1921-1929 nie obyło się bez konfliktów. W wielu zachodniobiałoruskich wsiach miały miejsce wystąpienia niezadowolonych chłopów wywołane niezrozumieniem polityki komasacji i chęcią otrzymania w jej wyniku dodatkowej ziemi ornej[20].

W planie pracy POUZ na lata 1927-1928 i w analizie istniejących w województwie stosunków rolnych było zaznaczone, że „komasację trzeba postawić na pierwszym miejscu (wśród komponentów reformy rolnej), ponieważ komasacja wprowadza porządek, usuwa wady w istniejących stosunkach rolnych, w związku z czym podczas przeprowadzenia reorganizacji rolnictwa temu rozdziałowi prac trzeba udzielić największej uwagi”[21]. Komasacja zwiększała skuteczność indywidualnego gospodarstwa chłopskiego, zmniejszała ilość niezbędnych do uprawy działki dni pracy, sprzyjała zwiększeniu urodzajności gruntów i zbioru upraw rolnych: na przykład w II Rzeczypospoltej ogólny zbiór upraw zbożowych na 1 mieszkańca w porównaniu z latami 1924-1928 w latach 1929-1933 powiększył się z 344 kg do 390 kg, ogólny zbiór pszenicy i żyta — z 234 kg do 265 kg, jęczmienia i owsa — ze 110 kg do 125 kg, ziemniaków — z 818 kg do 945 kg[22].

[19] ЗДАМ, ф. 439, воп. 1, спр. 3808, арк. 4. Дело о выделении на хутора крестьян деревни Лабы Раковской гмины Молодечненского повета.

[20] П. І. Зялінскі, *Аграрная рэформа ў Заходняй Беларусі (1919-1939 гг.)*, [w:] *Праблемы ўз`яднання Заходняй Беларусі з БССР: гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі 17-18 верасня 1999 года*, Мінск 2000, с. 28.

[21] ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 1439, арк. 1-1зв. План работы Полесского окружного земельного управления на 1927-1928 г. и сведения об аграрном положении Полесья

[22] J. Żarnowski, *Polska 1918-1939. Praca — technika — społeczeństwo*, Warszawa 1992, s. 215.

Z ekonomicznego punktu widzenia komasację przeprowadzano w celu rozpowszechnienia samodzielnych gospodarstw indywidualnych zdolnych nie tylko zaspokoić swoje potrzeby, lecz dostarczyć produkcji na rynek wewnętrzny i zagraniczny. 24 stycznia 1927 r. podczas narady kierownictwa administracji Kresów Wschodnich we Lwowie minister reform rolnych Witold Staniewicz podkreślał, że „zamożni chłopi na wschodzie (państwa) będą najlepszym murem obronnym, który obroni Polskę, a razem z nią całą Zachodnią Europę, przed groźbą Kremla i zapewni, że agitacja wrogów państwa nie znajdzie odzewu wśród chłopów”[23].

W latach 1921-1929 polskie władze przeprowadziły w Zachodniej Białorusi znaczne prace przygotowawcze, scaliły 390 239 ha gruntów należących do 36 962 gospodarstw chłopskich, co stanowiło 17,8% gospodarstw w szachownicy i 16,3% gruntów, o czym świadczy następująca tabela[24]. Przeciętna powierzchnia gospodarstwa scalonego wynosiła 7-10 ha[25].

Województwo	**Ilość gospodarstw**	**Powierzchnia, ha**
wileńskie	15 454	173 127
nowogródzkie oraz białoruskie powiaty białostockiego	11 847	108 405
poleskie	9 661	108 707
Razem	**36 962**	**390 239**

Przeprowadzenie komasacji w Zachodniej Białorusi w latach 1921-1929 było sprawą skomplikowaną z powodu ciężkiej sytuacji materialnej miejscowych chłopów, braku wykwalifikowanych mierniczych oraz z powodu działalności radykalnych elementów lewicowych. Niewielkim zachodniobiałoruskim gospodarstwom w celu skutecznego przezwyciężenia negatywnych aspektów przesiedlenia, co w pierwszym rzędzie wiązało się z wielkimi kosztami przeniesienia domu i budynków gospodarczych na nową działkę, zależało na dodatkowym wydzieleniu ziemi ornej gwarantującej dalszy rozwój własnej gospodarki[26]. Nabycie dodatkowej ziemi ornej było dla chłopów problematyczne z powodu jej wysokiej ceny. Na przykład, w 1927 r. w Zachodniej Białorusi 1 ha ziemi kosztował przeciętnie 600-700 zł, zaś koń roboczy — 150-200 zł, krowa dojna — 100-200 zł, kwintal żyta — 35-37 zł[27].

[23] Ю. Ю. Сливка, *Західна Україна в реакційній політиці польскоі та української буржуазії (1920-1939 pp.)*, Київ 1985, с. 163.

[24] *Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР*, т. 1: *1921-1929*, Минск 1962, с. 126.

[25] П. І. Зялінскі, *Аграрная рэформа ў Заходняй* Беларусі..., с. 28.

[26] И. В. Полуян, *Западная Белоруссия в период экономического кризиса 1929-1933 гг.*, Минск 1991, с. 39.

[27] Б. Е. Кухарев, *Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919-1939 гг.)*, Минск 1975, с. 27.

1.3. Komasacja na terenie Zachodniej Białorusi podczas światowego kryzysu gospodarczego w latach 1929-1933

W 1929 r. rozpoczął się światowy kryzys gospodarczy, który w bardzo wielkim stopniu negatywnie wpłynął na rozwój społeczno-gospodarczy ówczesnej wsi zachodniobiałoruskiej, spowodował pogorszenie stanu materialnego miejscowych chłopów i zmianę rządowej polityki agrarnej[28] (w tym w sektorze komasacji): dokonało się istotne obniżenie wydajności hodowli zwierząt i zmniejszenie pogłowia bydła w chłopskich gospodarstwach indywidualnych, obserwowano zmniejszenie wydajności roślin przemysłowych i plonów upraw zbożowych; obniżył się poziom technologiczny produkcji rolnej i zmniejszyła się sprzedaż przez państwo nawozów mineralnych[29].

Najważniejszym czynnikiem negatywnym dla chłopów stał się przede wszystkim spadek cen produktów rolnych, który II Rzeczpospolitej zaczął się wcześniej (w 1929 r.) i trwał dłużej niż w innych państwach świata (do stycznia 1936 r.), przy czym osiągnął najniższy poziom (35,4% wg danych z 1928 r.). W rezultacie państwo okazało się w bardzo niesprzyjalnych warunkach gospodarczych, a sytuacja rolnictwa w Zachodniej Białorusi stała się bardziej napięta niż w pozostałych regionach państwa. W takich warunkach komasacja zajęła w planach władz polskich szczególne miejsce dzięki koncentracji ziemi uprawnej. Jak zaznaczali badacze, w latach 1929-1933 komasacja wysunęła się na pierwsze miejsce w priorytetch polityki rolnej władz polskich, stała się jej oczkiem w głowie[30]. Miejscowe periodyki w latach 1929-1930 wzywały rząd polski do przyśpieszenia komasacji, ponieważ gospodarstwa scalone łatwiej przeżywają kryzys gospodarczy, i proponowały obniżenie opłaty za scalenie 1 ha ziemi uprawnej do 18 złotych[31].

Sami rolnicy zachodniobiałoruscy, którzy posiadali kilka rozrzuconych działek gruntu, za sprawą komasacji spodziewali się poprawy warunków prowadzenia własnego gospodarstwa i uprawy ziemi. Na przykład, 29 stycznia 1929 r. do grodzieńskiego powiatowego urzędu ziemskiego z podaniem o przeprowadzenie komasacji zwrócili się chłopi wsi Karaszewo gminy Skidel powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego. Każdy z nich posiadał od 9 do 13 działek ziemi uprawnej oraz do 13 — łąk, przy czym stosunek szerokości do długości stanowił 1:1000[32], co stwarzało wielkie trudności przy uprawie tej ziemi.

[28] J. Borkowski, *Postawa polityczna chłopów polskich w latach 1930-1935*, Warszawa 1970, s. 9.
[29] J. Ciepielewski, *Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929-1935*, Warszawa 1968, s. 89.
[30] *Historia chłopów polskich*, t. 3: *Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej*, red. S. Inglot, Warszawa 1980 s. 140.
[31] НАРБ, ф. 242п, воп. 1, спр. 297, арк. 5. Материалы о работе в деревне.
[32] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 341, арк. 36. Дело о проведении хуторизации деревни

We wsi Zapurwie gminy Porzecze powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego, według stanu z października 1929 r., każdy chłop posiadał 60-80 działek ziemi uprawnej i 25-40 — łąk[33]. Gospodarstwa chłopskie sąsiedniej wsi Lichacze składały się z 50-106 działek (30-76 ziemi ornej oraz 20-30 łąk), stosunek szerokości do długości stanowił 1:500. Z powodu takich skomplikowanych warunków prowadzenia własnego gospodarstwa chłopi zwrócili się do powiatowego urzędu ziemskiego z prośbą o dokonanie komasacji, na którą dostali zgodę[34].

W przypadku przenoszenia starych i wznoszenia nowych budynków w specjalnych deklaracjach omawiano warunki ich budowy, na przykład, dom miał stać na kamiennym albo betonowym fundamencie wgłębionym w ziemię, z podłogą o wysokości co najmniej 40 cm nad ziemią, przewidywano izolację od wilgoci, dach ognioodporny (z dachówki, blachy, itd.)[35] itd. Istotną przeszkodą w komasacji, zwłaszcza przy przenoszeniu budynków gospodarczych i mieszkalnych na nowe miejsce, stanowił brak budulca.

Warto zaznaczyć, że MRR przewidywało specjalny program wydzielania ziemi na potrzeby społeczne podczas przeprowadzania komasacji. Jeżeli na gruntach chłopskich komasowanej wsi były kopalnie piasku albo gliny, mogli z nich korzystać bez ograniczeń wszyscy uczestnicy scalenia. Dla takich ziem postanowieniem powiatowych urzędów ziemskich była przewidziana dalsza melioracja, pomoc chłopom w otrzymaniu materiału siewnego i organizacji handlu inwentarzem[36]. Na cele społeczne mieszkańców gminy Międzylesie powiatu prużańskiego województwa poleskiego na początku 1930 r. podczas komasacji wydzielono działki pod wydobywanie gliny i piasku, na cmentarz i plac grzebalny dla bydła. Po 3 latach korzystania wszystkie działki przechodziły na własność chłopów.

Do przeprowadzenia skutecznej komasacji potrzebne było nadzielenie chłopów dodatkową ziemią uprawną. W miarę możliwości właściciele gospodarstw karłowatych, zgodnie z okólnikiem MRR z dnia 17 lutego 1926 r., na zasadzie odpłatności otrzymali dodatkową ziemię do wyznaczonej normy[37] (dla Zachodniej Białorusi, IV okręgu gospodarczego, głównie 5,5 ha równoważnych III klasie; cenę 1 ha ziemi II klasy zwykle ustalano jako rów-

Карашево Скидельской гмины, Гродненского повета.

[33] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 325, арк. 8, 46зв. Дело о проведении хуторизации деревни „Запурье".

[34] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 106, арк. 2, 2зв., 4зв. Дело о проведении хуторизации деревни „Лихачи".

[35] ДАГВ, ф. 718, воп. 1, спр. 35, арк. 108. Документы об объединении земельных наделов д. Глебовцы (решения, протоколы, заявления, переписка и др.).

[36] *Гарады і раёны Берасцейшчыны...*, с. 136-137.

[37] W. Kępiński, *Komasacja jako podstawa naprawy ustroju rolnego*, Kraków 1927, s. 15.

nowartość 20 kwintali żyta[38]). 23 maja 1929 r. w związku ze scaleniem wsi Kozyrowo, Stukany i Paulinki gminy Prozoroki powiatu dziśnieńskiego województwa wileńskiego w celu nadzielenia ziemią właścicieli gospodarstw karłowatych przekazano uroczysko „Krzywy Ruczaj" o obszarze 24 ha[39].

Według stanu na 13 kwietnia 1932 r. gospodarstwa wsi Kukinie I gminy Żołudek powiatu szczuczyńskiego województwa nowogródzkiego składały się z 8-9 działek uprawnych oraz 5-8 łąk, przy czym stosunek szerokości do długości stanowił zwykle 1:80. Z 24 miejscowych gospodarstw 10 wymagały dodatkowego nadziału ziemi o obszarze około 24 ha (z nich 7 zgodziły się na kupno ziemi w pobliskim majątku)[40].

Chłopi zachodniobiałoruscy na przekór zapisom ustawy o komasacji, według której chłopi otrzymywali nowy nadział ziemi stanowiący równowartość straconych działek, spodziewali się komasacji na bardziej dogodnych dla siebie warunkach oraz bezpłatnej ziemi, w związku z czym składali skargi do urzędów ziemskich. Jednak zdaniem przedstawicieli władz polskich skargi chłopów były bezzasadne. Wielu chłopów było niezadowolenych z otrzymanych nadziałów, ale zwykle dostawali odpowiedź, że podczas komasacji otrzymali równowartość gruntów w szachownicy. Na przykład, 10 stycznia 1930 r. powiatowy komisarz ziemski Marian Topczewski z Prużany i mierniczy Włodzimierz Pohocki przeprowadzili ogólne zebranie chłopów z gminy Międzylesie powiatu prużańskiego województwa poleskiego w sprawie sposobu prowadzenia komasacji. Chłopi byli niezadowoleni z tego, że otrzymali niewielkie nadziały i do tego daleko od swoich siedlisk. We wsi Michalinek spadkobiercy Stefana Szulgana otrzymali dużo ziemi uprawnej niskiej jakości, ale zdaniem przedstawicieli POUZ skarga była bezzasadna, ponieważ nadzielona im ziemia głównie należy do II, III i IV klasy, a dodatkowy nadział należy do VI klasy i pasuje dla siewu ozimin i zboża jarego. Poza tym wartość nadziału przed i po scaleniu jest stosunkowo równa, a nawet większa na korzyść chłopa[41].

W 1930 r. nauczyciel E. Bartosz ze wsi Mostowlany gminy Skidel powiatu białostockiego pisał, że „większość (chłopów miejscowych) nie zgadzali się na przeprowadzenie komasacji ziemi (...). Przyczyną tego jest wielka różnica w urodzajności ziemi"[42].

[38] ДАБВ, ф. 372, воп. 1, спр. 189, арк. 6. Циркуляры Министерства земельных реформ о проведении хуторизации земель (1926 г, 1931 г.).

[39] Archiwum Akt Nowych, Zespół 13, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, 1918-1939, sygn. 5859. Odstąpienie państwowych gruntów na cele reformy rolnej.

[40] ДАГВ, ф. 718, воп. 1, спр. 74, арк. 21зв. Документы об объединении земельных наделов д. Кукини (решения, протоколы, заявления, переписка и др.).

[41] ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 916, арк. 96. Дело об объединении земель дер. Костюки, Большие и Малые Матвеевичи.

[42] С. Токць, *Беларуская вёска ў эпоху зьменаў: другая палова XIX — першая траціна XX стст.*, Мінск 2007, с. 185.

Tak więc w celu skutecznego przeprowadzenia komasacji niezbędne było nadzielenie chłopów dodatkową ziemią uprawną, ale władze polskie nie posiadały dodatkowych zasobów wolnej ziemi. Na przykład, w latach 1929-1933 w województwie poleskim scalono 37 080 gospodarstw chłopskich, z których 13 758 miały powierzchnię do 5 ha i potrzebowały dodatkowego przydziału ziemi, ale tylko 320 (2,3%) go otrzymały[43].

Skuteczne prowadzenie komasacji było niemożliwe bez pomocy kredytowej. Jednak budżety okręgowych urzędów ziemskich na Zachodniej Białorusi w ciężkich warunkach światowego kryzysu gospodarczego lat 1929-1933 nie przewidywały kredytowania chłopów, dlatego prace komasacyjne chłopi powinni byli opłacać przede wszystkim samodzielnie. W takich skomplikowanych warunkach zapomoga kredytowa nie mogła być udzielona wszystkim chętnym. Otrzymywali ją jedynie najbardziej jej potrzebujący i to w minimalnym zakresie. Komisarze powiatowi razem z podkomisarzami spośród uczestników scalenia wskazywali tych, dla których udzielenie kredytu było naprawdę niezbędne.

Na cele kredytowania chłopów na Zachodniej Białorusi w latach 1929-1933 utworzono specjalny fundusz, który składał się z opłat za techniczne wykonania prac komasacyjnych oraz dotacji MRR[44]. Przy udzielaniu kredytu władze brały pod uwagę stan materialny chłopów i średnią wartość rynkową ziemi w danej miejscowości. 17 stycznia 1930 r. chłopom ze wsi Żardele gminy Komaje powiatu święciańskiego województwa wileńskiego Potapowi Kołosowi (miał 19,5 ha o wartości 9 750 zł, 2 konie, 3 krowy, 1 świnię, 2 owce, własny dom) przyznano 800 zł na przeniesienie budynków oraz 200 zł na meliorację ze spłatą w ciągu 15 lat; Dawidowi Kołosowi (23,5 ha warte 11 626 zł, 2 konie, 3 krowy, 1 świnia, 6 owiec, własny dom) — odpowiednio 800 i 200; Bronisławowi Iljaszewiczowi (19,6 ha warte 9 809 zł, 3 konie, 4 krowy, 5 owiec, własny dom, stodoła, obora, łaźnia i spichlerz) — 500 i 200. Według oceny Komisji Szacunkowej z dnia 25 listopada 1928 r. średnia wartość rynkowa 1 ha miejscowej ziemi wynosiła 500 zł[45].

Spłacanie kredytów i opłata prac komasacyjnych szły chłopom dość ciężko, dlatego zwracali się do państwowych urzędów z prośbami o zmniejszenie spłat. Na przykład chłopi ze wsi Zagórniki gminy Hoża powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego, według stanu na 18 października 1929 r., przed scaleniem mieli gospodarstwa składające się z 30-40

[43] И. В. Полуян, *Западная Белоруссия в период экономического* кризиса..., с. 39.
[44] ДАГВ, ф. 718, воп. 1, спр. 65, арк. 42. Документы об объединении наделов д. Голдов (решения, протоколы, заявления, переписка).
[45] ЗДАМ, ф. 306, воп. 1, спр. 15, арк. 1, 5, 7. Дело о выдаче ссуд крестьянам дер. Жардели Комайской гмины в связи с проведением земельной реформы.

działek, a stosunek ich szerokości do długości wynosił 1:300. W wyniku komasacji, według danych na 27 listopada 1931 r., 3 miejscowi mieszkańcy otrzymali gospodarstwa składające się z 1 działki, 9 — z 2, 13 — z 3, 7 — z 4[46]. Tak więc komasacja była dla chłopów Zagórnik niewątpliwie korzystna i ułatwiała im życie, ale 28 stycznia 1933 r. NOUZ otrzymał podanie z prośbą o zwolnienie ich z opłaty albo co najmniej o jej umorzenie o 50% i odroczenie na 1 rok opłaty za dokonanie komasacji w związku z ciężką sytuacją materialną, niską urodzajnością ziemi, wylewami Niemna, brakiem w związku ze światowym kryzysem gospodarczym zarobków w pobliskich lasach. Wieś Zagórniki znajdowała się niedaleko granicy państwowej z ZSRR, dlatego spełnienie tej prośby było dla władz sprawą bardzo ważną i większość miejscowych chłopów skorzystało z umorzeń i odroczeń.

Warto podkreślić wielką wagę komasacji na Zachodniej Białorusi, którą nadawały jej władze polskie, i dlatego pilnie kontrolowały pracę mierniczych na wszystkich etapach prac. W wypadku opóźniania terminów układania planów komasowanych ziem mierniczemu za każdy miesiąc spóźnienia groził mandat w wysokości 10% opłaty za ustalony zakres prac. 24 lipca 1929 r. mierniczy Adam Zdrojewski tłumaczył WOUZ opóźnienie wykonania projektu scalenia wsi Domowszczyna i Pohost gminy Nowy Pohost powiatu brasławskiego województwa wileńskiego wielkim rozmiarem prac i tym, że jego pomocnika wezwano na szkolenie wojskowe. 17 lipca 1931 r. kolejne opóźnienie mierniczy tłumaczył swoją ciężką chorobą[47].

7 kwietnia 1930 r. z Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Kobryniu na ręce prezesa POUZ Stanisława Januszewskiego wpłynęła skarga, że mierniczy Józef Kopiec spóźnia się z układaniem planu i realizacji projektu komasacji wsi Olchówka gminy Nowosiółki powiatu kobryńskiego. Kopiec rozpoczął pracę nad układaniem planu rozmiarów starego stanu Olchówki 3 lipca zamiast 1 czerwca 1929 r., całą pracę przełożył na swojego pomocnika i w wyniku spóźnił się w terminach o 4 miesiące. Powiatowy Urząd Ziemski w Kobryniu zwracał uwagę mierniczemu na to, że ten przez pomyłkę zaliczył część lasu do pastwisk i niejednokrotnie proponował przerobić stary plan, ale jego uwagi przez Kopca nie zostały uwzględnione. W październiku 1929 r. mierniczy przerobił plan, ale po jego sprawdzaniu w listopadzie 1929 r. J. Kopcowi znowu doręczono dopracowanie projektu scalenia. 14 lutego 1930 r. Powiatowy Urząd Ziemski w Kobryniu zatwier-

[46] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 126, арк. 9, 20зв. Дело о проведении хуторизации дер. Загорники.

[47] ЗДАМ, ф. 439, воп. 1, спр. 5645, арк. 43, 105. Документы (договоры, списки крестьян и землемеров, рапорты и др.) о выделении на хутора крестьян (Виленского) округа и об оплате за проведение землеустроительных работ.

dził stary plan, który nabierał mocy prawnej po miesiącu. Swoje opóźnienie z układaniem i realizacją projektu Kopiec wytłumaczył ciężką chorobą żony, śmiercią brata i syna, które wyprowadziły go ze stanu równowagi psychicznej, oraz pozaplanowym powiększeniem komasowanej ziemi o 200 ha: z 636 ha do 836 ha. Mierniczy obiecał, że przyśpieszy swoją dalszą pracę i dlatego, biorąc pod uwagę wszystkie okoliczności, przedstawiciele POUZ postanowili go nie karać[48].

Swoją drogą zatrudnieni przy komasacji mierniczy zwracali uwagę urzędników na niezbędność dokładnego wyznaczenia istniejących we wsi relacji rolnych oraz materialnego zachęcania chłopów do scalenia. 19 lipca 1930 r. mierniczy Władysław Snarski skarżył się do POUZ, że robotnicy, wyznaczeni przez radę scalenia wsi Błudeń gminy Bereza Kartuska powiatu prużańskiego województwa poleskiego nie wychodzą do pracy, ponieważ są zajęci przy pracach polowych, poza tym część z nich odmawia wzięcia udziału w pracach komasacyjnych do tej pory, póki nie będzie jasny los 130 ha ziem uprawnych, które należą duchownemu miejscowego kościoła prawosławnego. Poza tym Snarski prosił o przydzielenie mu dodatkowych 1000 zł na wynagrodzenia dla robotników i poszukiwania nowych, oraz 600 zł na opłatę pomieszczeń, pracy kreślarzy, itd[49].

W wielu wypadkach podczas komasacji obserwowano konflikty i nieporozumienia związane z niedokładnym naniesieniem na plan granic nadziałów ziemskich, dróg, rowów itd. Na przykład, prużański starosta powiatowy Roman Walewski 17 maja i 16 czerwca 1931 r. zwracał się do POUZ w związku z tym, że we wsi Pieszczanka gminy Bereza Kartuska podczas opracowywania projektu scalenia na plan nie była naniesiona droga, która przebiegała przez działkę nr 58 Mikołaja Baboli. Babola nic nie wiedział o niej i dlatego częściowo zaorał planowaną drogę i częściowo pobudował na niej budynek, przez co właściciele sąsiednich działek stracili możliwość bezpośredniego przepędu bydła na pole i byli zmuszeni do pędzenia go o kilka kilometrów dalej, co istotnie utrudniało prowadzenie gospodarstwa indywidualnego i zaniżało wydajność krów. Walewski prosił o przydzielenie wsi Pieszczanka mierniczego w celu ustalenia prawdziwego stanu rzeczy i wytyczenia drogi zgodnie z planem scalenia, bowiem w przeciwnym wypadku brak drogi może „wywołać bójki pomiędzy mieszkańcami wsi Pieszczanka, przed tym spokojnymi”. Starosta powiatowy prosił o poinformowanie go o przedsięwziętych środkach[50].

[48] ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 1371, арк. 34, 83. Дело о хуторизации деревни Ольшанка гмины Новосёлки Кобринского повета.

[49] ДАБВ, ф. 1, воп. 6, спр. 2321, арк. 27. Дело о хуторизации земель дер. Блудень гм. Берёзы-Картузская Пружанского повета.

[50] ДАБВ, ф. 1, воп. 6, спр. 2324, арк. 43. Дело о хуторизации земель дер. Песчанка гм. Берёза Пружанского повета.

Istotną przeszkodą na drodze skutecznego prowadzenia komasacji na Zachodniej Białorusi w latach 1929-1933 stała się działalność miejscowych skrajnie lewicowych elementów, przede wszystkim komunistów, którzy postawili za cel zniweczenie rządowej polityki komasacyjnej. Na przykład pod wpływem aktywnej agitacji KPZB w omawianym okresie chłopi z gminy Skidel powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego wierzyli, że szybko na Zachodnią Białoruś przyjdą sowieci i dadzą im pańską ziemię bez żadnego wykupu i przenoszenia budynków, i w związku z tym nie chcieli komasacji[51].

Najbardziej znanym wystąpieniem chłopów na Zachodniej Białorusi przeciwko scaleniu stała się postawa mieszkańców wsi Baranowo gminy Łasza powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego, którzy w latach 1930-1932 przeciwstali się planom przeprowadzenia komasacji. Członkowie miejscowej komórki KPZB oraz komsomolcy aktywnie agitowali chłopów przeciwko komasacji, która, według nich, ma na celu wzbogacenie bogatych włościan[52].

Tak więc prowadzenie komasacji na Zachodniej Białorusi w latach 1930-1932 odbywało się w bardzo skomplikowanych warunkach. 8 czerwca 1931 r. prezes NOUZ Mikołaj Uszacki pisał, że „nieprzyjęcie kolonii wśród większości skarżących się (chłopów) wywołane zostało przez nieodpowiednią klasyfikację i ocenę scalanych ziem, poza tym przez niemożliwe rozmieszczenie wyznaczonych nadziałów (...) i nieracjonalne rozmieszczenia siatki dróg i dojazdów pomiędzy wyznaczonymi nadziałami (...). Dokładnemu układaniu projektów scalenia przed przeniesieniem ich na grunt udzielono mało uwagi, co wraz z niedokładnym wyjaśnieniem istniejących relacji w sektorze rolnym przyczyniło się do nieracjonalnego prowadzenia akcji komasacyjnych, co w znacznym stopniu mogło zwiększyć popularność komasacji i zmniejszyć ilość oponentów (...)”[53]. Takie wnioski są charakterystyczne dla całej Zachodniej Białorusi.

Poprzez komasację władze polskie spodziewały się przezwyciężyć negatywny wpływ światowego kryzysu gospodarczego w rolnictwie. O realizacji komasacji na terenie Zachodniej Białorusi w latach 1929-1933 świadczy następująca tabela:

[51] *Скідзель: 500 год гісторыі*, І. Барысаў, М. Дзелянкоўскі, А. Вашкевіч [і інш.], рэдкал.: Я. Я. Васілеўскі, А. І. Вітко, А. М. Лазовік [і інш.], Гродна 2008, с. 127.

[52] И. В. Полуян, *Западная Белоруссия в период экономического* кризиса..., с. 139.

[53] ДАГВ, ф. 718, воп. 1, спр. 69, арк. 27. Распоряжения Министерства сельскохозяйственных реформ и переписка с Новогрудским окружным земельным управлением по вопросам объединения земельных наделов.

Województwo	Ilość gospodarstw	Powierzchnia, ha
wileńskie	19 897	180 369
nowogródzkie oraz białoruskie powiaty białostockiego	40 287	299 167
poleskie	20 075	220 110
Razem	**80 259**	**699 646**

Podczas światowego kryzysu gospodarczego w latach 1929-1933 komasacja istotnie uległa przyśpieszeniu: w latach 1919-1929 scaleniem objęto 36 962 gospodarstw chłopskich o ogólnej powierzchni 390 239 ha, w latach 1930-1936 — odpowiednio 153 838 i 1 138 061 ha. Jeżeli na początku rocznie komasowano 3 360 gospodarstw o powierzchni 35 476 ha i na każde z nich przeciętnie przypadało 10,5 ha, to potem — odpowiednio 21 977 gospodarstw i 162 580 ha (7,3 ha)[54].

Dzięki zmniejszeniu ilości miedz granicznych podczas komasacji ogólna powierzchnia działek chłopskich wrosła o 3-9%[55], poza tym dzięki udoskonaleniu relacji prawnych koszt skomasowanej ziemi wzrastał o około 30%. Zmniejszała się ilość potrzebnych do uprawy nadziału dniówek chłopskich, poprawiła się jakość uprawy ziemi i odpowiednio wzrastały plony roślin zbożowych[56]. W wielkim stopniu dzięki komasacji ogólny zbiór roślin zbożowych na 1 mieszkańca dla całej II Rzeczpospolitej w latach 1929-1933 w porównaniu do lat 1924-1928 dość istotnie wzrósł, o czym świadczy następująca tabela[57]:

	Lata 1924-1928, kg	Lata 1929-1933, kg
Rośliny zbożowe	344	390
Pszenica i żyto	234	265
Jęczmień i owies	1	25

1.4. Komasacja na ziemiach Zachodniej Białorusi w latach 1934-1939

Mimo zaangażowania władz w przeprowadzanie komasacji na Zachodniej Białorusi w latach 1921-1933, wiele gospodarstw wciąż pozostawało w szachownicy, co przeszkadzało w prowadzeniu indywidualnego gospodarstwa rolnego. Pod koniec 1934 r. w województwie nowogródzkim, gdzie władze prowadziły komasację najbardziej intensywnie, dokonano przykładowo 25-30% prac scaleniowych[58]. Według ocen ówczesnych badaczy polskich, w 1934 r. przy zachowaniu tempa ostatnich pięciu lat (1929-1934) do całkowitego przeprowadzenia komasacji w gospodarstwach rol-

[54] И. В. Полуян, *Западная Белоруссия в период экономического кризиса...*, с. 39-40.
[55] *Rolnictwo w Polsce. Jaki jest stan rolnictwa i co rząd robi dla jego podniesienia*, Warszawa 1930, s. 11-12.
[56] *Mały rocznik statystyczny*, Warszawa 1934, s. 29.
[57] J. Żarnowski, *Polska 1918-1939...*, s. 215.
[58] S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, s. 449-450.

nych na Zachodniej Białorusi potrzeba było jeszcze co najmniej około 14 lat (do 1948 r.)[59]. Ale czas zdecydował inaczej.

Chłopi na Zachodniej Białorusi w swojej przeważnej większości rozumieli niezbędność komasacji i zwracali się do organów administracji państwowej z prośbą o jej przeprowadzenie. Na przykład, 27 maja 1934 r. chłopi wsi Romejki gminy Cyryn powiatu nowogródzkiego zwracali się do powiatowego urzędu ziemskiego z podaniem o „jak najszybsze przeprowadzenie scalenia i komasacji naszej ziemi. Prośbę swoją uzasadniamy tym, że wskutek likwidacji naszego serwitutu w majątku Worończa i przydzieleniu tegoż w miejscowości Płużyny (uroczysko „Ciemny Bór") w odległości 6-7 kilometrów, sytuacja nasza w kwestiach gospodarczych oraz materialnych stała się krytyczna. Do tegoż zostaliśmy pozbawieni możliwości przechowywania inwentarza przez taką odległość roli, i również przez to, że gospodarstwa nasze rozpadają się na 16 działek, nie możemy tego wytrzymać (...). Przydzielonej nam roli w „Ciemnym Borze" nie możemy wykorzystać bez przeprowadzenia komasacji. Jedynym sposobem na poprawę sytuacji jest przeprowadzenie komasacji naszych gruntów"[60]. Prośba rolników o przeprowadzenie komasacji została przez władze załatwiona.

Przy realizacji takich czasochłonnych z technicznego i prawnego punktu widzenia prac jak pomiary i ocena wydajności ziemi na pierszy plan wysuwała się osobowość mierniczego prowadzącego scalenie. Na przykład, 7 października 1935 r. chłopi z miasteczka Cyryn powiatu nowogródzkiego w podaniu do NOUZ pisali: „Żądając uzdrowienia gospodarstw naszych (...) zwracamy się (...) **z gorącą prośbą o przyśpieszenie scalenia gruntów naszego miasteczka i wydania polecenia o wyborze rady scalenia** (wyróżniono w dokumencie — autor). Jednocześnie przekonująco prosimy o przeprowadzenie scalenia naszego miasteczka przez mierniczego Józefa Żytowskiego, dlatego że praca scaleniowa tego mierniczego u najbliższych naszych sąsiadów daje nam pełną gwarancję stałego i sprawiedliwego podziału naszej ziemi. Tego mierniczego, który przy szacowaniu nadziałów bierze pod uwagę każdy metr kwadratowy, nie możemy nie uchwalić, bo wykwalifikowana i sprawiedliwa ocena gruntów jest pierwszym i najważniejszym czynnikiem sprawiedliwej i doskonałej pracy scaleniowej". Decyzją NOUZ do prowadzenia komasacji miasteczka Cyryn wyznaczono Józefa Wardaszkę[61].

Warto zaznaczyć, że w niektórych wypadkach chłopi nie mogli samodzielnie wybrać składu miejscowej rady scalenia i w takich okolicznoś-

[59] W. Antoniak, *Komasacja* gruntów..., s. 17.
[60] ДАГВ, ф. 551, воп. 1, спр. 2863, арк. 3. Дело о разбивке на хутора деревни Ромейки Циринской гмины Новогрудского повета.
[61] ДАГВ, ф. 551, воп. 1, спр. 2862, арк. 46, 88, 284. Дело о разбивке на хутора земель местечка Цирин Новогрудского повета.

ciach członków rady scalenia wyznaczały władze, np. 10 grudnia 1936 r. decyzją nowogródzkiego starosty powiatowego na podstawie ustawy o komasacji we wsi Końcewicze gminy Poczapów powiatu nowogródzkiego spośród miejscowych chłopów wyznaczona została rada scalenia[62].

Rząd polski na wszelkie sposoby zachęcał chłopów na Zachodniej Białorusi do wyprowadzania się na kolonie, przede wszystkim materialnie. Władze miejscowe mogły zmniejszyć, a najbardziej biednych chłopów nawet w ogóle zwolnić z opłat za prowadzenie niezbędnych prac komasacyjnych. Na przykład, w 1934 r. 12 chłopów ze wsi Telechany powiatu kosowskiego województwa poleskiego zwróciło się z prośbą o zwolnienie wszystkich uczestników scalenia z opłat. Rolnicy podkreślali, że jako pierwsi w gminie wsparli komasację i zaznaczali, że „nie mają dodatkowych środków na opłatę komasacji, ponieważ trzeba przenosić na nowe działki budynki mieszkalne oraz gospodarcze, prowadzić drogie prace melioracyjne. Wpływ na stan gospodarstw wywarł również światowy kryzys gospodarczy w latach 1929-1933, który istotnie zachwiał możliwościami dodatkowego zarobku przy pozyskiwaniu drewna w wyniku wzrostu bezrobocia, ze sprzedaży bydła poprzez obniżenie cen”. Po rozpatrzeniu przez władze podania 82 mieszkańców Telechan otrzymali oni ulgi przy opłacie prac komasacyjnych[63].

6 grudnia 1937 r. chłopi ze wsi Skuraty gminy i powiatu kosowskiego województwa poleskiego Michał i Włodzimierz Kapitańczykowie zwrócili się do poleskiego wojewódzkiego oddziału ziemskiego z prośbą o umorzenie zadłużenia z tytułu opłaty za komasację ziemi w związku z ciężką osobistą sytuacją materialną. Odpowiedź na podanie z 20 czerwca 1938 r. była odmowna: „W związku ze złożonym podaniem mieszkańców wsi Skuraty w kwestii zmniejszenia rozmiarów opłaty i odroczenia opłat komasacyjnych, wyznaczonych decyzją starosty powiatowego w Kosowie Poleskim, proszę powiadomić Kapitańczyka Włodzimierza i Kapitańczyka Michała, że ich podania zostają bez zadowolenia za brakiem podstaw prawnych”, ale opłaty komasacyjne odroczono im na 2 lata[64].

W 1938 r. do POUZ zwrócili się mieszkańcy wsi Skuraty o zwolnienie z opłaty za komasację na 2 lata w związku z tym, że „wyprowadzenie się na nowe kolonie potrzebuje nowej budowy, związanej z wielkimi wydatkami, a w czerwcu było mocne gradobicie, które zniszczyło 80% zasiewów

[62] ДАГВ, ф. 551, воп. 1, спр. 2860, арк. 142. Дело о разбивке на хутора земель дер. Концевичи Почаповской гмины Новогрудского повета.

[63] *Гарады і раёны Берасцейшчыны...*, s.. 138.

[64] ДАБВ, ф. 1, воп. 6, спр. 1965, арк. 20. Решения поветовых старость об определении размера оплаты за проводившиеся работы по хуторизации земель и заявления граждан о предоставлении отсрочек в выплате; сведения об имущественном положении просителей.

i istotnie obniżyło dochody chłopów". Wielu chłopów w podaniach zaznaczali ciężkie warunki życiowe, takie jak wielka rodzina, brak bydła itd. Na przykład Demian Mażejka pisał, że rodzina jego „składa się z 7 ludzi, z których 4 to dzieci do 15 lat, najstarszy syn jest w wojsku. W gospodarstwie mają tylko jednego konia i jedną krowę"[65]. Po rozpatrzeniu podań prośba chłopów częściowo została uwzględniona.

30 stycznia 1935 r. 12 chłopów ze wsi Glinna gminy Odryżyn powiatu drohiczyńskiego województwa poleskiego na ręce ministra rolnictwa złożyli podanie, w którym prosili o zwolnienie z opłaty za komasację w związku z ciężkim stanem materialnym (załącznik 3). Chłopi zaznaczyli, że „powódź jaka miała miejsce i u nas zniszczyła nasze plony, a zwłaszcza najgłówniejszy nasz produkt — siano, bez którego jesteśmy materialnie zniszczeni rozlewem Kanału Królewskiego i rzeki Piny. (...) postanowiliśmy udać się (...) z pokorną prośbą o łaskawe umorzenie nam omawianych opłat za scalenie"[66].

11 czerwca 1935 r. NOUZ zwolniła od państwowego podatku gruntowego chłopów wsi Nowosady-Majaki gminy Raduń powiatu lidzkiego województwa nowogródzkiego poczynając od 29 kwietnia 1935 r. w związku z tym, że termin opłat za techniczne wykonanie prac komasacyjnych przypadał na 1 lipca 1935 r., a wspomniane prace na razie jeszcze nie były przygotowane[67].

Jednym z najistotniejszych problemów podczas komasacji była potrzeba przeprowadzenia melioracji w związku z tym, że istotna ilość gruntów (szczególnie na Polesiu) była zabagniona. 19 czerwca 1935 r. chłopi wsi Tryszyn gminy Kosicze powiatu brzeskiego województwa poleskiego Stefan Milewski i Akim Jaraszuk skarżyli się powiatowemu staroście na swoją ciężką sytuację materialną, na złe obliczenia władz podczas prowadzenia w ich wsi komasacji: „W związku z naszym okropnym stanem i wychodząc z tego, że ratujące nas prace (melioracyjne) były wykonane w najkrótszym terminie". W odpowiedzi powiatowego komisarza ziemskiego Ludwika Łosia z dnia 15 lipca 1935 r. powiadamiano, iż w 1935 r. przekopanie rowu nie może być wykonane[68].

Prowadzenie komasacji było niemożliwe bez udzielenia chłopom kredytów bankowych na przesiedlenie się i kupno dodatkowej ziemi. Jednak warto zaznaczyć, że chłop, który dostał kredyt, tracił możliwość sprzedaży

[65] *Гарады і раёны Берасцейшчыны...*, s.. 139.
[66] ДАБВ, ф. 1, воп. 6, спр. 2067, арк. 2. Заявления граждан и переписка с повятовыми старостами и др. о предоставлении отсрочек при оплате работ за хуторизацию земель.
[67] ДАГВ, ф. 551, воп. 1, спр. 2865, арк. 1. Дело об освобождении от налогов граждан деревни Новосады-Маяки Лидского повета, подлежащих хуторизации.
[68] ДАБВ, ф. 1, воп. 6, спр. 1797, арк. 26зв. Дело о мелиорации земель дер. Тришин Косицкой гмины Брестского повета.

ziemi. Na przykład, 3 lutego 1936 r. były sołtys wsi Kulbaki gminy Wiercieliszki powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego otrzymał z Kasy Stefczyka kredyt w wysokości 200 zł i zamierzał sprzedać swoją ziemię o powierzchni 5 (lub 6) ha, ale na prośbę kierownictwa Kasy przed spłatą kredytu sprzedaż ziemi została chłopu zakazana[69].

Podczas prowadzenia komasacji w latach 1934-1938 na Zachodniej Białorusi obserwowano konflikty spowodowane żądaniem ponownego rozdzielenia ziemi uprawnej, niedokładną znajomością obowiązującego w państwie ustawodawstwa agrarnego, skomplikowanymi relacjami z sąsiadami, niedokładnym naniesieniem na plan zabudowy i granic działek. Na przykład, 24 lipca 1935 r. chłopi wsi Zarzyca gminy Hoża powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego Hanna Łaszkowska i Jan Sztrankowski prosili powiatowy urząd ziemski o zwolnienie z komasacji ich nadziału ziemi uprawnej nabytego w 1925 r. z rozparcelowanego przez PBR majątku Zarzyca. Nabyty nadział wcześniej był „zarośnięty krzakami tak, że nie można było nawet nosa wetknąć". Prosili oni również o zwolnienie z opłaty za scalenie, natomiast inni mieszkańcy wsi chcieli skomasować ten nadział, bo chcieli przywłaszczyć sobie wymienioną ziemię[70].

Dogodzić wszystkim zachodniobiołoruskim chłopom władze nie mogły, w tym również z winy samych chlopów. Na przyklad, 1 września 1936 r. chłop ze wsi Kaplica Mała gminy Wiercieliszki powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego Paweł Zawinowski zwracał się do białostockiego wojewódzkiego oddziału ziemskiego ze skargą na innego mieszkańca tej wsi Antoniego Kosińskiego, który w ciągu trzech ostatnich lat nie przeniósł swoich budynków gospodarczych na wyznaczoną podczas komasacji działkę, chociaż według ustawy o komasacji i według planu scalenia stary nadział ziemi Kosińskiego przechodził we władanie Zawinowskiego[71]. Niektórzy chłopi, aby otrzymać więcej ziemi pisali, że podzielili swoje gospodarki pomiędzy dzieci. Na przykład, 31 stycznia 1937 r. mieszkaniec miasteczka Cyryn powiatu nowogródzkiego Aleksander Nogacki razem z dziećmi skarżył się, że chociaż rozdzielił własne gospodarstwo między synów i córki, to podczas komasacji gospodarstwo zostało zapisane tylko na niego. Podczas badania skargi wyjaśniło się, że synowie i córki Nogackiego są jeszcze stanu wolnego i do podziału gospodarstwa nie ma podstaw prawnych[72].

[69] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 126. Дело о проведении хуторизации дер. Загорники.

[70] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 124, арк. 81. Дело о проведении хуторизации деревни „Грандиче" Вертелишской гмины Гродненского повета.

[71] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 74, арк. 162. Дело о проведении хуторизации деревни Каплица-Малая Вертелишской гмины Гродненского повета.

[72] ДАГВ, ф. 551, воп. 1, спр. 2862, арк. 239, 285-286. Дело о разбивке на хутора земель местечка Цирин Новогрудского повета.

W wielu wypadkach dochodziło do konfliktów między rodzicami i dziećmi. Na przykład, 1 marca 1937 r. chłopka ze wsi Rusota Klasztorna gminy Hoża powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego Aleksandra Makarczuk zwracała się do powiatowego urzędu ziemskiego z prośbą o zakazanie jej synowi Stanisławowi Makarczukowi, któremu przekazała pieniądze, nabywania ziemi, bo poza nim miała 4 synów i 4 córki, a ten zamierzał kupić ziemię na swoje imię, czym skrzywdziłby rodzeństwo. Prośba chłopki została przez władze wzięta pod uwagę[73].

22 września 1937 r. chłop wsi Grandzicze gminy Hoża powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego Jerzy Grabowski skarżył się, że przez jego dom zaprojektowano drogę i dlatego zmuszany jest do jego rozbiórki. Z odpowiedzi powiatowego urzędu ziemskiego wynika, że chłop wybudował swój dom bez pozwolenia władz i dlatego skarga została oddalona[74].

W niektórych wypadkach dochodziło do zorganizowanego sprzeciwu chłopów zachodniobiałoruskich przeciwko komasacji. Na przykład chłopi wsi Podlesie gminy Turna powiatu brzeskiego województwa poleskiego w latach 1936-1938 nie zgadzali się na przeprowadzenie komasacji. Przymusić chłopów władzom udało się dopiero za pomocą policji i 14 lipca 1938 r. we wsi Podlesie rozpoczęto prace komasacyjne[75]. Przeciwko komasacji w latach 1934-1938 aktywnie występowały elementy skrajnie lewicowe. Warto podkreślić, że w owym czasie zawód mierniczego stawał się na Zachodniej Białorusi niebezpieczny dla zdrowia, a nawet dla życia. Przyczyną takiego stanu rzeczy było niezadowolenie ze sposobu prowadzenia komasacji znacznej części chłopów, którzy spodziewali się otrzymać dodatkową ziemię, oraz aktywna działalność wywrotowa KPZB. W sprawozdaniu z 5 grudnia 1938 r. informowano: „(...) we wsi Nieczatów gminy Płotnica powiatu stolińskiego psychicznie chory chłop (miejscowy) zbił mierniczego wykonującego prace scaleniowe za wyrządzone mu podczas prowadzenia komasacji krzywdy"[76].

Komasacja sprzyjało również depolityzacji chłopów na Zachodniej Białorusi i uspokojeniu atmosfery na wsi. Na przykład, w kwietniu 1934 r. komendant państwowej policji w gminach Dubno i Berszty powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego Kazimierz Nogacki powiadamiał w sprawozdaniu, iż „byli przyjaciele i zwolennicy Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hro-

[73] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 123. Дело о проведении хуторизации дер. Грандичи Вертелишской гмины Гродненского повета.

[74] ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 124, арк. 237. Дело о проведении хуторизации деревни „Грандиче" Вертелишской гмины Гродненского повета.

[75] ДАБВ, ф. 1, воп. 9, спр. 1298, арк. 87. Сообщения и донесения Полесского воеводы, поветовых старост и др. о деятельности коммунистических организаций и о гражданах, подозреваемых в политической деятельности.

[76] *Борьба трудящихся Западной Белоруссии...*, т. 2: *1929-1939*, Минск 1972, с. 472.

mady i Towarzystwa Szkoły Białoruskiej są zajęci przesiedlaniem się na kolonie oraz organizacją nowych gospodarstw, w czym są bardzo zainteresowani, i w okresie sprawozdania nic podejrzanego z ich strony nie zauważono"[77].

Niektórzy mierniczy, którzy prowadzili prace komasacyjne na Zachodniej Białorusi, zanadto przychylnie traktowali chłopskie skargi i niejednokrotnie przerabiali projekty scaleniowe, przez co przedłużali termin wykonania prac komasacyjnych. Warto zaznaczyć, że chłopi wsi Skomoroszki I gminy Hornica powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego 26 lutego i 27 sierpnia 1935 r. zwracali się do powiatowego urzędu ziemskiego z podaniem, w którym oświadczali, że są zadowoleni z warunków prowadzenia komasacji i prosili o nieuwzględnianie skarg niektórych miejscowych chłopów i szybsze zatwierdzenie projektu scalenia wsi. Informowali, że skarżący się nie brali żadnego udziału w pracach komasacyjnych i dlatego ich zdania można nie brać pod uwagę[78]. Jak zaznaczyło w 1935 r. w artykule redakcyjnym czasopismo „Wieś" (Kraków), „wydawałoby się, że gospodarstwo państwowe nic na tym nie straci, jeżeli (podczas przeprowadzenia komasacji) Bartosz coś straci, a Maciej dostanie. Gdyby pracę prowadzono w taki sposób, ona kilkakrotnie by się przyśpieszyła"[79].

Z wymienionych przyczyn proces komasacji gruntów istotnie się przedłużył. Na przykład według stanu na 1 kwietnia 1937 r. w województwie poleskim skomasowano 358 wsi o ogólnej powierzchni prawie 450 000 ha, co stanowiło 30,2% zaplanowanych zadań[80]. O stopniu realizacji komasacji na ziemiach Zachodniej Białorusi w latach 1934-1939 świadczy następująca tabela[81]:

Województwo	**Ilość gospodarstw**	**Powierzchnia, ha**
wileńskie	39 864	262 010,4
nowogródzkie oraz białoruskie powiaty białostockiego	60 248	295 975,7
poleskie	42 072	280 981,9
Razem	**142 084**	**838 967**

O skali prowadzonej przez władze polskie komasacji na ziemiach Zachodniej Białorusi w latach 1921-1939 świadczy następująca tabela:

Województwo	**Ilość wsi**	**Ilość gospodarstw**	**Powierzchnia, ha**
wileńskie	2 544	75 115	615 506,4
nowogródzkie oraz białoruskie powiaty białostockiego	1 341	112 372	703 547,7
Poleskie	499	71 818	609 798,9
Razem	**4 384**	**259 305**	**1 928 853**

77 С. Токць, *Беларуская вёска ў эпоху зьменаў...,* с. 245.

78 ДАГВ, ф. 89, воп. 1, спр. 228, арк. 4, 15. Дело о проведении хуторизации им. Скоморошки.

79 *Nowe drogi polskiego rolnictwa* , „Wieś" (Kraków), 1935, nr 1-2, s. 22.

80 *Sprawozdanie wojewody poleskiego na posiedzenie Rady Wojewódzkiej w grudniu 1937 r.*, Brześć-nad-Bugiem 1937, s. 15.

81 *Mały rocznik statystyczny*, Warszawa 1939, s. 70.

Ogółem w latach 1919-1938 w II Rzeczypospolitej scalono 859 000 gospodarstw o łącznej powierzchni 5 423 300 hektarów. Prace scaleniowe przybrały największe nasilenie w latach 1929-1931 i 1935-1938, kiedy to komasowano przeciętnie 477 700 ha w ciągu roku[82]. Dzięki komasacji w połączeniu z innymi składnikami reformy agrarnej rolnictwo na Zachodniej Białorusi zdołało przezwyciężyć następstwa światowego kryzysu gospodarczego lat 1929-1933, a poziom plonów podstawowych roślin uprawnych (za wyjątkiem pszenicy i buraków cukrowych) przed II wojną światową osiągnął poziom sprzed I wojny światowej, kiedy to plony były najwyższe: na przykład plon pszenicy w latach 1934-1938 w II Rzeczypospolitej wyniósł ogółem 11,9 kwintala z 1 ha (w latach 1909-1913 — 12,4), żyta — 11,2 (11,2), jęczmienia — 11,8 (11,8), owsa — 11,4 (10,2), ziemniaków — 121 (103), buraków cukrowych — 216 (245)[83].

Zakończenie

Według Traktatu Ryskiego z dnia 18 marca 1921 r. ziemie zachodniobiałoruskie weszły w skład II Rzeczpospolitej. Większość mieszkańców Zachodniej Białorusi (około 80%) w latach 1921-1939 stanowili chłopi, którzy odegrali decydującą rolę w gospodarce regionu, chociaż stali na niższym szczeblu społecznym. W sektorze rolnym Zachodniej Białorusi na początku lat 1920. zachowała się pewna liczba przeżytków z czasów feudalizmu, które przysparzały wielkich trudności chłopom w uprawie ziemi i w prowadzeniu własnego gospodarstwa. Wśród takich przeżytków warto podkreślić istnienie wielkiego obszarnictwa, obecność serwitutów, ale najbardziej uciążliwym przeżytkiem była szachownica gruntów.

Warto też zaznaczyć, że rolnictwo na Zachodniej Białorusi najbardziej ucierpiało podczas I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej i było prawie doszczętnie zniszczone. Znaczna część chłopów zachodniobiałoruskich nie miała własnych domów i budynków gospodarczych. Większość stanowili chłopi małorolni albo w ogóle bezrolni wynajmujący się do pracy u bardziej bogatych sąsiadów za artykuły spożywcze.

Tak więc sytuacja chłopów zachodniobiałoruskich w dużym stopniu zależała od rozwiązania problemu rolnego. Na początku lat 1920. w celu odbudowy gospodarczej Zachodniej Białorusi, utworzenia jednolitego rynku wewnętrznego i przestawienia rolnictwa na relacje kapitalistyczne władzom państwowym trzeba było przeprowadzić systemowe przekształcenia rolne, w tym przede wszystkim komasację. Ówczesne partie i organizacje polityczne II Rzeczypospolitej prowadziły wśród chłopstwa zachodniobia-

[82] M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960, s. 74.

[83] Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939*, Warszawa 1960, s. 199.

łoruskiego aktywną działalność, dążąc do zdobycia ich sympatii. Jedyną organizacją polityczną, która w owym okresie występowała przeciwko komasacji, była Komunistyczna Partia Polski i jej składowa część KPZB, które w komasacji widziały narzędzie politycznego dzielenia chłopów zachodniobiałoruskich. Głosiły one, że komasacja dokonuje się jedynie na korzyść bogatych chłopów, ponieważ biedniacy w wyniku komasacji będą jeszcze szybciej tracić majątek. Komuniści proponowali przeprowadzenie na Zachodniej Białorusi przekształceń rolnych na wzór radziecki, opowiadali się za kolektywizacją gospodarstw chłopskich, organizowali wystąpienia chłopskie przeciwko polityce rolnej władz polskich, stawali na czele protestów, przede wszystkim przeciwko komasacji, co stwarzało władzom polskim wielkie przeszkody w realizacji procesu scaleniowego

W Sejmie II Rzeczpospolitej na początku lat 1920. toczyła się wielka dyskusja na temat kwestii rolnej, w pierwszej kolejności instrumentów prawnych polityki agrarnej. Jedną z pierwszych ustaw dotyczących kwestii rolnej stała się ustawa z dnia 10 lipca 1919 r., która z różnych przyczyn nie nabrała mocy prawnej i początkowe przekształcenia w sektorze rolnym prowadzono na podstawie ustawy z dnia 15 lipca 1920 r.

Pierwszym i najbardziej gruntownym krokiem na drodze umocowania prawnego komasacji stała się ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scaleniu, która przewidywała przejście chłopów zachodniobiałoruskich na kolonie. Wśród innych postanowień warto zaznaczyć wspólne rozporządzenie Ministerstwa Skarbu i MRR z dnia 14 stycznia 1927 r., które przewidywało udzielanie chłopom przechodzącym na kolonie ulgowych kredytów bankowych. Warto zaznaczyć, że z powodu wielkiego zakresu prac i potrzeby składania wielkiej liczby wymaganych dokumentów prawnych oraz technicznych przejście chłopów na kolonie było długie i skomplikowane, zwykle przeciągało się i zajmowało około 2 lat.

Na Zachodniej Białorusi faktyczne prowadzenie komasacji rozpoczęło się w 1924 r. i z przyczyny istotnych trudności do września 1939 r. władzom udało się wykonać około 40-50% zaplanowanych prac scaleniowych. W prowadzonej przez władze polskie polityce komasacji da się wyróżnić trzy główne okresy: 1921-1928, 1929-1933 (światowy kryzys gospodarczy) i 1934-1939.

W okresie lat 1921-1928 władze polskie przeprowadziły znaczące prace przygotowawcze do przeprowadzenia komasacji i opracowały jej bazę ustawodawczą. Szczególnie szybkie prowadzenie komasacji na Zachodniej Białorusi rozpoczęło się w 1927 r., po dojściu do władzy Józefa Piłsudskiego, który w bogatych chłopach widział oparcie społeczne dla władz polskich, i po ukazaniu się rozporządzenia o udzielaniu chłopom ulgowych kredytów bankowych.

W latach 1929-1933, w skomplikowanych warunkach światowego kryzy-

su gospodarczego, możliwości rządu polskiego dotyczące udzielania chłopom kredytów na przesiedlanie się były istotnie ograniczone i dlatego prace komasacyjne musieli oni opłacać przeważnie własnym sumptem. Warto zaznaczyć, że rząd polski widział w komasacji narzędzie przeciwwagi dla światowego kryzysu gospodarczego, dlatego proces komasacji uległ istotnemu przyśpieszeniu.

W latach 1934-1939 sytuacja gospodarcza II Rzeczpospolitej częściowo się poprawiła, poza tym wzrosły ceny produktów rolnych, co sprzyjało poprawie dobrobytu chłopów zachodniobiałoruskich i przyśpieszeniu komasacji. Proces komasacji został przerwany przez II wojnę światową. Tak więc komasacja nie mogła osiągnąć postawionych przed nią zadań w całości, ale osłabiła w rozpatrywanym okresie napięcia społeczne na wsi zachodniobiałoruskiej, sprzyjała poprawie dobrobytu miejscowych chłopów, podwyższeniu kultury uprawy ziemi i odpowiednio jej urodzajności i zwiększeniu plonów, utworzeniu jednolitego rynku wewnętrznego i kształtowaniu się w sektorze rolnym na Zachodniej Białorusi stosunków kapitalistycznych.

Załącznik 1

Podział administracyjny II Rzeczypospolitej Polskiej (grudzień 1920 r.)

Źródło: [Online] Protokół dostępu: http://www.brozbar.cieplowizja.pl/brozbar17/index.html, [Data dostępu : 15.05. 2012].

Uwaga: Dla większej przejrzystości nie wszystkie parcele włościańskie zostały narysowane na planie; w naturze jest ich 4 do 5 razy więcej, skutkiem czego są one odpowiednio węższe.

Załącznik 2

Plan wsi Matujzy Bołondziszki powiatu lidzkiego województwa nowogródzkiego (1923 r.)

Źródło: W. Staniewicz, *Matujzy Bołondziszki: Wieś powiatu lidzkiego. Matujzy Bołondziszki: Un village de l'arrondissement de Lida: Studjum społeczne i gospodarcze*, Wilno 1923, s. 56.

Do
Ministerstwa Rolnictwa i
Reform Rolnych
m. st. Warszawa

Od Rady Wiejskiej gromady wsi Glinna gminy Odryżyn powiatu Drohickiego

Prośba

Z powodu tego, że grunta wsi naszej w roku ub. 1934 uległy scaleniu, przeto otrzymaliśmy wykaz wymiaru opłat za scalenie gruntów.

1) Wobec powyższego i wobec tego, że wieś nasza posiada glebę nader nieurodzajną i działki nasze są minimalne, przeto wynik wśród okolicy jako najbiedniejsze z osiedli.

2) Powódź jaka miała miejsce i u nas zniszczyła nasze plony, a zwłaszcza najgłówniejszy nam produkt siana, bez którego jesteśmy materjalnie zniszczeni, wylewem Kanału Królewskiego i rzeki Piny.

3) Grunta nasze są to niemal całkowicie piaski lub też bagniste nieużytki, co może stwierdzić tut. Urząd Ziemski.

Na zasadzie powyższego postanowiliśmy udać się do Wysokiego Ministerstwa Reform Rolnych z pokorną prośbą o łaskawe umorzenie nam omawianych opłat za scalenie.

Gl. 30. I. 35 r.

Podpisy członków Rady wiejskiej: [illegible]

Załącznik 3

Podanie chłopów wsi Glinna gminy Odryżyn powiatu drohiczyńskiego województwa poleskiego o umorzenie opłat za scalenie (30 stycznia 1935 r.)

Źródło: ДАБВ, ф. 1, воп. 6, спр. 2067, арк. 2. Заявления граждан и переписка с поветовыми старостами и др. о предоставлении отсрочек при оплате работ за хуторизацию земель

Summary
Land consolidation in Western Belarus in 1921–39

In the early 1920s, agriculture in Western Belarus was in a very difficult condition having suffered greatly during World War I (1914–8) and during the Polish-Soviet War (1919–20). Apart from that, many agricultural anachronisms had survived in the region from feudal times, and one of the most burdensome was the network of fields which had been parcelled out into smaller lots and which significantly worsened the situation of the peasants and contributed to a decrease in the crop indices of the basic cultivated plants.

Land consolidation was advocated by representatives of the most influential political parties, who proposed various projects to this end. It was vehemently opposed only by the Polish Communist Party and the Communist Party of Western Belarus, which were in favour of conducting agricultural reforms following the Soviet model.

The process of land consolidation in Western Belarus can be divided into three periods: (1) 1921–8 — basic preparatory work was carried out; the legal basis was prepared and audit institutions were established; (2) 1929–33 — due to the world economic crisis, land consolidation became a priority and was vastly speeded up, but its implementation was hindered due to lack of sufficient state finances for credits for the peasants; (3) 1934–9 — the economic situation of the peasants was somewhat improved owing to an increase in prices of agricultural products, as a result of which they could buy land and livestock, which was conducive to land consolidation. However, the process was not completed due to the outbreak of World War II.

Змест
Правядзенне камасацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921-1939 гадах

На пачатак 1920-х гг. сельская гаспадарка Заходняй Беларусі знаходзілася ў асабліва цяжкім становішчы: яна вельмі моцна пацярпела падчас Першай сусветнай (1914-1918) і савецка-польскай (1919-1921) войнаў. Акрамя таго ў аграрнай сферы рэгіёна з часоў феадалізму захоўвалася значная колькасць перажыткаў, адным з галоўных з якіх стала цераспалосіца, што значна абцяжарвала становішча сялянства і садзейнічала зніжэнню паказчыкаў ураджайнасці асноўных сельскагаспадарчых культур.

Правядзенне камасацыі актыўна абмяркоўвалася прадстаўнікамі найбольш уплывовых тагачасных палітычных партый, прапаноўваліся разнастайныя праекты яе ажыццяўлення. Рэзка супраць камасацыі выступалі толькі КПП і КПЗБ, якія прапаноўвалі ажыццяўленне аграрных пераўтварэнняў па савецкім варыянце.

Правядзенне камасацыі на землях Заходняй Беларусі можна падзяліць на тры асноўныя перыяды: 1) 1921-1928 гг. – праведзены асноўныя падрыхтоўчыя работы, распрацавана заканадаўчая база, створаны кантралюючыя органы; 2) 1929-1933 гг. – ва ўмовах сусветнага эканамічнага крызісу камасацыя выйшла на першы план і асабліва паскорылася, але яе ажыццяўленню перашкаджала адсутнасць у дзяржавы дастатковых фінансавых сродкаў на выдачу сялянам крэдытаў; 3) 1934-1939 гг. – матэрыяльнае становішча сялян часткова палепшылася, дзякуючы павышэнню цэн на сельскагаспадарчыя тавары і яны змаглі набываць дадатковую зямлю і свойскую жывёлу, што спрыяла камасацыі, але яе ажыццяўленне перарвала Другая сусветная вайна.

Witał Harmatny – magister historii, doktorant w Katedrze Historii Najnowszej Białorusi Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Niemiecka „europeizacja” Białorusi (1941-1944)

Propaganda służb III Rzeszy adresowana do mieszkańców okupowanej Białorusi uzasadniała niemiecką obecność pragnieniem uwolnienia Białorusinów z bolszewicko-żydowskiej niewoli i przyłączenia ich do europejskiej rodziny wolnych narodów, do przestrzeni dobrobytu budowanej pod przywództwem Hitlera. Mimo ogromnej literatury trudno wciąż określić, jakie były ostateczne cele polityki niemieckiej wobec ludności białoruskiej. Jedyny znany dokument na ten temat to *Plan generalny „Wschód”* opracowany przez naczelnika Oddziału Kolonizacji Głównego Zarządu Politycznego Ministerstwa do Spraw Okupowanych Terytoriów Wschodnich Erharda Wetzela z 27 kwietnia 1942 r.[1] Projekt Wetzela rozpatrywany był w kręgach kierowniczych III Rzeszy jako podstawa polityki narodowościowej na wschodzie Europy po zwycięskim zakończeniu wojny ze Związkiem Radzieckim. W przypadku Białorusinów zakładał on wysiedlenie 75% ludności do zachodniej Syberii lub północnego Kaukazu. Około 25% Białorusinów, zwłaszcza posiadających wyraźne cechy nordyckie, Wetzel proponował przesiedlić do Rzeszy w charakterze siły roboczej w przemyśle, rolnictwie, rzemiośle. Mieliby oni być traktowani jak obywatele Niemiec. Brak wyraźnej świadomości narodowej — według projektodawcy — winien sprzyjać ich szybkiej asymilacji. Na terenie Białorusi planowano osiedlić w przyszłości kilka milionów Niemców oraz osób zasymilowanych w kulturze niemieckiej. Uczeni niemieccy przeprowadzili zresztą szereg badań antropologicznych wśród jeńców radzieckich i doszli do wniosku, że żołnierze Białorusini mają wiele cech charakterystycznych dla rasy nordyckiej i ludów skandynawskich[2]. Uznano zatem, że część Białorusinów można w przyszłości włączyć do narodu niemieckiego bez obawy naruszenia czystości rasy. Zmiany te miały nastąpić w ciągu 30 lat po zakończeniu wojny.

W czasie okupacji wśród dygnitarzy III Rzeszy wielokrotnie zmieniały się koncepcje polityki wobec Białorusi[3]. Wśród innych komisariatów *Ostlandu* Białoruś wyróżniała się tym, że nie udawało się tam zrealizować żadnych z wcześniej zakładanych projektów ekonomicznych, ani politycz-

[1] *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich*, t. V, Warszawa 1949, s. 209-242.

[2] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (dalej: NARB), fond (f.) 510, wopis (wop.) 1, sprawa (s.) 108, k. 128-176 (opr. Engelhardta, *Bielorussia*, zawierające bardzo szczegółowe informacje o ludności Białorusi).

[3] J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993, s. 134-136.

nych. Niemożliwe okazało się przede wszystkim pozyskanie dla potrzeb Wehrmachtu wyznaczonych kontyngentów żywnościowych oraz darmowej siły roboczej oczekiwanej w gospodarce Rzeszy. W konsekwencji prowadziło to do stosowania różnych metod zdobywania tych dóbr — od propagandy do brutalnej pacyfikacji. Mimo skoncentrowania ogromnych sił policyjnych i wykorzystywania najokrutniejszych sposobów egzekwowania narzuconego prawa okupowana Białoruś pozostała jednym z pól nieustannej bitwy niemiecko-radzieckiej i kilku innych konfliktów wywołanych konfrontacją między dwoma totalitarnymi systemami. W praktyce jednak realizowana w ciągu trzech lat okupacji polityka była bardzo zbieżna z podstawowymi założeniami projektu Wetzela.

Niemcom nie udało się zrealizować planu wojny błyskawicznej z ZSRR. Ponieważ działania zbrojne toczyły się na terenie sąsiedniej Rosji, dlatego naturalną konsekwencją stało się dążenie kierownictwa politycznego i wojskowego Rzeszy do wykorzystania Białorusi jako zaplecza frontu potrzebującego nieustannie gigantycznych dostaw. Przebudowy stosunków etnicznych przewidywanych w planie Wetzela nie można było dokonać, ponieważ trwała wojna, a mieszkańcy okupowanego kraju byli potrzebni jako siła wytwarzająca produkty oczekiwane przez niemiecką machinę wojenną. Dlatego stworzono system sprzyjający kurczeniu się ludności autochtonicznej, lecz jednocześnie ukierunkowany na maksymalne wykorzystanie jej wszelkich zasobów do umacniania potencjału Rzeszy.

Białoruś trzy lata znajdowała się pod panowaniem niemieckim, gdzie urzędnicy i policjanci w pełnym zakresie mogli realizować zarządzenia władz Rzeszy określające zasady postępowania wobec miejscowej ludności. „Białoruś — pisał historyk niemiecki — jako strukturalnie słaby region agrarny, ze stosunkowo niskimi plonami, stała się jednocześnie laboratorium do realizacji najgorszej formy niemieckiej polityki okupacyjnej. (...) Chociaż przewidywano różne projekty wobec Nadbałtyki i Ukrainy — totalną eksploatację i kolonizację w średnio- i długotrwałej perspektywie, to jednak tam plany te realizowano bardziej wstrzemięźliwie, a później wiązano z sytuacją na froncie. Na Białorusi od samego początku dominantą stało się wyniszczenie ludzi, głód i terrorystyczna w swojej istocie niemiecka polityka, a niemieckie służby bezpieczeństwa, Wehrmacht i cywilna administracja w stosunku do miejscowego społeczeństwa nie rozważały nawet żadnych taktycznych kompromisów”[4].

Na Białoruś Ministerstwo ds. Okupowanych Terytoriów Wschodnich Alfreda Rosenberga i Główny Zarząd Bezpieczeństwa Rzeszy, podległy Heinrichowi Himmlerowi, przysyłały ludzi, których gdzie indziej obawia-

[4] Б. К'яры, *Штодзённасць за лініяй фронту Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941-1944 г.)*, рэд. Г. Сагановіч, Мінск 2005, с. 14.

no się zatrudniać ze względu na brak kompetencji lub złą reputację. Wielu z nich wygodniej było mieć poza granicami Niemiec. Wysyłano ich zatem na Białoruś w charakterze urzędników, policjantów, nadzorców życia publicznego i decydentów. W większości były to osoby poszukujące łatwego zysku, szybkiej kariery, chęci rządzenia w warunkach nieograniczonej władzy i bezkarności[5].

Zapis w dzienniku jednego z podoficerów żandarmerii pod datą 7 stycznia 1942 r. pokazuje całą hierarchię wartości funkcjonariusza niemieckiego w okupowanym kraju. Pisze, że otrzymali rozkaz zaopatrzyć się w ciepłą odzież na zimę, więc tego samego dnia poszli do najbliższych wsi zabrali mieszkańcom kożuchy, czapki, walonki. Brakuje w tej narracji jakiejkolwiek refleksji na temat sposobu pozyskania nowego umundurowania przez żołnierzy, za wyjątkiem stwierdzenia, że „w tym ubraniu wyglądamy jak partyzanci, ale to nieważne, byleby ciepło było". Zapis wydarzeń dnia kończą dwa zdania: „Rozstrzelaliśmy 460 Żydów. Nic szczególnego dzisiaj się nie wydarzyło"[6]. Na Białorusi w roli stróżów ustanowionego przez okupantów prawa przez 3 lata występowali ludzie, których sposób widzenia świata został ukształtowany przez system nazistowski. Byli oni jego funkcjonariuszami i ofiarami. System polityczny Rzeszy bardzo skutecznie pozbawił ich podstawowych norm etycznych. Zabijanie ludzi traktowali jako normalną, rutynową pracę. Gdyby nie wojna i nazizm prawdopodobnie uprawialiby swoje pola, budowali drogi, wykonywali pracę urzędniczą lub uczyli dzieci dobrego zachowania. Na Białoruś i do innych krajów Europy Wschodniej przybyli ukształtowani jako sprawne maszyny do oczyszczania przestrzeni potrzebnej dla rozwoju, w ich mniemaniu, szlachetnej rasy ludzkiej. Tę przestrzeń mieli oczyścić z istot, które według najwybitniejszych autorytetów niemieckich, nie należały do gatunku ludzkiego. Mieli tylko ludzkie kształty.

Zapiski żołnierzy Wehrmachtu dowodzą, że wojsko stosowało się ściśle do rozkazu Wilhelma Keitla z 13 maja 1941 r. zdejmującego wszelką odpowiedzialność z żołnierzy za czyny dokonane wobec ludności cywilnej. Jeden z żołnierzy w swoim dzienniku pod datą 28 czerwca 1941 r. napisał: „Po drodze z Mira do Stołbców porozmawialiśmy z mieszkańcami językiem karabinów maszynowych. Krzyki, jęki, krew, łzy i masa trupów. Żadnego współczucia nie okazywaliśmy. W każdym miasteczku i w każdej wsi swędzą mi ręce. Chciałoby się postrzelać z pistoletu do tłumu. Mam nadzieję, że szybko przyjdą tutaj oddziały SS i zrobią to, czego my nie zdążyliśmy zrobić"[7]. Prawdopodobnie nie był to odosobniony przypadek

[5] Tamże, s. 74-88.
[6] NARB, f. 4p, wop. 33a, sp. 24, k. 53.
[7] Cyt za: *Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии*, Минск 1965, с. 28.

zapisu żołnierza przejawiającego dewiacje psychiczne lub skłonności sadystyczne. Podkreślanie samego faktu braku współczucia dla ofiar i chęci dalszego zabijania nieznanych mu ludzi świadczy o tym, że taka postawa była od niego oczekiwana.

Rozkazy dowództwa poszczególnych oddziałów Wehrmachtu z lipca 1941 r. w sprawie zachowania wobec ludności cywilnej nakazywały oficerom i żołnierzom traktować mieszkańców miejscowości, gdzie powstawały jakiekolwiek ogniska oporu jak „uzbrojonych bandytów" bez względu na to, czy ktokolwiek z nich był w posiadaniu broni[8]. Instrukcja dowództwa Wehrmachtu z 16 września 1941 r. nakazywała wprost zabijanie od 50 do 100 „komunistów" za życie jednego żołnierza niemieckiego[9]. W rozumieniu niemieckiego prawa wojennego za komunistę mógł być uznany każdy mieszkaniec okupowanych obszarów ZSRR, który swoim zachowaniem nie opowiedział się jednoznacznie po stronie najeźdźców.

Latem 1941 r. w ślad za Wehrmachtem na Białoruś przybywały wojska SS, których zadaniem była pacyfikacja bezpośredniego zaplecza armii niemieckiej. Oddziały ochronne SS dowodzone przez generała Ericha von dem Bacha-Zalewskiego pod pretekstem zwalczania partyzantów zapoczątkowały brutalne działania wobec ludności cywilnej. Centrum dowodzenia akcjami wojsk SS początkowo znajdowało się w Baranowiczach, lecz w miarę przesuwania się frontu na wschód przeniesiono sztab do Mohylewa. Erichowi von dem Bachowi-Zalewskiemu Hitler powierzył koordynację działań przeciwko partyzantom na odcinku frontu zajmowanym przez grupę armii „Centrum", obejmującym całą wschodnią Białoruś[10]. Zadanie oczyszczenia zajmowanych obszarów z osób zdecydowanie niepożądanych — Żydów, komunistów i byłych funkcjonariuszy radzieckich — wyznaczono specjalnym policyjnym oddziałom SS (Einsatzgruppen), którymi na Białorusi początkowo dowodził Arthur Nebe. W 1942 r. bezpieczeństwa na terytorium Białorusi pilnowało ponad 160 tys. esesmanów, żandarmów i policjantów[11]. Wówczas było to kilka razy więcej niż partyzantów, stanowiących realne zagrożenie dla stanowionego porządku okupacyjnego.

Po ustanowieniu nowych podziałów administracyjnych zbudowano odrębną strukturę policji i służby bezpieczeństwa na szczeblu Generalnego Okręgu Białoruś. Najwyższą władzę w sprawach porządku i bezpieczeństwa powierzono dowódcy SS i policji. W strukturze służbowej szefowie

[8] Д. Козел, *Мероприятия германского военного командования против белорусских партизан в июле — декабре 1941 г.* [у:] *Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць*, вып. 7, кн. 2, Мінск 2009, с. 95.
[9] Tamże, s. 96.
[10] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945*, ред. А. Коваленя, Мінск 2005, с. 104.
[11] Tamże, s. 154.

SS na Białorusi byli zależni od dowódcy SS i policji III Rzeszy Heinricha Himmlera. Formalnie jednak znajdowali się w ścisłym kierownictwie urzędu komisarza generalnego, czyli szefa administracji cywilnej. W sprawach bezpieczeństwa kierowali się dyrektywami Himmlera i faktycznie podporządkowana im była odrębna struktura zarządzania, niezależna od komisarza podległego ministerstwu Rosenberga[12].

Od listopada 1942 r. funkcję szefa SS i policji w Generalnym Komisariacie pełnił Kurt von Gottberg, który uosabiał najbardziej krwawy okres działalności tych służb na Białorusi. Gottberg koordynował akcje pacyfikacyjne oficjalnie skierowane przeciwko partyzantom, lecz w rzeczywistości bardziej dotyczyły one ludności cywilnej. Po pięciu miesiącach działalności złożył on informację komisarzowi generalnemu Wilhelmowi Kube ze swoich dokonań. Wynika z niej, że SS, żandarmeria i wspomagające ją bataliony policji pomocniczej zabiły od listopada 1942 r. do marca 1943 r. 9432 partyzantów, 12 946 osób „podejrzewanych o przynależność do bandy", rozstrzelały 11 tys. Żydów, podczas akcji karnych wzięto do niewoli 3589 osób, które wysłano na roboty do Niemiec, przejęto w pacyfikowanych wioskach 22 tys. krów, 2372 świnie, 15 373 owce[13].

Zestawienie dowódcy SS bardzo wyraźnie pokazuje ekonomiczny kontekst akcji pacyfikacyjnych. Nie zabijano w pacyfikowanych wioskach ludzi, których uznano, że mogą być przydatni w gospodarce Rzeszy. Dokładne wyliczenie zrabowanego mienia świadczy o wielkim zaangażowaniu niemieckich służb policyjnych w realizację programów ekonomicznych na okupowanych obszarach.

Ważną rolę w systemie okupacyjnym odgrywała służba bezpieczeństwa — SD. Dwa pierwsze wydziały SD zajmowały się sprawami gospodarczymi, głównie organizacją ściągania kontyngentów oraz wysyłaniem młodych ludzi na roboty przymusowe do Niemiec. Trzy pozostałe pełniły funkcje wywiadowcze oraz prewencyjne, ukierunkowane na identyfikację rzeczywistych i domniemanych przeciwników Rzeszy oraz ich likwidację[14].

Lista czynów zagrożonych karą śmierci na Białorusi była bardzo długa. Groziła za nieobecność w pracy, za przebywanie bez przepustki na ulicy po godzinie policyjnej, za słuchanie moskiewskich audycji radiowych, za niezapłacone podatki, czy podejrzenie o kontakty z partyzantami[15]. Represyjność okupacyjnego prawa była jedynie konsekwencją wcześniej podjętych założeń strategicznych zagospodarowania Wschodu, przewidujących stopniowe zmniejszanie elementu słowiańskiego i tworzenie przestrzeni

[12] J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką...,* s. 88.
[13] NARB, f. 370, wop. 1, sp. 1395, k. 1-3.
[14] *СС в действии. Документы о преступлениях СС*, Москва 1969, с. 38.
[15] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны...*, с. 153.

dla osadnictwa germańskiego[16]. Esesmani w strefie przyfrontowej podczas akcji pacyfikacyjnych nie rozróżniali kategorii partyzanci i ludność cywilna, traktowali wszystkich jednakowo, jako wrogi miejscowy element[17].

W ciągu pierwszego półtora roku okupacji oddziały Einsatzgruppen zamordowały na Białorusi prawie 135 tys. osób uznanych za niepożądane ze względu na żydowskie pochodzenie, związki z reżimem sowieckim lub ruchem komunistycznym. Sposobem masowego wyniszczania miejscowej ludności były obozy koncentracyjne. Na Białorusi naliczono 260 punktów, w których okupanci doprowadzili do masowego umierania ludzi w wyniku zamknięcia za ogrodzeniem z drutu kolczastego, pod gołym niebem, pozbawienia żywności i jakichkolwiek warunków do egzystencji. Jako pierwszych zabito większość jeńców Armii Czerwonej, skazując ich na śmierć głodową w obozach tworzonych na podmokłych terenach, otoczonych drutem kolczastym[18]. Taką samą metodą zabijano także cywilów niemal do końca wojny. Na Polesiu w pobliżu miejscowości Ozarycze na przełomie lutego i marca 1944 r. zamknięto za drutami ponad 50 tys. ludzi uznanych za niezdolnych do pracy, głównie dzieci, kobiet i starców z dawnych obwodów homelskiego, poleskiego, mohylewskiego i smoleńskiego. Do czasu wyzwolenia obozu 18 marca przez Armię Czerwoną przeżyło 33 tysiące więźniów[19]. Codziennie umierało tam około tysiąca ludzi. W największym obozie koncentracyjnym na Białorusi w Trościańcu koło Mińska zamordowano ponad 200 tys. ludzi, w tym prawie 80 tys. Żydów białoruskich i 27 tys. przywiezionych z całej Europy[20].

W obozach jenieckich zamykano nie tylko żołnierzy, lecz także przedstawicieli inteligencji sowieckiej oraz osoby wcześniej pełniące jakieś funkcje społeczne lub polityczne. W Mińsku oraz na terenie innych miast Białorusi wschodniej funkcjonariusze SS przy współdziałaniu Wehrmachtu tworzyli obozy jenieckie dla cywilów. Pod pretekstem poszukiwania oficerów i komisarzy Armii Czerwonej zamykano tam mężczyzn w wieku poborowym. Każdego dnia mordowano kilkaset osób, wybierając ofiary głównie na podstawie ich wyglądu zewnętrznego. W lipcu 1941 r. w obozie w miejscowości Drozdy pod Mińskiem zamknięto za drutami 100 tys.

16 *Generalny Plan Wschodni. Zbiór dokumentów*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1990, s. 17-20.

17 *Нюрнбергский процесс. Сборник материалов*, т. 3, Москва 1958, c. 360, stenogram zeznań Ericha von dem Bacha-Zalewskiego.

18 W obozach jenieckich dla żołnierzy Armii Czerwonej latem 1941 r. prowadzono specyficzną selekcję: zwolniono wszystkich czerwonoarmistów narodowości litewskiej, łotewskiej i estońskiej oraz większość Białorusinów i Ukraińców. Na zagładę zostali skazani wszyscy zidentyfikowani jako Rosjanie lub Żydzi.

19 *Озаричи — Лагер смерти. Документы и материалы*, Минск 1997, c. 2-6, 58-59.

20 *Беларусь в годы Великой Отечественной войны*..., c. 158-160.

czerwonoarmistów i 40 tys. cywilów[21]. Większość przetrzymywanych w Drozdach zmarła w ciągu kilku tygodni w wyniku głodu i chorób. Obozy dla ludności cywilnej tworzono także w latach późniejszych, najczęściej w strefie przyfrontowej. Przetrzymywano w nich szczególnie ludność z okolic koncentracji ugrupowań partyzanckich. Szanse przeżycia w tych obozach były niewielkie.

Zgodnie z rozkazem Keitla z 16 września 1941 r. każde wrogie wystąpienie przeciwko Niemcom miało być karane natychmiastową śmiercią sprawców, w przypadku ich braku — śmiercią zakładników. Na akty dywersyjne na obszarze miast Niemcy odpowiadali egzekucjami aresztowanych mieszkańców. Na obszarach wiejskich zakładnikami stawali się wszyscy mieszkańcy danych miejscowości[22]. W strefie przyfrontowej, gdzie władze sowieckie skoncentrowały działania partyzanckie od pierwszych tygodni okupacji mordowano tysiące przypadkowych ludzi, którzy znaleźli się w pobliżu teatru wojny podziemnej.

Akcje karne prowadzone przez SS, które miały doprowadzić do uśmierzenia ruchu partyzanckiego, z reguły były wymierzone przeciwko mieszkańcom wsi położonych w rejonach działania oddziałów partyzanckich. Policjanci 15 pułku SS działającego na Polesiu od września do listopada 1942 r. zamordowali niemal 45 tys. ludzi, w tej liczbie jedynie 113 osób poległo z bronią w ręku[23]. Ta akcja karna SS chyba najbardziej wyraźnie pokazuje, że była skierowana głównie przeciwko ludności cywilnej, bowiem tylko ułamek procenta ofiar stanowili uczestnicy radzieckiego ruchu oporu. Ponieważ mienie mieszkańców pacyfikowanych wsi Niemcy przejmowali w całości oraz uprowadzali młodych ludzi zdolnych do pracy w Rzeszy, wskazuje to, że akcje pacyfikacyjne częściej były motywowane względami ekonomicznymi niż bezpieczeństwa.

Treść zapisów z dzienników poszczególnych jednostek SS pokazuje, że życiu ludzkiemu nadano mniej więcej taką samą wartość jak kuli, przy której pomocy to życie odbierano. Dowódca jednej z kompanii wspomnianego wyżej 15 pułku SS oberlejtnant Miller o pacyfikacji wsi Borki rejonu kobryńskiego napisał: „Rozstrzeliwanie zaczęło się o 9.00, zakończyło o 18.00. Rozstrzelano: mężczyzn — 203, kobiet — 372, dzieci — 130. Zużyto: naboi karabinowych — 786, naboi do automatów — 2496. Strat własnych nie było"[24].

[21] A. Літвін, *Нацысцкая палітыка генацыду і Беларусь: планы, вырашэнне, вынікі*, [у:] *Генацыд у другой сусветнай вайне. Праблемы даследавання (У памяць ахвяр Трасцянца)*, Мінск 2003, с. 18.

[22] Д. Козел, *Мероприятия германского военного командования...*, с. 96.

[23] Dane pochodzą z dziennika pułku, podaję je za: *Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии...*, с. 49.

[24] Tamże.

Ze statystyk zabitych sporządzanych przez Niemców podczas ekspedycji pacyfikacyjnych wynika, że cywilów najczęściej liczono jako partyzantów lub tworzono kategorie, które jednoznacznie wskazują, że wymordowano przypadkowych mieszkańców poszczególnych miejscowości. W akcji „Hamburg" przeprowadzonej przez oddziały SS w okolicy Słonimia w grudniu 1942 r. odnotowano, że zabito 1676 partyzantów, 1510 „podejrzanych", 658 Żydów i 30 Cyganów. Podczas akcji „Kulista błyskawica" przeprowadzonej przez 201 dywizję SD i wspomagające jednostki Wehrmachtu w okolicy Witebska na przełomie lutego i marca 1943 r. odnotowano, że zabito 3700 partyzantów i cywilów, spalono 169 miejscowości[25]. Akcje prowadzone przez 286 dywizję SD w marcu 1942 r. w okolicy Witebska i Połocka bardzo wyraźnie pokazują, że miały one charakter wypraw po łupy i niewolników. W raporcie zapisano, że zdobyto 582 tony żywności, 8365 sztuk zwierząt rzeźnych oraz 2041 obywateli sowieckich, których wysłano do Niemiec. Wprawdzie nie odnotowano, co uczyniono z tymi, którzy nie kwalifikowali się na roboty w Niemczech, lecz praktyka takich działań sił policyjnych z reguły polegała na likwidowaniu ludzi niepotrzebnych, których kwalifikowano jako komunistów lub partyzantów.

Akcja SS pod kryptonimem „Kotbus" realizowana w okolicy Borysowa i Lepla w czerwcu 1943 r. ukierunkowana była głównie na pozyskanie niewolników do pracy w Rzeszy. Zapisano bowiem, że „schwytano 10 tys. obywateli sowieckich, z tej liczby 6 tys. wysłano na roboty przymusowe do Niemiec, spalono 113 miejscowości"[26]. W tym przypadku także nie odnotowano, co się stało z 4 tysiącami obywateli sowieckich, których domy spalono, a ich nie wysłano na roboty do Rzeszy. Ponieważ chodziło o dzieci, starców i o osoby niezdolne do wytężonej pracy, więc zgodnie z logiką systemu okupacyjnego byli oni niepotrzebni. Brak takich zapisów może świadczyć tylko o tym, że esesmani otrzymali polecenie zdobycia określonych kontyngentów żywnościowych oraz ludzkich. Zabijanie „niepotrzebnych" dla policjantów stało się codziennością, rutyną, zwyczajną pracą. Nie widzieli oni nawet potrzeby odnotowania ich zagłady, gdy nie było takiego zadania wyszczególnionego w treści rozkazu. Zadanie dotyczyło zgromadzenia wyznaczonych kontyngentów i z tego byli rozliczani dowódcy oddziałów posyłanych do pacyfikacji wskazanych rejonów lub miejscowości.

Niemcy mieli pełną świadomość, że w akcjach przeciwko partyzantom mordowali głównie ludzi niezaangażowanych w ruch oporu. Pacyfikacje

[25] Wszystkie liczby podaję za wykazem operacji przeprowadzonych przez SS, SD i Wehrmacht zamieszczonym w: Б. Квінкерт, *Нямецкая прапаганда ў Беларусі 1941-1944*, Берлін 1996, с. 45

[26] Tamże.

i rozstrzeliwania zakładników w ich mniemaniu miały powstrzymać partyzantów Stalina. W tajnym sprawozdaniu o sytuacji w Generalnym Komisariacie za okres od lipca 1942 do kwietnia 1943 r. pisano: „Tłumaczeniem i propagandą w walce z partyzantami niczego się nie osiągnie. (...) Kiedy chcemy zniszczyć obecność partyzantów w byłej polskiej części Białorusi, to musimy brać zakładników i stosować odpowiednie działania przeciwko białoruskiej ludności wiejskiej. Zakładnicy z danej miejscowości powinni być rozstrzeliwani w przypadku wkroczenia do wsi partyzantów. (...) Komenda ochrony lasów z Baranowicz informuje, że sukces z powodu wprowadzenia SS we wrześniu 1942 r. nie był zauważalny. Wielkie bandy nie zostały zniszczone, lecz wypchnięte i obecnie zajmują się naruszaniem porządku w takim wymiarze jak wcześniej. Część wiosek, w których zatrzymały się bandyckie zgrupowania, zostały okrążone, ludność rozstrzelana, a wioski spalone. Podczas rozstrzeliwania, niestety była zniszczona tylko spokojna część ludności. Ci, których sumienie wobec władz niemieckich było nieczyste, uciekli do lasu zanim rozeszły się wieści o operacji”[27].

Dziennik rezerwowego batalionu Einsatzgruppen z okolic Mińska pokazuje także rolę oddziału litewskiego w tzw. akacjach oczyszczających jesienią 1941 r. Zapisano w nim, że w dniach 15 i 16 października 1941 r. esesmani i strzelcy litewscy pod dowództwem niemieckiego oficera podczas likwidacji obozu dla ludności cywilnej w okolicy Łohojska zamordowali 625, a dwa dni później w Mińsku 1150 komunistów. W kolejnych dniach pisano już o setkach zabijanych „Żydów i komunistów”[28]. Komunistami często nazywano wszystkich rozstrzeliwanych mieszkańców wsi, bez wnikania w przynależność partyjną lub rzeczywiste sympatie polityczne ofiar.

Publikowane dokumenty oddziałów policyjnych pokazują jednoznacznie, że Niemcy z pełnym rozmachem realizowali swoje założenia polityczne podjęte tuż przed wybuchem wojny lub w pierwszych dniach jej trwania wobec podbijanych obszarów ZSRR. Białoruś znajdowała się w strefie, gdzie okupanci mieli czas i środki na przetestowanie wszystkich projektów swojej polityki.

Selekcja ofiar podczas akcji oczyszczających pozwala przypuszczać, że jednym z celów było także zmniejszenie tej części populacji miejscowej ludności, którą uznano za nieprzydatną w gospodarce Rzeszy. Operacje przygotowywano kilka tygodni przed ich wykonaniem. Akcji, którą miał być objęty dany obszar, nadawano kryptonim, wyznaczano zadania poszczególnym formacjom biorącym udział w jej realizacji. W sztabach SS i policji oraz Wehrmachtu z zimną krwią planowano zagładę poszczególnych wiosek i ich mieszkańców. W ramach zbiorowej odpowiedzialności zapada-

[27] Tamże, s. 41.
[28] Tamże, s. 34.

ły wyroki śmierci dla setek tysięcy ludzi. Do końca okupacji przeprowadzono ponad 60 wielkich zorganizowanych akcji pacyfikacyjnych, w trakcie, których spalono 627 wsi, a ich mieszkańców wymordowano lub wywieziono do Rzeszy. W akcjach tych brało udział kilkanaście tysięcy policjantów ukraińskich, litewskich, łotewskich oraz Rosyjska Wyzwoleńcza Armia Narodowa dowodzona przez Bronisława Kamińskiego. Oddziały policyjne łotewskie, litewskie i ukraińskie brały także udział w rozstrzeliwaniu radzieckich jeńców wojennych, likwidacji obozów koncentracyjnych i gett[29]. Według szacunków niektórych historyków w akcjach pacyfikacyjnych na terenie Okręgu Generalnego Białoruś zginęło ponad 150 tys. osób, zaś na całym obszarze okupowanej BSRR liczba ofiar mogła sięgnąć 300 tys.[30]

Gestapo często testowało lojalność ludności wysyłając do poszczególnych wsi „fałszywe bandy" — uzbrojone grupy udające partyzantów. Okazanie radości z powodu przybycia „partyzantów" lub udzielenie im jakiejkolwiek pomocy dawało podstawę do najbrutalniejszych represji[31]. Drogą prowokacji zdobywano także informacje o lojalności białoruskich burmistrzów, starostów, urzędników. Strach, podejrzliwość i niepewność były także psychologicznym podłożem brutalności okupantów, którzy drogą fizycznej eliminacji potencjalnych przeciwników tworzyli sobie iluzję bezpieczeństwa[32].

W arsenale środków służących panowaniu obok terroru Niemcy ogromne znaczenie nadali propagandzie. Stanowiła ona jeden z filarów polityki niemieckiej na terenie okupowanej Białorusi. Do utrzymania życia gospodarczego w podbitej przestrzeni na wschodzie Europy potrzebna była praca miejscowej ludności. Obok wymuszenia posłuszeństwa metodami policyjnymi starano się również dbać o lojalność drogą oddziaływania psychologicznego. Propaganda z jednej strony miała przekonać o nieodwracalnej roli Niemiec w Europie w stanowieniu nowego porządku prawnego i cywilizacyjnego, do którego należało niezwłocznie się przystosować, z drugiej zaś zachęcić do pomocy w budowie nowego świata, co miało być w przyszłości wynagrodzone lepszą jakością życia. Wielka przebudowa kontynentu europejskiego pokazywana była jako niemiecka misja, której celem było przywrócenie wolności narodom uzależnionym od żydowskiej finansjery. Przekonywano, że okupacja niemiecka to początek europeizacji Białorusi,

[29] А. Бубныс, *Литовские полицейские батальоны в Белоруссии (1941-1944)*, [у:] *Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць*, вып. 7, кн. 2, Minsk 2009, с. 29-36.

[30] M. Ruchniewicz, *Stosunki narodowościowe w latach 1939-1948 na obszarze tzw. Białorusi Zachodniej,* [w:] *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931-1948*, red. S. Ciesielski, Toruń 2004, s. 285.

[31] Б. К'яры, *Штодзённасць за лініяй фронту...*, с. 93.

[32] Tamże, s. 90, 94.

budowania systemu politycznego opartego na prawie, jako alternatywy dla sowieckiego eksperymentu symbolizującego chaos, zniewolenie, zbrodnię, absurd gospodarczy i brak jakichkolwiek reguł rządzenia[33].

Wojną psychologiczną III Rzeszy kierowało Ministerstwo Oświaty i Propagandy Joachima Goebbelsa, w którego ramach utworzono Wydział Wschodni specjalizujący się w przygotowaniach kadr, poszukiwaniach najskuteczniejszych form przekazu oraz dostosowaniu treści do możliwości percepcyjnych ludności w tej części Europy. Na terytorium okupowanej Białorusi komórki organizacyjne specjalizujące się w wojnie propagandowej istniały w strukturach administracji cywilnej wszystkich szczebli, SD i SS, a w strefie przyfrontowej także Wehrmachtu. Pod nadzorem niemieckich specjalistów do spraw propagandy na każdym szczeblu zarządzania administracyjnego działały także komórki białoruskie, które odpowiednie treści upowszechniały poprzez szkolnictwo, druk prasy i szeroko rozumianą działalność kulturalną.

Sprawy propagandy często powierzano Białorusinom, którzy odbyli odpowiednie kursy na terenie Niemiec[34]. Z ich udziałem organizowano zebrania mieszkańców wsi, podczas których przekonywano o zbawiennych skutkach obecności niemieckiej na Białorusi. Komisarze niemieccy poprzez swoje służby do spraw propagandy organizowali także takie spotkania z mieszkańcami kierującym lokalną administracją białoruskim burmistrzom i starostom. Wcześniej starannie przygotowywano scenariusz takich zebrań[35].

Podczas okupacji na Białorusi i miejscach gdzie mieszkali Białorusini rozpowszechniano ponad 50 tytułów gazet i czasopism w języku białoruskim. Niektóre miały charakter pism ogólnobiałoruskich, jak ukazująca się w Berlinie „Ranica", inne zaś wyłącznie lokalny, jak białostocka „Nowaja Daroha". Były pisma adresowane do rolników, kobiet i młodzieży. Wszystkie stanowiły część systemu przystosowującego Białorusinów do życia w warunkach panowania nieomylnej władzy niemieckiej, która, jak wynikało z treści publikacji, przyniosła na Białoruś porządek, sprawiedliwość i dobrobyt.

Rozbudowa struktur zajmujących się propagandą świadczy o znaczeniu, jakie nadano tej formie dyscyplinowania podbitej ludności. W przekonaniu dwóch wpływowych ministrów Rzeszy — Rosenberga i Goebbelsa — wojna prowadzona metodami politycznymi na terenach okupowanych Europy Wschodniej mogła skuteczniej zabezpieczyć niemieckie panowanie niż działania policyjno-wojskowe[36]. W praktyce priorytetowe znaczenie nadano jednak rozwiązaniom siłowym, propaganda zaś stanowiła ich dopełnienie, pokazywała fakty, które miały luźny związek z rzeczywistoś-

[33] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны...*, c. 106.
[34] NARB, f. 3500, wop. 3, sp. 114, k. 86
[35] Tamże, f. 4683, wop 3, sp. 978, k. 197.
[36] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны...*, c. 107.

cią lub nie miały żadnego, lecz z drugiej strony uczyła jak zgodnie z obowiązującym prawem należało opisywać świat budowany przez Niemców. Uzewnętrznianie odmiennego od propagandowego sposobu postrzegania rzeczywistości było kwalifikowane do kategorii czynów przestępczych ze wszystkimi tego konsekwencjami.

Warto jednak zauważyć obecność wśród elit hitlerowskich nurtu, który stawiał na zbudowanie optymalnego dla Niemiec ładu politycznego w Europie wschodniej drogą zawierania kompromisów i sojuszy z narodami nierosyjskimi wchodzącymi w skład ZSRR. Rzecznikiem takiej koncepcji był Alfred Rosenberg, który tuż przed wybuchem wojny mówił, że „zadania naszej polityki wschodniej powinny iść w tym kierunku, aby uchwycić i w rozumnej formie wykorzystać dążenie do wolności tych narodów, nadać im określone ramy państwowe, inaczej mówiąc — wykroić z ogromnego obszaru Związku Sowieckiego nowe struktury państwowe i ukierunkować je przeciwko Moskwie”[37].

Rzecznikiem realizacji takiej koncepcji polityki wschodniej był także komisarz generalny Białorusi Wilhelm Kube. Propaganda upowszechniana przez administrację cywilną była także orężem przygotowującym społeczeństwo Białorusi do oczekiwanych alternatywnych rozwiązań, które nigdy jednak nie nastąpiły[38]. W zamyśle zwolenników tej koncepcji polityki wschodniej skupionych wokół Kubego wszelkie rozwiązania ukierunkowane na pozyskanie dla Niemiec przychylności Białorusinów miały mieć doraźny charakter. Zakładano, że po rozbiciu Armii Czerwonej relacje z Białorusinami będą ułożone zgodnie z interesami Rzeszy i wolą jej przywódców. Podczas narady komisarzy okręgowych w Mińsku w kwietniu 1943 r. przyjęto postanowienie mówiące, że „koniecznością jest, aby naród ten zaufał kierownictwu niemieckiemu, a w konsekwencji podjął ścisłą współpracę celem osiągnięcia naszych celów. W tym celu koniecznym jest, abyśmy bardziej wspierali siły z nami współpracujące. U nich powinno pojawić się odczucie, że traktujemy ich jak równych. (...) Powinniśmy pobudzać nacjonalizm, tam, gdzie nigdy się nie przejawiał, pod warunkiem, że może nam być przydatny. W najbliższych latach nie przedstawia on nam żadnego zagrożenia, a po odniesieniu zwycięstwa będziemy dostatecznie silni, aby poradzić z nimi”[39].

[37] Cyt. za: *Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941-1944 гг.),* Москва 1985, с. 41.

[38] Koncepcję tę zrealizowano wprawdzie w ostatnich dniach okupacji w najbardziej karykaturalnej formie. Niemcy formalnie zgodzili się na przejęcie władzy na Białorusi przez Białoruską Centralną Radę 29 czerwca 1944 r., kilka dni przed zajęciem miasta przez Armię Czerwoną.

[39] NARB, f. 4386, wop. 1, spr. 25, k. 88.

Summary

The German "Europeanization" of Belarus (1941–4)

The Germans entered Belarus in the summer of 1941 under the banner of liberating the country from the Soviet-Jewish occupation and welcoming the Belarusians into the family of free European nations transformed under the leadership of the Third Reich and its leader, Adolf Hitler. Immediately before the outbreak of the German-Soviet War, orders were issued by the Wehrmacht High Command allowing soldiers to exterminate the civilian population. The primary aim of the German occupation policy was to ensure security in the hinterland and to provide the army with the means to conduct the war. The inhabitants of the occupied territories were obliged to provide food and a free labour force to satisfy the needs of the Third Reich's economy. There were two conflicting trends in the German policy with regard to ensuring the submission of the inhabitants of occupied Belarus. One involved propaganda activities and tempting the Belarusians with the perspective of having their own state; the other envisaged submission by force, using brutal pacification methods. Because exterminating the Belarusian population was part of the Third Reich's long-term plans, the latter trend, with the use of police and military forces, prevailed over the current policy in the occupied country.

Змест

Нямецкая «еўрапеізацыя» Беларусі (1941-1944)

Немцы ўваходзілі ў Беларусь летам 1941 г. з лозунгамі вызвалення краіны з-пад бальшавіцка-яўрэйскай акупацыі і далучэння беларусаў да сям'і вольных народаў Еўропы, якая перабудоўвалася пад кіраўніцтвам III Рэйха і яго правадыра Адольфа Гітлера. Непасрэдна перад выбухам нямецка-савецкай вайны галоўнае камандаванне Вермахта выдала загады, якія дазвалялі салдатам знішчаць мірнае насельніцтва. Асноўнай мэтай нямецкай акупацыйнай палітыкі было гарантаваць бяспеку ў тыле арміі і забяспечыць яе сродкамі неабходнымі для вядзення вайны. Насельніцтва акупаваных тэрыторый мела пастаўляць харчы і кантынгенты дармовай рабочай сілы для патрэб эканомікі Рэйха. У нямецкай палітыцы ў справе прывядзення ў паслухмянасць насельніцтва акупаванай Беларусі сціраліся дзве плыні. Першая прадугледжвала прапагандысцкія дзеянні і спакушанне беларусаў перспектывай сваёй дзяржаўнасці, другая прадугледжвала прымушанне да паслухмянасці сілай, шляхам жорсткіх пацыфікацый. Паколькі знішчэнне насельніцтва Беларусі было ў доўгатэрміновых планах улад III Рэйха, таму ў бягучай палітыцы ў акупаванай краіне пераважалі паліцэйска-ваенныя дзеянні.

Eugeniusz Mironowicz – prof. dr hab., kierownik Katedry Polityki Międzynarodowej w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.

Urszula Gołubowska
(Białystok)

Kształtowanie się tożsamości narodowej prawosławnych w III RP

Okres powojenny przyniósł liczne zmiany w polityce władz polskich względem prawosławnej mniejszości białoruskiej. Stosowana przez sanację polityka polonizacji skutecznie zahamowała rozwój świadomości narodowej Białorusinów Białostocczyzny. Po wojnie większość ludności białoruskiej miała problemy z określeniem swojej tożsamości narodowej. W PRL wielokrotnie podejmowano próby oszacowania wielkości białoruskiej mniejszości narodowej, lecz specyficzny stan świadomości ludności prawosławnej na Białostocczyźnie nakazuje traktowanie wszelkich liczb z tego okresu z wielką ostrożnością.

W latach 1983-1984 pierwsze badania ankietowe, które miały określić przynależność narodową wyznawców prawosławia na Białostocczyźnie prowadził Eugeniusz Mironowicz. Jak pisze — postawienie pytania o tożsamość w języku polskim dawała odpowiedzi: „my ludzie prości, tutejsi, niczego więcej nie wiemy", „może Polacy, bo w Polsce mieszkamy". Na to samo pytanie postawione w języku białoruskim można było usłyszeć: „my Biełarusy", „ja ruski". Wówczas wynikało to z nieufności wobec „obcych", nie mówiących „swoim językiem". Poniższa tabela przedstawia wykaz deklaracji narodowości mieszkańców Białostocczyzny wyznania prawosławnego w latach osiemdziesiątych.

Tabela 1. Przynależność narodowa ludności prawosławnej na Białostocczyźnie w latach osiemdziesiątych

Deklarowana narodowość	**Liczba**	**%**
Polak	33	7,2
Polak-prawosławny	98	21,7
Białorusin	123	26,3
Ruski	145	31,5
Ukrainiec	9	2,0
tutejszy	44	9,6
niezdecydowany	8	1,7
Razem	460	100

Źródło: E. Mironowicz, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostocczyzny*, „Zeszyty Naukowe INP UW", 1991, z. 17.

Zgodnie z tymi danymi 71,1% wyznawców prawosławia deklarowało wówczas narodowość inną niż polska. Największą liczbę stanowią Ruscy (31,5%) i Białorusini (26,3%). Respondenci najczęściej określali siebie „ruskimi" w okolicznościach, gdy rozmowa toczyła się w gronie „swoich". W obecności nieznajomych lub katolików ci sami ankietowani na pytanie o swoją przynależność narodową odpowiadali „nie wiem", „Polak" bądź „tutejszy"[1].

W latach 1993-1994 zostały przeprowadzone badania na pograniczu polsko-białoruskim przez Andrzeja Sadowskiego za pomocą wywiadu kwestionariuszowego. Ich wyniki pokazują stabilność w kategorii „Białorusini" i ewolucję „ruskich" i „tutejszych" w kierunku polskiej tożsamości narodowej.

Tabela 2. Przynależność narodowa mieszkańców wschodniej części województwa białostockiego w latach dziewięćdziesiątych

Deklarowana narodowość	**Prawosławni**	**%**	**Katolicy**	**%**
Polak	291	53,0	526	96,9
Białorusin	155	28,2	1	0,2
Ukrainiec	6	1,1	-	-
„Dwunarodowiec"	9	1,6	-	-
Inne rodzaje przynależności narodowej	13	2,4	-	-
Inne, brak danych	75	13,7	16	2,9
Razem	549	100	543	100

Źródło: A. Sadowski, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok 1995.

Na uwagę zasługuje fakt jednolitości narodowej ludności katolickiej, która w 96,9% deklarowała polską przynależność narodową, prócz jednej osoby. Ponad połowa prawosławnych na początku lat dziewięćdziesiątych deklarowała już przynależność do narodu polskiego. Drugą narodowością wskazywaną przez wyznawców prawosławia na Białostocczyźnie była białoruska (28,2%).

W latach 2011-2012 prowadziłam badania ankietowe wśród ludności prawosławnej i rzymskokatolickiej we wschodniej części Białostocczyzny. Badaniami objęte było 58 respondentów. Wśród nich 37 wyznania prawos-

[1] E. Mironowicz, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostocczyzny*, „Zeszyty Naukowe INP UW", 1991, z. 17, s. 112-114, 137.

ławnego, 19 katolickiego oraz 2 deklarujących się jako ateiści, pochodzący z rodzin katolickich.

Tabela 3. Deklarowana przynależność narodowa mieszkańców wschodniej Białostocczyzny na podstawie badań z lat 2011-2012 (respondenci deklarujący jedną narodowość)

Deklarowana narodowość	Prawosławni	%	Katolicy i ateiści	%
polska	3	8,1	20	95,2
białoruska	3	8,1	-	-
prawosławny/a Polak/Polka	6	16,2	-	-
ukraińska	-	-	-	-
rosyjska	-	-	-	-
Wskazanie więcej niż jednej narodowości	25	67,6	1	4,8
Razem	37	100,0	21	100,0

Źródło: Badania własne.

Jedynie 32,4% respondentów wyznania prawosławnego zdecydowanie zadeklarowało jedną narodowość. Podczas gdy wyznawcy rzymskokatolicy i ateiści określili siebie Polakami (95,2%). Jedyny respondent katolicki deklarujący więcej niż jedną narodowość pochodzi z rodziny mieszanej wyznaniowo, gdzie jedno z rodziców jest wyznania prawosławnego.

Dane zamieszczone w tabeli świadczą o specyficznej „wielonarodowości" prawosławnych wyznawców Białostocczyzny wschodniej. Wśród badanej ludności prawosławnej 67,5% respondentów deklarowało więcej niż jedną narodowość, z czego najczęstszą odpowiedzią jest prawosławny/a Polak/Polka i polska narodowość (44%), prawosławny/a Polak/Polka i białoruska (28%) oraz białoruska i polska (8%). Na uwagę zasługuje fakt, iż dwóch respondentów określiło potrójną narodowość, jeden zaś wybrał cztery narodowości. Można stwierdzić, iż 88% respondentów w jednej z wybranych narodowości określiło siebie mianem „prawosławnych Polaków". Jedynie jedna osoba spośród prawosławnych respondentów nie zadeklarowała w żadnym z wariantów narodowości polskiej, zaś 97,3% prawosławnych wybrało polską narodowość lub „prawosławny Polak". Zaznaczono także inną odpowiedź: podlaska. Nie pojawiła się jednak, obecna w poprzednich badaniach, „tutejszość".

Kwestia „tutejszości" przechodzi chyba do przeszłości, chociaż często jest nadal tematem białoruskiej publicystyki. W miesięczniku „Czasopis" Tamara Bołdak-Janowska stwierdza, że „tutejszej" młodzieży wydaje się, że jest bezimiennym ludem pogranicza, bo czerpie kulturowo z lewa i prawa, z różnych kultur. Każdy, kto bierze udział w kulturze, czerpie w podobny sposób z innych kultur. Jakaż tu naiwność, wręcz bezmyślność. (...) Jeśli dziadkowie czy rodzice byli niewykształceni i wahali się co do narodowoś-

ci, i to ich wahanie natychmiast przejmowała polska skrajna prawica, podpowiadając „tutejszość", jako potencjalne dochodzenie do polskości,(...) to niechże dzieci i wnukowie będą mądrzejsi, odważniejsi, samoświadomi, niechże wypowiedzą to, czego się bali wypowiedzieć przodkowie: jesteśmy Białorusinami. Jesteśmy Białorusinami, nawet jeśli język białoruski jest tylko naszym językiem dzieciństwa albo i nie, albo językiem naszych rodziców. Ale otóż nie. Potomkowie (...), z tą wziętą od asymilatorów modą na tutejszość"[2]. Współcześnie wydaje się, iż miejsce „tutejszości" prawosławnych Białostocczyzny zajęło określenie prawosławny Polak. Po 1989 r. nastąpiły procesy, który przyspieszyły popularyzację wśród prawosławnej części ludności Białostocczyzny w miejsce „tutejszego" kategorii „prawosławny Polak".

Zmiana systemu politycznego w Polsce w 1989 r. przyniosła nowe możliwości i wyzwania dla prawosławnej ludności. Pozwoliła na jej szerszy udział w życiu publicznym. Według Aleksandra Barszczewskiego Polskę po 1989 r. zamieszkiwało 300 tys. Białorusinów, tygodnik „Niwa podawał" wówczas liczbę 206 tys. Zgodnie z wyliczeniami Andrzeja Sadowskiego liczba Białorusinów stanowiła 98 tys. i były to osoby jednoznacznie określające się jako Białorusini[3]. Dane *Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002* mówią, że to jedynie 48,7 tys. osób[4]. Terenem głównie zamieszkiwanym przez Białorusinów pozostała południowowschodnia Białostocczyzna, w tym głównie takie gminy jak Białowieża, Czeremcha, Czyże, Dubicze Cerkiewne, Gródek, Hajnówka, Kleszczele, Narew, Narewka, Orla, Bielsk Podlaski, Boćki, Krynki, Michałowo, Milejczyce, Mielnik i Nurzec-Stacja. Ludność białoruską stanowiła głównie społeczność wiejska lub wiejskiego pochodzenia. Obecnie większość Białorusinów mieszka w miastach, gdzie wykrystalizowała się warstwa inteligencji, stanowiąca elitę działaczy białoruskich. Centrum kulturalnym Białorusinów pozostał Białystok, a wśród innych rozwijających się ośrodków można wymienić także Bielsk Podlaski i Hajnówkę[5].

Po wydarzeniach sierpniowych w Polsce w 1980 r. ludność prawosławna na Białostocczyźnie znalazła się w nowych warunkach politycznych i psychologicznych. Aktywizacja życia politycznego w Polsce nie ominęła także obywateli narodowości białoruskiej. Zaczęły powstawać nowe orga-

[2] T. Bołdak-Janowska, *Tutejszy, czyli nikt*, „Czasopis", 2004, nr 2, s. 6.

[3] A. J. Siegień-Matyjewicz, *Poczucie tożsamości narodowej młodzieży pochodzenia białoruskiego*, Warszawa 2007, s. 62.

[4] L. Adamczuk, S. Łodziński (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku*, Warszawa 2006, s. 147.

[5] E. Czykwin, *Szczypta optymizmu*, „Przegląd Prawosławny", 2004, nr 1 (223). [Online] Protokół dostępu: http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=553&id=8 [Data dostępu: 08.08.2011]

nizacje, poszerzała się przestrzeń informacji w języku białoruskim. Powstawały warunki do budzenia się świadomości narodowej ludności prawosławnej.

Oprócz „Niwy" wydawanej od 1956 r., w 1990 r. zaczął ukazywać miesięcznik „Czasopis", redagowany w języku białoruskim i polskim. Wcześniej, w stanie wojennym ukazywały się pisma białoruskie w tzw. drugim obiegu, lecz zasięg ich odbioru społecznego był mocno ograniczony. W latach osiemdziesiątych studenci z Białoruskiego Zrzeszenia Studentów wydawali swoje pismo „Sustreczy" („Spotkania"). Od 1995 r. gmina Gródek rozpoczęła publikację czasopisma dwujęzycznego „Hołos Haradka". Inne gminy zamieszkałe przez ludność białoruską wydawały swoje biuletyny prasowe w języku polskim. W latach dziewięćdziesiątych własne pisma zaczęły wydawać organizacje cerkiewne. W 1994 r. ukazał się pierwszy numer „Białoruskich Zeszytów Historycznych", półrocznika o charakterze naukowym. Białoruska ludność uzyskała także dostęp do audycji radiowych i telewizyjnych. W radiu rozpoczęła działalność redakcja mniejszości narodowych przygotowująca dwie godziny programu tygodniowo w języku białoruskim. Od 1995 r. dzięki staraniom Związku Białoruskiego w RP rozpoczęto nadawanie dwudziestominutowego programu białoruskojęzycznego w telewizji lokalnej. Do białoruskiej mniejszości narodowej adresowany był magazyn telewizyjny „Sami o sobie", „Sąsiedzi", do prawosławnych — magazyn „U źródeł wiary" prowadzony w języku polskim. Po 1989 r. nastąpiło także ożywienie działalności estradowej. Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne jest organizatorem największej imprezy kulturalnej białoruskiej mniejszości — Festiwalu Piosenki Białoruskiej. Oprócz tego rozpoczęto organizację ludowych festynów we wsiach Białostocczyzny, gdzie prezentowano dorobek zespołów muzycznych, organizowano wystawy malarstwa i wyrobów ludowych. Wśród młodzieży najbardziej popularnym stał się Festiwal Muzyki Młodej Białorusi „Basowiszcza" organizowany przez Białoruskie Zrzeszenie Studentów oraz „Festiwal Białoruskiej Piosenki Autorskiej i Poezji Śpiewanej „Jesień Bardów" organizowany przez Związek Młodzieży Białoruskiej. Zmiany polityczne w Polsce po 1989 r. dawały szansę na rozwój kulturalny dla różnych grup ludności białoruskiej.

Jedynie nieznaczna część mniejszości białoruskiej nie należała do Cerkwi prawosławnej. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny liczy dziś, według hierarchów, około 600 tys. wyznawców[6]. W cerkwiach na Białostocczyźnie duchowieństwo nie posługuje się językiem białoruskim. Nabożeństwa odprawiane są w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, kazania zaś głoszone są w języku rosyjskim lub polskim. W cerkwi pod wezwa-

[6] Informacja, program informacyjny TVP2 „Panorama", 15.04.2012.

niem Marii Magdaleny w Białymstoku na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. czytano *Ewangelię* i *Listy Apostolskie* oraz wygłaszano kazania w języku białoruskim. W późniejszym okresie nabożeństwa z elementami języka białoruskiego przeniesiono do cerkwi Hagia Sophia, gdzie stan ten został zachowany do chwili obecnej[7].

Przemiany polityczne w Polsce w 1989 r. nie były jednak jedynym źródłem aktywności ludności prawosławnej. Przesiedlenia ze wsi do miast w okresie powojennym sprawiły, iż Białorusini zintegrowali się i skupili w ośrodkach miejskich Białostocczyzny, gdzie dominowały kultura i język polski. Eksplozja uczuć narodowych wśród Polaków w latach osiemdziesiątych i odrodzenie w nowych warunkach określenia „Polak-katolik" wśród społeczności prawosławnej rodziły pytania o jej miejsce w przestrzeni publicznej. Reakcje były różne i można je w wielkim uproszczeniu ująć w trzech kategoriach zachowań. Wyznawcy prawosławia stawali się konwertytami, działaczami ruchów białoruskich bądź pośpiesznie asymilowali się w kulturze polskiej pozostając prawosławnymi. Ta ostatnia kategoria reakcji była dominująca.

Prawosławni znaleźli się w nowej rzeczywistości, w której przeważała katolicka racja stanu. Niektóre sytuacje były dla nich bardzo kłopotliwe. Na przykład gloryfikacja i nadawanie miana bohaterów narodowych osobom, które po wojnie pacyfikowały prawosławne wioski, stawiały zwłaszcza „prawosławnych Polaków" w mało komfortowej sytuacji. Ciosem dla nich było odsłonięcie 28 sierpnia 2010 r. w hajnowskim kościele św. św. Cyryla i Metodego i Matki Boskiej Fatimskiej tablicy poświęconej żołnierzom V Brygady Wileńskiej Armii Krajowej, dowodzonej przez mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszkę". Prawosławnym mieszkańcom Hajnówki i okolic dokonania tego wojska były znane z palenia wiosek i rozstrzeliwania ludności cywilnej[8].

Ludność prawosławna została pozbawiona przez władzę wielu elementów łączących ją z białoruską tradycją narodową. Jednym z nich były historyczne nazwy topograficzne miejscowości Białostocczyzny, które w latach osiemdziesiątych zostały zmienione z białoruskobrzmiących na formy charakterystyczne dla języka polskiego. W wyniku tego istniejące od stuleci nazwy miejscowości znikały z map Polski. Protesty ze strony białoruskiej były umiejętnie wyciszane przez władze administracyjne[9].

[7] Według relacji ks. prot. Anatol Konacha, proboszcza parafii Hagia Sophia w Białymstoku z 15.08.2012 r.

[8] M. Bołtryk, *Łupaszka znowu w Hajnówce*, „Przegląd Prawosławny", 2010, nr 10 (304). [Online] Protokół dostępu: http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=2415&id=8 [08.08.2012]

[9] W 1984 r. mieszkańcy wsi Długi Bród (Doúhi Brod), z inicjatywy Piotra Germaniuka, podjęli próbę przywrócenia miejscowości oryginalnej nazwy. Mieszkańcy wystosowali do władz wniosek o ustawienie tablic drogowych w języku polskim i białoru-

Wszystkie wymienione okoliczności sprzyjały wykorzenieniu białoruskiej świadomości narodowej. Potwierdzeniem wyboru przez prawosławnych Białostocczyzny drogi asymilacji stała się zmiana imion najmłodszych pokoleń na imiona charakterystyczne dla środowisk polskich i katolickich. Dzieci nosiły imiona dotychczas nie występujące w środowisku białoruskim, co więcej nie mające patronów wśród świętych Cerkwi prawosławnej.

W 1989 r. wszystkie mniejszości narodowe w Polsce otrzymały możliwość wzięcia udziału w wyborach parlamentarnych jako samodzielny podmiot polityczny. Z możliwości tej skorzystała także mniejszość białoruska Białostocczyzny. Należy przy tym zwrócić uwagę na różnorodność środowisk prawosławnych ubiegających się o mandaty. Od lutego 1989 r. działał Klub Białoruski, w którym zrzeszona była inteligencja i studenci z Białoruskiego Zrzeszenia Studentów. Wielu członków wstąpiło do Klubu Białoruskiego po odejściu ze struktur pozostającego pod patronatem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych BTSK. W kwietniu 1989 r. Klub Białoruski utworzył Białoruski Komitet Wyborczy i zaproponował swoich kandydatów do Sejmu i Senatu. W celu uzyskania większych możliwości zdobycia miejsc w parlamencie podejmowano próby porozumienia pomiędzy Klubem Białoruskim a „Solidarnością". Przedstawiciele Krajowego Komitetu Obywatelskiego proponowali, by w jednym z okręgów Białostocczyzny nie wystawiono kandydata, co umożliwiłoby Białorusinom zdobycie mandatu. Propozycja ta została jednak zlekceważona przez miejscowych działaczy NSZZ „Solidarność"[10].

W kwietniu 1989 r. powstał Prawosławny Komitet Wyborczy (PKW) wspierany przez Cerkiew prawosławną. Postulował on ponadnarodową formę i nie zgadzał się na określenie struktury politycznej mianem „białoruska", w zamian proponowano określenia „koalicyjny" czy „społeczny", a więc nie utożsamiany z żadną zamieszkującą region mniejszością[11]. Is-

skim. 20 mieszkańców tej wsi protestowało przeciwko polonizowaniu białoruskich nazw miejscowości. Administracja lokalna w odpowiedzi dokonała konfiskaty wykonanych społecznie tablic i skierowała sprawę do Kolegium ds. Wykroczeń. Rozpoczęto przesłuchania mieszkańców wsi oraz białostockich działaczy białoruskich. VIII Plenum ZG BTSK skrytykowało zastosowanie dwujęzycznych tablic. W. Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990.* [Online] Protokół dostępu: http://kamunikat.fontel.net/www/knizki/historia/charuzy/obieg/index.htm

10 E. Mironowicz, *Białorusini w wyborach parlamentarnych i samorządowych w Polsce w latach 1989-1994*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 1995, t. 2 (4), s. 121-122; A. Sadowski, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok 1995, s. 23.

11 M. Androsiuk, *Białorusini w Polsce w wyborach samorządowych po 1989 roku*, „Akcent Białoruski", 2003, nr 1. [Online] Protokół dostępu: http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/akcent/01/10.htm [20.07.2012]

tnieli także „niezależni" działacze wywodzący się ze środowisk prawosławnych popierani przez PZPR. W wyborach parlamentarnych w 1989 r. Białorusin decydował pomiędzy opcją narodową sugerowaną przez BKW, religijną reprezentowaną przez PKW i „niezależnym" kandydatem popieranym przez PZPR

Białoruski Komitet Wyborczy (BKW) prowadził kampanię pod hasłem „O swoich sprawach chcemy mówić sami". Chciano w ten sposób zademonstrować społeczeństwu, że udział Białorusinów w wyborach na listach innych partii jest kontynuacją polityki z czasów PRL[12]. Białoruski Komitet Wyborczy w swym programie na czwartym miejscu uplasował troskę o zachowanie języka i kultury narodowej. Cechą szczególną Komitetu było posługiwanie się językiem białoruskim w trakcie całej kampanii. Wywoływało to zaskoczenie wśród słuchaczy, gdyż języka białoruskiego praktycznie nie używano w miejscach publicznych.

Prawosławni nie zdobyli żadnego mandatu w pierwszych wyborach. Wyniki przedstawiały się następująco: „niezależny" kandydat zdobył 18 200 głosów, białoruska opcja polityczna 14 400 głosów oraz prawosławna 11 000. Sukcesem dla środowiska Białorusinów stało się jednak zdobycie przez Sokrata Janowicza, kandydata BKW, trzeciego miejsca w wyborach do Senatu, który znalazł się za kandydatem „Solidarności" i koalicji rządowej[13]. Pod koniec 1989 r. odbył się I Kongres Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego, który powołał do życia białoruską partię polityczną. Rozpoczęto przygotowania do zbliżających się wyborów samorządowych. Próbowano nawiązać współpracę z Białoruskim Towarzystwem Społeczno-Kulturalnym, Białoruskim Zrzeszeniem Studentów oraz bractwami prawosławnymi. Nie udało się jednak zjednać wszystkich potencjalnych partnerów. Największy opór przejawiały środowiska prawosławne, których działacze dowodzili ponadnarodowego charakteru Cerkwi prawosławnej i nie zgadzali się z utożsamieniem z narodowością białoruską. Środowiska cerkiewne manifestowały zróżnicowanie narodowościowe prawosławia. Dla Białorusinów natomiast była to pierwsza okazja demonstracji własnej tożsamości na forum publicznym. Koalicyjny Komitet Wyborczy, w którego skład wchodziły organizacje białoruskie i prawosławnych działaczy, powstał wyłącznie w Białymstoku. Z tego organu wystarczającą ilość głosów dla stanowiska w Radzie Miasta udało się zdobyć jednemu kandydatowi. Na Białostocczyźnie zwyciężyło bowiem ugrupowanie Obywatelskiego Komitetu Wyborczego „Solidarność"[14]. W gminach wschodniej Białostocczyzny oraz w miastach zamieszkałych

[12] [Online] Protokół dostępu: http://old.bialorus.pl/index.php?pokaz=wybory_sam_po_1989_pl&&Rozdzial=samorzad

[13] E. Mironowicz, *Białorusini w wyborach parlamentarnych i samorządowych*..., s. 123-124.

[14] M. Androsiuk, *Białorusini w Polsce w wyborach samorządowych*...

w większości przez Białorusinów (Hajnówka i Bielsk Podlaski) powstały Białoruskie Komitety Wyborcze. W gminie Gródek, w której 90% mieszkańców było narodowości białoruskiej, utworzono prężnie działający Komitet Wyborczy Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego, który wydawał gazetę gminną „Hołas Haradka"[15]. Było to pismo białoruskie promujące tutejszych Białorusinów, szczególną rolę pełnił fakt, iż było one publikowane w używanej przez nich na co dzień gwarze białoruskiej[16]. Aktywna kampania wyborcza prowadzona pod kierownictwem Leona Tarasewicza pozwoliła na satysfakcjonujący wynik, uzyskano 18 mandatów z 20 możliwych. W gminie Michałowo, gdzie odsetek ludności białoruskiej był równie wysoki jak w Gródku, Komitet Białoruski nie powstał. Białoruscy radni na wzór lat poprzednich startowali z polskich list jako kandydaci Socjaldemokracji Rzeczypospolitej Polskiej, Polskiego Stronnictwa Ludowego lub Komitetów Wyborczych[17]. Sukces BKW odnotowano także w Białowieży, Czeremsze oraz Narwi. Jak szacuje ówczesny koordynator Rady Krajowej Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego Wiktor Stachwiuk, w wyborach do rad miast i gmin BKW zdobył łącznie 149 mandatów.

W styczniu 1990 r. rozwiązano PZPR będąca dla wielu Białorusinów czynnikiem sprawczym ich awansu społecznego. W jej miejsce powstała Socjaldemokracja RP, której do majowych wyborów nie udało się pozyskać białoruskiego elektoratu. W tym okresie rozwijała swą działalność „Solidarność", która stanowiła dla Polaków symbol zmian systemowych. W oczach Białorusinów była zwiastunem powrotu do międzywojennego ładu, w którym odmawiano miejsca mniejszościom narodowym w przestrzeni publicznej. Białostoccy działacze solidarnościowi utożsamiali prawosławie z rozbiorami I Rzeczypospolitej, a Białorusinów z komunistami. Jak stwierdza Michał Androsiuk, przewodniczący Zarządu Białoruskiego Forum Samorządowego w RP, radny Rady Powiatu w Hajnówce, „statystyczny mieszkaniec Polski, nawet w początku lat dziewięćdziesiątych, nieszczególnie orientował się w narodowościowych niuansach Związku Radzieckiego, wszystko co za Bugiem kwalifikując automatycznie jako rosyjskie"[18]. W wyniku postpezetpeerowska elita zgrupowała się w dwóch opcjach politycznych — KO „Solidarność" oraz formalnie bezpartyjnych koteriach. Kryterium podziału stało się wyznanie, z czego katolicy domino-

[15] E. Mironowicz, *Białorusini w wyborach parlamentarnych i samorządowych*..., s. 124.

[16] *Tak w Gródku powstała gazeta*, fragmenty pracy podyplomowej A. Karpiuka *Znaczenie gazety w życiu społeczności lokalnej.* [Online] Protokół dostępu: http://gckgrodek.pl/index.php?page=tak-w-grodku-powstala-gazeta

[17] E. Mironowicz, *Białorusini w wyborach parlamentarnych i samorządowych*..., s. 124-125.

[18] M. Androsiuk, *Białorusini w Polsce w wyborach samorządowych*...

wali w KO „Solidarność". Środkiem walki stały się wzajemne oskarżenia o poglądy stalinowskie i prokomunistyczne sympatie[19]. Zwycięzcy z BKW *de facto* okazali się częścią starej nomenklatury, która w swej polityce nie reprezentowała interesów mniejszości. Kadra ta pochodziła z okresu PRL, w którym wykonywano jedynie dyrektywy odgórne, polityka samorządności i przedsiębiorczości była zatem dla nowych-starych władz niezrozumiała. Polityka postpezetpeerowskiej kadry w konfrontacji z gospodarką rynkową w warunkach niedoinwestowywania gmin wschodniej i południowej Białostocczyzny nie przekonała ludności prawosławnej do aktywności w życiu publicznym, lecz przeciwnie potwierdziła tezę, iż samorząd nie jest w stanie działać prężnie bez odgórnych dyrektyw. Drobne zwycięstwa Białoruskiego Komitetu Wyborczego dawały szansę dla prawosławnej ludności na własny rozwój, jednak polityka samorządowców białoruskich polegała na unikaniu działań, które sprzyjałyby rozwijaniu tożsamości[20].

W wyborach prezydenckich 1990 r. Białorusini najczęściej głosowali na kandydata Sojuszu Lewicy Demokratycznej Włodzimierza Cimoszewicza. W drugiej turze głosowano na Stanisława Tymińskiego. Takie wybory można jedynie wyjaśnić niechęcią do kandydatów z obozu „Solidarności" postrzeganego jako polityczna reprezentacja Kościoła katolickiego[21].

W 1991 r. wśród prawosławnych Białostocczyzny powstały dwie koalicje wyborcze. Białoruskie Zjednoczenie Demokratyczne, Białoruskie Zrzeszenie Studentów oraz Towarzystwo Literackie „Białowieża" utworzyło Białoruski Komitet Wyborczy, który nie uzyskał żadnego mandatu w wyborach parlamentarnych z 1991 r. Prawosławni działacze zjednoczyli się w Komitet Wyborczy Prawosławnych, w którego skład weszli członkowie Bractwa Prawosławnego, Związku Ukraińców Podlasia oraz Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, które wycofało się w wyniku sporów o miejsca na liście. Jedyny mandat poselski z tego Komitetu uzyskał działacz cerkiewny Eugeniusz Czykwin[22]. Rywalizacja pomiędzy ugrupowaniami wzbudzała niechęć do „swoich" wśród ludności prawosławnej i przekonywała do oddania głosu na kandydatów SdRP. W kolejnych wyborach parlamentarnych z 1993 r. nie utworzono koalicji mniejszości narodowych. Związek Białoruski nie uzyskał żadnego mandatu. Sfrustrowana i rozczarowana coraz mocniej trudnościami transformacji ludność głosowała na Włodzimierza Cimoszewicza.

[19] E. Mironowicz, *Białorusini w wyborach parlamentarnych i samorządowych...*, s. 125.
[20] M. Androsiuk, *Białorusini w Polsce w wyborach samorządowych...*
[21] E. Mironowicz, *Białorusini w wyborach parlamentarnych i samorządowych...*, s. 126.
[22] A. J. Siegień-Matyjewicz, *Poczucie tożsamości narodowej młodzieży pochodzenia...*, s. 66.

Cechą charakterystyczną kolejnych wyborów samorządowych w 1994 r. był brak białoruskiego ośrodka koordynującego kampanię wyborczą. Działacze lokalni organizowali akcje wyborcze w oparciu o miejscowe warunki. W Białymstoku Białoruski Komitet Wyborczy zawarł koalicję z Komitetem Wyborczym Prawosławnych uzyskując trzy miejsca w Radzie Miasta. BTSK zjednoczyło się z Białostocką Koalicją Samorządową-Lewica, jednak nie uzyskało żadnego mandatu. W Hajnówce BKW połączyło swe siły z lewicowym Demokratycznym Komitetem Wyborczym, którego członkami byli także Białorusini zrzeszeni w SdRP, PSL, Unii Pracy, Związku Nauczycielstwa Polskiego i innych zawodowych organizacjach. Opcja ta otrzymała 18 mandatów w Radzie. W Bielsku Podlaskim powołano Koalicję Bielską, zdominowaną przez Białorusinów, która uzyskała 10 mandatów. Dwóch kandydatów Koalicji Bielskiej objęło funkcje przewodniczącego Rady i burmistrza. Akcent białoruski widoczny był także w gminie Gródek, gdzie BZD otrzymało 13 miejsc w Radzie Gminy. Pozostałe gminy, zamieszkałe w większości przez ludność prawosławną, nie zamanifestowały swojej odmienności kulturowej. Ich nomenklatura ubiegała się o mandaty z polskich list wyborczych bądź jako niezależni kandydaci[23]. Z udziałem Białorusinów pojawiły się takie komitety, których nazw nie sposób wiązać z narodowością lub wyznaniem — „Jutrzenka", „Leśna sarenka", „Młodość"[24].

Kandydaci białoruscy w wyborach parlamentarnych z 1997 r. startowali z list polskich partii. Eugeniusz Wappa był na liście Unii Pracy, Jan Syczewski zaś kandydował z Sojuszu Lewicy Demokratycznej. Syczewski zdobył mandat poselski z listy krajowej. Po wyborach do Senatu z 2002 r. stał się popularnym białoruskim politykiem w Polsce, nie kryjącym swoich sympatii do Aleksandra Łukaszenki[25].

W wyborach samorządowych z 1998 r. Białorusini nie zorganizowali jednego komitetu wyborczego skupiającego komitety lokalne z całego województwa. W Białymstoku nie powstał Białoruski Komitet Wyborczy oraz Komitet Wyborczy Prawosławnych. Ten ostatni przystąpił do lewicowej koalicji BKS Lewica i Niezależni Razem. Koalicja ta zdobyła 18 mandatów. Całkowite zwycięstwo ogłosiła prawicowa AWS, wprowadzając do Rady Miasta 29 radnych. W Bielsku Podlaskim po raz drugi Koalicja Bielska odniosła sukces zdobywając 17 mandatów, a burmistrzem na kolejną kadencję został Andrzej Stepaniuk.

[23] E. Mironowicz, *Białorusini w wyborach parlamentarnych i samorządowych...*, s. 129.

[24] M. Androsiuk, *Białorusini w Polsce w wyborach samorządowych...*

[25] E. Mironowicz, *Białorusini w wyborach parlamentarnych i samorządowych...*, s. 129-130.

W Hajnówce z inicjatywy miejskiego oddziału BTSK, Związku Białoruskiego i Bractwa Prawosławnego został utworzony Białoruski Komitet Wyborczy, poszerzony następnie o kandydatów Polskiego Stronnictwa Ludowego narodowości białoruskiej i przeformowany na Białorusko-Ludowy Komitet Wyborczy. Była to koalicja nieformalna, ponieważ ordynacja wyborcza nie zezwala na koalicje partii politycznych i komitetów obywatelskich. BLKW rozszerzało swoją działalność także na sąsiednie gminy i zdołało uzyskać 10 mandatów. Działalność hajnowskich Białorusinów ożywiła uśpione już w ludności prawosławnej pierwiastki białoruskości. W wyniku reformy administracyjnej pojawiły się w samorządzie dwie nowe jednostki: Sejmik Wojewódzki i Rada Powiatu. Zmiana ta nie pozwoliła BLKW i Koalicji Bielskiej na wystawienie swoich kandydatów do Sejmiku. W Bielsku Podlaskim Koalicja Bielska rozpadła się na szczeblu powiatowym. Część działaczy prawosławnych, a także utożsamianych ze Związkiem Ukraińców Podlasia powołała własny, odwołujący się do tego samego elektoratu komitet Ziemia Bielska. Oba ugrupowania zdobyły w sumie 12 mandatów (Koalicja Bielska 8), jednak w Radzie stanowiły one mniejszość[26].

Reasumując, pierwsze wybory samorządowe i parlamentarne stwarzały okazję dla zaistnienia kwestii białoruskiej w życiu publicznym Białostocczyzny. Środowiska prawosławne były zróżnicowane. Poszczególne organizacje rzadko łączyły się w koalicje, co znacznie zmniejszało ich szansę na sukces wyborczy. Prawosławni startowali z list białoruskich, cerkiewnych bądź jako niezależni kandydaci lub z list polskich partii. Prawosławni odnosili niekiedy sukcesy w wyborach samorządowych, lecz nie miało to wielkiego wpływu na kształtowanie tożsamości kulturowej gmin, nie powstrzymywało procesów asymilacyjnych, a samorządowcy nie próbowali hamować tych tendencji obawiając się oskarżeń o nacjonalizm białoruski. Cerkiew w tym czasie proponowała wariant wielonarodowości, tym samym zachęcając ludność do przystosowania się do istniejącej sytuacji politycznej. Sprzyjało to upowszechnianiu kategorii i postawy zarazem „Polaka prawosławnego".

W latach siedemdziesiątych nastąpiło załamanie nauczania języka białoruskiego na Białostocczyźnie. Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego wydało zarządzenie o dobrowolności nauki języka białoruskiego, zobowiązujące rodziców do corocznego deklarowania woli nauczania ich dzieci języka białoruskiego. Zlikwidowano także program nauczania wielu przedmiotów w języku białoruskim. Organizowano Zbiorcze Szkoły Gminne w miejsce szkół wiejskich, w których język białoruski często nie był nauczany. Wstrzymano także druk podręczników w języku białoruskim[27].

[26] M. Androsiuk, *Białorusini w Polsce w wyborach samorządowych...*
[27] W. Chorąży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990...*

W liceach z białoruskim językiem nauczania w Bielsku Podlaskim i Hajnówce język ten nauczany jest jako jeden z przedmiotów na zasadach podobnych do nauki innych języków obcych. Wszelkie rozmowy nauczycieli, dyrektorów z uczniami odbywają się najczęściej w języku polskim. Wielu uczniów liceów nie posługuje się językiem białoruskim w stopniu biegłym, a nawet podstawowym. Ukończenie liceum z dodatkową nauką języka białoruskiego nie gwarantuje obecnie jego znajomości, chociaż zajęcia odbywają się w wymiarze trzech-czterech godzin lekcyjnych tygodniowo[28]. Na podstawie badań Mirosława Sobeckiego ustalono, iż nauczyciele szkół z dodatkową nauką języka białoruskiego znacznie rzadziej angażują się w krzewienie kultury narodowej w porównaniu do innych szkół mniejszościowych w Polsce[29]. Można zatem stwierdzić, iż licea ogólnokształcące z białoruskim językiem nauczania istniejące od lat czterdziestych utraciły cel swojego przeznaczenia. W 1985 r. tylko jeden uczeń hajnowskiego liceum prenumerował „Niwę". Potrzebę zmian w latach osiemdziesiątych dostrzegli sami uczniowie liceów. Młodzież samodzielnie, poprzez szereg działań samokształceniowych, poznawała swoją historię i kulturę, organizowała białoruskie imprezy kulturalne, rajdy turystyczne po Białostocczyźnie oraz wykłady z udziałem literatów białoruskich. Współcześnie takie działania nie mają już miejsca.

W roku szkolnym 1980/1981 języka białoruskiego uczyło się 4068 uczniów, dziesięć lat później liczba ta spadła do 3677. Zniesienie obowiązku corocznej deklaracji składanej przez rodziców nie zatrzymało tej tendencji spadkowej[30].

W Białymstoku w szkołach język białoruski w ogóle nie był nauczany. Naukę języka białoruskiego w stolicy województwa rozpoczęto dopiero od 1 września 1995 r. w Przedszkolu Samorządowym nr 14. Dwa lata później siedmioro dzieci kontynuowało naukę w Szkole Podstawowej nr 4 w Białymstoku. Obecnie uczniowie białostoccy stanowią 8,5% wszystkich dzieci białoruskich uczących się języka ojczystego.

[28] Według relacji Anny Kowszuk, Pawła Karetki, Kamila Łukaszuka, absolwentów Zespołu Szkół z Dodatkową Nauką Języka Białoruskiego w Hajnówce (w latach odpowiednio Anna Kowszuk ukończyła liceum w 2011 r., Paweł Karetko w 2006 r., Kamil Łukaszuk w 2005 r.) z dnia 20.07.2012.

[29] M. Sobecki, *Wybrane aspekty realizacji funkcji etniczno-kulturowej przez szkoły mniejszości narodowych w Polsce*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 1995, nr 2 (4), s. 181-183.

[30] W. Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990...*

Tabela 4. Liczba dzieci i młodzieży uczących się języka białoruskiego w roku szkolnym 2011/2012

Nazwa placówki w Białymstoku	**Liczba dzieci i młodzieży w Białymstoku**	**Liczba placówek w województwie podlaskim**	**Liczba dzieci i młodzieży ogółem**
Przedszkole Samorządowe nr 14 z polskim i białoruskim językiem nauczania	99	-	1383
Szkoła Podstawowa nr 4 im. Sybiraków	68	-	790
Niepubliczna Szkoła Podstawowa św. św. Cyryla i Metodego	48	23 szkoły podstawowe	748
Publiczne Gimnazjum nr 7	21	15 gimnazjów	-
III Liceum Ogólnokształcące	13	3 licea	-
Ogółem	249	41	2921

Źródło: S. Iwaniuk, *Historia nauczania języka białoruskiego w Białymstoku.* [Online] Protokół dostępu: http://www.ab-ba.com.pl/page.php?id=100 [25.07.2012]

Po raz pierwszy w Białymstoku zaistniał pełny cykl nauki języka białoruskiego, począwszy od przedszkola do szkół średnich[31]. Od 1992 r. istnieje także możliwość podjęcia studiów na kierunku filologia białoruska na Uniwersytecie w Białymstoku. Karta propozycji na filologii zostaje wciąż rozszerzana tworząc nowe specjalizacje: filologia białoruska z językiem angielskim, słowianoznawstwo wschodnie, filologia białoruska nauczana od podstaw[32]. Problemem jest jedynie brak kandydatów do studiowania języka białoruskiego.

Cerkiew prawosławna jest jednym z dwóch ośrodków kształtujących tożsamość swoich wiernych. Opierając się na przesłaniu *Ewangelii* Cerkiew skupia się na kształcie religijnej świadomości swoich wyznawców, tym samym chce docierać także do problemu prawosławnych Polaków[33]. Hierarchowie prawosławni postulują narodowość regionalną. Jak stwierdza prawosławny biskup Jeremiasz, „nasza narodowość tutaj”[34]. Cerkiew prawosławna postuluje zaspokajanie duchowych potrzeb wiernych, nie ingerując w odczucia ich tożsamości narodowej. Prawosławni hierarchowie postulują posłuszeństwo wobec władzy świeckiej, która, jak sądzą, pochodzi od Boga i modlą się za jej pomyślność. Celem prawosławia uczynili

[31] S. Iwaniuk, *Historia nauczania języka białoruskiego w Białymstoku.* [Online] Protokół dostępu: http://www.ab-ba.com.pl/page.php?id=100 [25.07.2012]

[32] Oficjalna strona internetowa Uniwersytetu w Białymstoku, Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej. [Online] Protokół dostępu: http://ifw.uwb.edu.pl/studenci.php?strona=programy [25.07.2012]

[33] E. Czykwin, *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Białystok 2000, s. 41 i 54.

[34] Według relacji abpa Jeremiasza, ordynariusza diecezji wrocławsko-szczecińskiej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego; wykład *Wyznanie a narodowość w procesie wychowania*, Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku, relacja z 9.05.2011 r.

wychowanie patriotyczne i budzenie szacunku dla państwa. Nie jest to zupełnie zauważalne ani przez władze, ani przez katolików, wśród których dominuje postawa nieufności do wyznawców „ruskiej wiary". Postulaty białorutenizacji prawosławia zazwyczaj przyjmowane są przez kler bardzo niechętnie. Ks. Leoncjusz Teofiluk mówił: „Kościół jest uniwersalny. Tu mieszka ludność mówiąca po tutejszemu. Więcej nawet w tej mowie ukraińskiego niż białoruskiego. Kazania głoszę po rosyjsku, który tu też rozumieją, bo ja nawet białoruskiego nie znam, a religii uczymy tak, jak sobie życzą rodzice, przeważnie po polsku". Polonizacja prawosławia przyczynia się do zaniku poszukiwania przez młode pokolenia swoich korzeni. W wyniku tego procesu spolonizowany wierny prawosławny traci więź z ruską tradycją i łatwiej podejmuje decyzje o zmianie wyznania. Asymilacja wyzwoliła go z kręgu „swoich" i ułatwiła dołączenie do tych, których przodkowie uznawali za „obcych". Młodzi prawosławni często nie wykazują zainteresowania poznaniem własnej tradycji i historii swoich przodków. Jedna z liderek bractwa młodzieży prawosławnej w Białymstoku stwierdziła, że jest prawosławną Polką i nie widzi żadnej potrzeby szukania swoich korzeni narodowych. Jej tożsamość kształtuje wyłącznie poczucie przynależności religijnej. Jak komentuje, „żyję dniem dzisiejszym, świadomie jestem osobą prawosławną i uważam, że żadne przeszłe zdarzenie niczego w moim życiu nie zmieni, więc i przeszłość historyczno-religijna moich przodków nigdy nie będzie miała dla mnie żadnego znaczenia". Na łamach „Przeglądu Prawosławnego" autor artykułu *Do prawosławnej Polki* wyraził przekonanie, że prawosławni Polacy w następnym pokoleniu staną się Polakami katolikami[35]. W Białymstoku polonizację ułatwia język polski podczas kazań oraz w liturgii obecny w największych cerkwiach od października 2005 r. W odróżnieniu od okresu międzywojennego obecnie nie odnotowano żadnego sprzeciwu wiernych wobec wprowadzenia do liturgii języka polskiego. Jednym z argumentów na rzecz wprowadzenia języka polskiego do cerkwi były, według kleru, liczne małżeństwa mieszane. Proboszcz parafii Ducha Świętego ks. Jerzy Boreczko mówił: „Chcemy zacząć odprawiać jedną z niedzielnych liturgii po polsku, żeby ich przyciągnąć. Wielu młodych zniechęca to, że nie rozumieją języka staro-cerkiewno-słowiańskiego (...). Od dawna postulują wprowadzenie polskiego. Nie możemy pozostać obojętni". Według moich badań stosunek wyznawców prawosławia jak i katolików do kwestii języka w cerkwi nie jest jednoznaczny, co ilustrują dane w tabeli.

[35] J. Wolski, *Do prawosławnej Polki*, „Przegląd Prawosławny", 2004, nr 2 (224). [Online] Protokół dostępu: http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=1146&id=8&fb_source=message [08.08.2012]

Tabela 5. Stosunek ludności prawosławnej i katolickiej do wprowadzenia języka polskiego do Cerkwi prawosławnej (dane podane w jednostkach procentowych)

	Prawosławni	**Katolicy**
Tak	30,5	23
Nie	69,4	76,9

Źródło: Badania własne.

Znaczna część katolików nie pragnie nabożeństw w Cerkwi prawosławnej w języku polskim (76,9%), wychodząc z założenia, że jest to nienaturalne przypisywanie cech polskości przez ludzi, którzy Polakami nie są. Ponad 30% prawosławnych otwarcie deklaruje chęć wprowadzenia do liturgii języka polskiego.

Arcybiskup Jeremiasz twierdzi, że „prawosławni w Polsce powinni świadczyć o prawosławiu. Nie zrobimy tego bez języka polskiego. To naturalne. Należy pamiętać o wartości tradycji i kolebce prawosławia, ale rozwój kontynuować w duchu polskim”[36].

Ludność prawosławna nie identyfikuje się z Republiką Białoruś i zachodzącymi tam procesami. Uważa, iż w sensie obywatelskim jest polską ludnością i często nie dostrzega różnicy w pojęciu tych dwóch określeń, myląc obywatelstwo z narodowością. Wynika to z szeregu czynników. Jest to wynik edukacji w polskich szkołach, gdzie na temat Białorusi praktycznie nic się nie wspomina.

Tabela 6. Stosunek ludności prawosławnej i katolickiej Białostocczyzny do wydarzeń historycznych (dane podane w jednostkach procentowych)

	Jakie emocje wiąże Pan/Pani z epoką sanacyjną?		**Jak był oceniany stan wojenny w Państwa domu rodzinnym?**	
	prawosławni	katolicy	prawosławni	katolicy
pozytywne	-	9,5	15,1	10,5
obojętne	88,5	85,7	27,2	10,5
negatywne	11,4	4,7	18,1	47,3
nie mam zdania	-	-	39,3	31,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: Badania własne.

Uzyskane dane wykazują, iż zarówno prawosławni, jak i katolicy posiadają obojętny stosunek do odległych wydarzeń historycznych. Prawosławni i katolicy deklarowali najczęściej obojętne postawy względem epoki

[36] Według relacji abpa Jeremiasza, ordynariusza diecezji wrocławsko-szczecińskiej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego; wykład *Wyznanie a narodowość w procesie wychowania*, Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku, relacja z 9.05.2011 r.

sanacyjnej. Jednakże okres bliższy współczesności wykazał duże rozbieżności pomiędzy prawosławnymi a katolikami Białostocczyzny. W ocenie stanu wojennego w domu rodzinnym 66,5% prawosławnych odpowiedziało „obojętne” oraz „nie mam zdania”, podczas gdy katolicy zadeklarowali negatywne emocje związane ze stanem wojennym w 47,3%, a obojętność w 42%. Najbardziej tradycyjnym podziałem, funkcjonującym w świadomości ludności białoruskiej jest podział na „swoi” i „katolicy”. Obce są natomiast podziały na Białorusinów i Polaków, traktowane jako narzucone z zewnątrz.

Język jest jednym z konstytutywnych elementów tożsamości narodowej. W europejskiej tradycji stanowi główny wyznacznik przynależności do danej grupy etnicznej czy narodowej[37]. Zasada ta jednak wymaga weryfikacji w środowiskach wieloetnicznych i wielonarodowych w przypadku, gdy następuje wyparcie języka ojczystego na rzecz języka większości. Zjawisko to dotyczy ludności prawosławnej zamieszkującej Białostocczyznę.

Sytuacja językowa wśród ludności prawosławnej Białostocczyzny jest niezwykle złożona. Społeczność ta istnieje w wielojęzycznej przestrzeni. Język polski bowiem jest językiem urzędowym, większościowym i środkiem masowej komunikacji. Język białoruski jest nieurzędowy, mniejszościowy, którym posługuje się niewielka grupa inteligencji. Językiem polskim lub dialektami posługuje się większość społeczności prawosławnej. Powołując się na wyniki badań przeprowadzonych w latach 1983-1984 przez Eugeniusza Mironowicza można przedstawić strukturę językową ludności prawosławnej Białostocczyzny we wczesnych latach osiemdziesiątych.

Tabela 7. Struktura językowa ludności prawosławnej w latach osiemdziesiątych

Język	**Używany za ojczysty**	**%**	**Używany w domu**	**%**	**Powinien być używany w Cerkwi**	**%**
polski	200	43,4	238	51,9	46	10,0
białoruski	216	46,9	212	46,2	79	17,1
ukraiński	9	1,9	8	1,7	6	1,3
rosyjski, staro-cerkiewno-słowiański	35	7,6	-	-	329	71,5

Źródło: E. Mironowicz, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostocczyzny*, „Zeszyty Naukowe INP UW”, 1991, z. 17, s. 115.

37 U. Schmidt, *Language Loss and the Ethnic Identity of Minorities*, European Centre for Minority Issues, 2008, s. 2. [Online] Protokół dostępu: http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/brief_18.pdf [18.11.2008]

Według danych w tabeli 43,4% prawosławnych traktowało język polski jako ojczysty, w nieznacznym stopniu przeważał język białoruski (46,9%). Język polski w kontaktach z rodziną używany jest przez 51,9% ankietowanych, język białoruski przez 46,2% respondentów. Jako preferowany język w Cerkwi prawosławnej ankietowani w znacznej mierze określili rosyjski i staro-cerkiewno-słowiański[38].

Stan preferencji językowych prawosławnej ludności Białostocczyzny we wczesnych latach dziewięćdziesiątych prezentują wyniki badań Andrzeja Sadowskiego przeprowadzone w 1994 r. Wśród ankietowanych 98,5% rzymskich katolików oraz 66,5% prawosławnych zadeklarowało język polski jako ojczysty[39].

Prezentowane wyniki w tabeli 8 pokazują preferencje językowe w kontaktach z Bogiem w latach 2011-2012.

Tabela 8. Język modlitwy prawosławnych i katolików

Język	Prawosławni	%	Katolicy	%
polski	6	14,6	18	94,7
białoruski	6	14,6	-	-
rosyjski	7	17,0	1	5,2
ukraiński	1	2,4	-	-
inny	21	51,2	-	-
razem	41	100	19	100

Źródło: Badania własne.

Najlepiej sympatie językowe charakteryzuje repertuar pieśni śpiewanych podczas uroczystości rodzinnych na Białostocczyźnie.

Tablica 9. Język repertuaru pieśni śpiewanych podczas uroczystości rodzinnych

Język	Prawosławni	%	Katolicy	%
polski	23	24,7	20	74,0
białoruski	33	35,4	4	14,8
rosyjski	15	16,1	2	7,4
ukraiński	22	23,6	1	3,7
inny	-	-	-	-
razem	93	100	27	100

Źródło: Badania własne.

38 E. Mironowicz, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostocczyzny...*, s. 115.

39 A. Sadowski, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość...*, s. 161.

Zgromadzone dane pokazują, że odpowiedzi respondentów udzielających odpowiedzi na pytanie o język pieśni śpiewanych w domu podczas uroczystości rodzinnych wyraźnie się różnią. Wyznawcy prawosławia deklarują wybór głównie języka białoruskiego i ukraińskiego (59,1%), podczas gdy językiem biesiadnym katolików jest język polski (74%). Należy jednak także zauważyć, iż 24,7% prawosławnych deklaruje także język polski. Osoby wyznania katolickiego, które zaznaczyły inny niż język polski pochodzą z rodzin mieszanych wyznaniowo, gdzie jedno z rodziców było wyznania prawosławnego.

Niegdyś język był wyznacznikiem narodowości. W przypadku ludności prawosławnej Białostocczyzny używanymi językami są polski i gwary języka białoruskiego lub ukraińskiego określane przez nich jako „swoje". Społeczność ta niejednokrotnie nie traktuje gwary jako prawdziwego języka, a jedynie jako specyfikę regionu. Nie wiążą się z tym żadne rozważania refleksyjne. Język służy w ich mniemaniu jedynie do porozumienia się z członkami wspólnoty. Kojarzony jest z domem, pracą w gospodarstwie, kontaktami z bliskimi i przywiązaniem do społeczności lokalnej. W przeciwieństwie do języka polskiego, który jest językiem mediów, polityki i kariery zawodowej. Młodzi Białorusini emigrują do miast upatrując w nich jedynie możliwości awansu społecznego. Miasto polonizowało białoruską młodzież, wymuszało posługiwanie się językiem polskim. Drugie pokolenie emigrantów ze wsi białoruskich zazwyczaj nie zna już języka dziadków. Jedyną ostoją odmienności wobec polskiej większości pozostaje prawosławie. Prawosławie stanowi jedyny czynnik wyodrębniający człowieka pochodzenia białoruskiego od polskiej większości. W największym skupisku prawosławnych w Białymstoku język białoruski nie jest zupełnie słyszany, lecz w niedziele i święta wierni zapełniają liczne tutejsze cerkwie. Język białoruski pozostał w pamięci starszych pokoleń jako język wsi i powód dyskryminacji ze strony katolickich środowisk[40]. Dla najmłodszych pokoleń jest on całkowicie obcy.

Summary

The shaping of the national identity of the Orthodox in Poland from 1989 to the present

There were a great number of changes in the Polish government's policy towards the Belarusian Orthodox minority after the war. The pro-Polish Sanation put a stop to the development of national awareness among the Orthodox inhabitants of the Białystok region. The specificity of the national awareness of Orthodox Belarusians is reflected in the results of a study conducted by Eugeniusz Mironowicz in the 1980s, where colloquial Polish terms such as ruscy ('Russians') and tutejsi ('people from here') appeared. In the 1990s, Andrzej Sadowski conducted research in which one can observe the evolution of the identity of the ruscy and tutejsi in the direction of the Polish national identity. Studies from 2011–2

[40] Tamże, s. 269-273.

demonstrate the multinationality of the Orthodox population in the Białystok region. Out of those surveyed, 67.5 percent of the respondents declared more than one nationality, of which the most frequent response was combining the Polish and Belarusian nationalities. The gradual disappearance of the tutejsi phenomenon and its evolution towards the term "Orthodox Pole" is easily discernible.

The changes in the Polish political system in 1989 brought new opportunities and challenges for the Orthodox population. The numerous migrations of the Orthodox population from villages to towns that took place at that time resulted in their assimilation into Polish culture, either with or without changing their denomination, or becoming involved in Belarusian movements. The Belarusian population found itself in the midst of new political and psychological conditions. The Catholic raison d'état caused psychological discomfort among the Orthodox. One example of this is the glorification of the people who plundered and murdered the Orthodox inhabitants after the war, and calling them national heroes.

Lack of agreement among the members of the Orthodox community during elections, postulating multinationality by the Orthodox Church, poor knowledge of Belarusian history and culture taught in schools with Belarusian as the language of instruction — all these factors made being Belarusian unappealing to the Orthodox. The Belarusian language is now confined mainly to communication among family members, and only a few members of the intelligentsia also use it to maintain social contacts. The Polish language is the language of politics, the media and professional careers. The young generation often sees it as an anachronism associated solely with the speech of their grandparents.

Змест

Фармаванне нацыянальнай тоеснасці праваслаўных у ІІІ РП

Шматлікія змены ў палітыцы польскіх улад у адносінах да беларускай праваслаўнай меншасці прынёс пасляваенны перыяд. Паланізацыйная палітыка санацыйнага лагера запаволіла развіццё нацыянальнай свядомасці беларусаў Беласточчыны. Аб спецыфічным стане нацыянальнай свядомасці праваслаўных беларусаў сведчаць вынікі даследаванняў, праведзеных у 1980-х гг. Яўгенам Мірановічам, якія выявілі акрэсленні „рускія", „тутэйшыя". У 1990-х гг. Анджэй Садоўскі правёў даследаванні, па якіх можна заўважыць эвалюцыю тоеснасці „рускіх" і „тутэйшых" у бок польскай нацыянальнай тоеснасці. Даследаванні 2011-2012 гг. паказваюць шматнацыянальнасць праваслаўнага насельніцтва Беласточчыны. Сярод рэспандэнтаў 67,5% апытаных дэкларавала больш чым адну нацыянальнасць, прычым найбольш частым адказам было аб'яднанне польскай нацыянальнасці з беларускай. Выразна можна заўважыць знікненне з'явы „тутэйшасці", якая змяняецца ў напрамку акрэслення „праваслаўны паляк".

Новыя магчымасці і выклікі для праваслаўнага насельніцтва прынесла змена палітычнага ладу Польшчы ў 1989 г. Міграцыя вялікай колькасці праваслаўнага насельніцтва з вёсак у гарады ў гэты час прыводзіла да асіміляцыі ў польскай культуры без змены веравызнання, да канверсіі веравызнання або да далучэння да дзейнасці ў беларускім нацыянальным руху. Праваслаўнае насельніцтва апынулася ў новых палітычных і псіхалагічных умовах. Каталіцкія дзяржаўныя інтарэсы выклікалі ў праваслаўных пачуццё псіхалагічнага дыскамфорту. Прыкладам гэтаму з'яўляецца ўслаўленне і прысвойванне звання нацыянальных герояў асобам, якія ў пасляваенны час рабавалі і знішчалі праваслаўнае насельніцтва.

Адсутнасць пагаднення паміж членамі праваслаўнай супольнасці падчас выбараў, патрабаванне Праваслаўнай царквой шматнацыянальнасці, нізкая якасць ведаў аб культуры і гісторыі Беларусі, перадаваных у школах з беларускай мовай навучання прывялі да таго, што беларускасць сярод праваслаўных стала непрывабнай. Беларуская мова выкарыстоўваецца толькі ў сферы кантактаў з сямейнікамі і толькі для нешматлікай

інтэлігенцыі служыць сродкам камунікацыі ў грамадскім жыцці. Польская мова з’яўляецца мовай палітыкі, сродкаў масавай інфармацыі і прафесійнай кар’еры. Для маладога пакалення беларуская мова часта з’яўляецца анахранізмам, які асацыюецца выключна з мовай дзядоў.

Urszula Gołubowska – mgr historii, absolwentka Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku.

Jarosław Dumanowski
(Toruń)

Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów... Siedemnastowieczna książka kucharska z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego

Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelkich potraw, pieczenia chleba, i inne sekreta gospodarskie i kuchenne — to rękopiśmienna książka kucharska z XVII w. zachowana w Archiwum Radziwiłłów, jedyny znany nam tak szczegółowy i obszerny staropolski tekst kulinarny oprócz drukowanego *Compendium ferculorum*. Mimo pewnych zapożyczeń jest to tekst oryginalny, który stanowi cenne źródło do historii wyżywienia i sztuki kulinarnej, a zwłaszcza cukiernictwa. Jego unikalność sprawia, iż jest on ważnym źródłem do badań nad językiem (słownictwo związane z kuchnią jest znane głównie z dzieła Czernieckiego) oraz podstawą do rozważań o dawnej sztuce kulinarnej, smaku (guście) żywieniowym, poście i dietetyce.

Odnalezienie i edycja obszernego, oryginalnego tekstu kulinarnego z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego daje szansę na rozwój badań nad historią kuchni i wyżywienia epoki staropolskiej[1]. Oprócz tematyki ściśle żywieniowej nowe źródło pozwala nam też na badanie konstrukcji magnackiej czy w ogóle elitarnej tożsamości, a jako pierwszy i jak dotąd jedyny znany przekaz tego rodzaju stanowi też punkt wyjścia do badania tradycji żywieniowych na terenie dawnego Wielkiego Księstwa i Podlasia. Choć kuchnia przedstawiona na kartach anonimowego traktatu kulinarnego z dworu Radziwiłłów jest przede wszystkim magnacka czy kosmopolityczna, to wśród kilkuset składających się na nie receptur natykamy się też na informacje wskazujące na czerpanie z lokalnych tradycji i miejscowych zasobów, w tym wielu produktów współcześnie nieznanych lub kulinarnie nieużywanych.

Historia kuchni. Od anegdoty do historii społeczno-kulturowej

Historia kuchni, uważana przez historyków za ciekawą i malowniczą część tzw. historii życia codziennego, była długo przez badaczy lekceważona jako coś nie tylko nienaukowego, ale w szczególności niehistorycznego,

[1] *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelkich potraw, pieczenia chleba, i inne sekreta gospodarskie i kuchenne*, opr. i wyd. J. Dumanowski i R. Jankowski, „Monumenta Poloniae Culinaria", red. J. Dumanowski, t. II, Warszawa 2011.

tzn. niezmiennego, niezwiązanego z czasem. Postawa taka była (i ciągle jest) typowa tak dla historyków tworzących w konwencji pozytywistycznej, faktograficznej opowieści-kroniki, jak i dla modernistycznych projektów realizowanych kilkadziesiąt lat temu.

Dziś, wobec wszechobecności wątków kulinarnych we współczesnej kulturze popularnej oraz w wyniku inspiracji płynących z etnologii, językoznawstwa oraz w szczególności redefinicji pojęcia kultury jako przedmiotu refleksji historycznej, historia wyżywienia, czy może raczej kultur żywieniowych (a wraz z nimi i historia kuchni) znalazła się w centrum zainteresowań wielu badaczy przeszłości. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. na łamach „Annales" realizowano projekt, który na długie lata wytyczył sposób myślenia o historii wyżywienia[2]. Jedzenie było w nim postrzegane jako część sfery biologiczno-gospodarczej, a badanie jego historii miało polegać na próbie określenia racji żywieniowych (ilości i wartości odżywczej jedzenia spożywanego w różnych grupach społecznych w różnych czasach). Miało to przynieść odpowiedź na pytania dotyczące procesów demograficznych, a w szczególności podstaw i charakteru eksplozji demograficznej z XIX i XX w. oraz barier, które uniemożliwiały rozwój demograficzny w epokach wcześniejszych. Na skutek trudności źródłowych i metodologicznych, podczas opracowywania projektu właściwie zapomniano o jego celu i już w latach siedemdziesiątych jego realizację zakończono.

Począwszy od lat osiemdziesiątych historię wyżywienia zaczęto badać także z perspektywy społecznej i kulturowej, uznając przy tym, że jest ona polem badawczym samym w sobie i nie potrzebuje konstrukcji uzasadniającej zajęcie się nim poprzez powiązanie z zewnętrznym paradygmatem[3]. Badacze tego nurtu podkreślali przy tym często, iż projekt historii wyżywienia „Annales", oprócz dyskusyjnych propozycji metodologicznych, charakteryzował się przede wszystkim pomijaniem samego wyżywienia, które w przyjętej z góry konstrukcji zastępowano towarami, płodami rolnymi i dochodami[4].

Ta krytyka, czasem ostra i przesadna, została jednak częściowo przyjęta, a nawet sformułowana na łamach samych „Annales". Projekt badania racji żywieniowych sprzed kilkudziesięciu lat bez wątpienia był pierwszą próbą systematycznych badań nad historią wyżywienia i przyczynił się do zainteresowania tą sferą przeszłości i jej uhistorycznienia w sensie akade-

[2] Wybór najbardziej reprezentatywnych tekstów przedstawiających projekt „Annales" ukazał się w języku angielskim: *Food and Drink in History. Selections from the Annales: Economies, Sociétés, Civilisations,* red. R. Forster i O. Ranum, Baltimore 1979.

[3] A. Smith, *Culinary History: Toward a Conceptualisation*, [w:] *Culinary History,* red. A. L. Martin i B. Santich, Brompton 2004, s. 1-13.

[4] J.-L. Flandrin, *Préface*, [w:] *Tables d'hier, tables d'ailleurs. Histoire et ethnologie du repas*, red. J.-L. Flandrin, J. Cobbi, Paris 1999, s. 18-21.

mickim. W Polsce na długie lata stał się przy tym symbolem badawczej „nowoczesności” (którym niewątpliwie był w zestawieniu z anegdotycznymi opisami jedzenia jako części życia codziennego). Nie dostrzegano jednak ani faktu jego zarzucenia, ani dynamicznego rozwoju badań nad wyżywieniem, które nastąpiły po zakończeniu projektu „Annales”, w dużej mierze w opozycji do niego, a które w latach dziewięćdziesiątych weszły w stadium tworzenia syntez, a następnie instytucjonalizacji badań.

W następnym etapie dosyć ścisła specjalizacja i ilościowy przyrost studiów nad dziejami wyżywienia doprowadziły, zwłaszcza w krajach anglosaskich, do wyodrębnienia się tzw. *Food Studies*, w ramach których historycy, etnolodzy, antropolodzy i w ogóle humaniści specjalizujący się w badaniach nad wyżywieniem zaczęli łatwiej odnajdywać wspólny język ze specjalistami z zakresu nauk o żywieniu niż z historykami zajmującymi się np. historią polityczną lub gospodarczą[5].

W odrodzeniu badań nad historią wyżywienia z lat osiemdziesiątych XX w. ważną rolę odegrała historia kuchni. By uniknąć nieporozumień, związanych ze specyficznym rozumieniem pojęcia „wyżywienia” z projektu „Annales” i przenoszenia tej konstrukcji na pojęcie „kuchni”, poświęcimy nieco miejsca wyjaśnieniu tego prostego zdawałoby się terminu. W badaniach z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych materiał, który nie poddawał się zabiegom kwantyfikacyjnym, po prostu pomijano, a dla badaczy produkcji, handlu i dystrybucji dane dotyczące jedzenia i zachowań żywieniowych były często niedostępne, niezrozumiałe czy niedostrzegalne. Choć pomijanie danych nie poddających się statystykom traktowano jako uproszczenie, to w zasadzie uznano przy tym, że tak naprawdę jedzenie (to co się z produktów, towarów i płodów rolnych przygotowuje, a potem je) jest dla projektu badania racji żywieniowych nieważne.

To pominięte w ujęciu „Annales” pojęcie jedzenia, jako czegoś co dopiero (ewentualnie) powstaje z produktów żywieniowych, stało się centralnym punktem zainteresowania projektów podejmowanych od lat osiemdziesiątych. Szczególnego znaczenia nabrał więc moment, w którym produkty są przetwarzane na jedzenie, samo podjęcie decyzji o wyborze surowców żywieniowych oraz ich kulturowa i społeczna waloryzacja. Dla badaczy najważniejsze stały się wiedza, umiejętności, techniki oraz wierzenia i symbolika związane z przetwarzaniem produktów na jedzenie. Innymi słowy, jedną z najważniejszych kwestii w badaniach nad historią wyżywienia stała się historia kuchni. Choć ta ostatnio jest czasem potocznie utożsamiana z jedzeniem w ogóle albo nawet handlem czy dystrybucją żywności, to samo używanie tego pojęcia, mimo faktycznego zaprzeczania jego treści

[5] J. Miller, J. Deutsch, *Food Studies. An Introduction to Research Methods,* Oxford, New York 2009.

przez badaczy nie dostrzegających przełomu z lat osiemdziesiątych, świadczy o zwiększającym się zainteresowaniu tą tematyką.

W historii kuchni rozumianej jako praktyka kulturowa, szczególnego znaczenia nabiera poznanie jej istoty, czyli zasad regulujących sposoby przygotowania żywności: dawnej wiedzy, wyobrażeń, tabu i nakazów żywieniowych oraz związanych z nimi umiejętności. Historia kuchni jest więc historią dotyczącą sfery w dużej mierze niematerialnej, *stricte* kulturowej i myślowej, choć jej zrozumienie, a nawet tylko dostrzeżenie wymaga daleko posuniętej specjalizacji właśnie w sferze materialnej i technicznej. Badacze zajmujący się tą dziedziną, poprzez systematyczną analizę dawnych technik kulinarnych, zajmują się więc przede wszystkim estetyką (czy w ogóle aksjologią) jedzenia, sztuką kulinarną rozumianą nie tylko jako dziedzina estetyki, ale i typ wypowiedzi oraz narzędzie komunikacji, a także dawną dietetyką, nakazami religijnymi (posty i tabu żywieniowe) oraz związanymi z jedzeniem mechanizmami społecznego wyróżniania się i budowania indywidualnej oraz grupowej tożsamości.

W tak ujmowanej historii kuchni szczególnego znaczenia nabrały źródła o charakterze specjalistycznym, fachowym, a przede wszystkim dotyczące właśnie kuchni (a nie np. wyłącznie luźniej już z jedzeniem związanego handlu czy zarobków) i zawierające dużą ilość szczegółowych informacji technicznych na temat przygotowywania jedzenia. Nie oznacza to oczywiście rezygnowania z przekazów wykorzystywanych do tej pory zarówno w anegdotach o życiu codziennym, jak i w ujęciach o charakterze gospodarczym, w których jedzenie, a zwłaszcza kuchnia (zasady przyrządzania jedzenia) były ujmowane jako coś marginalnego. Źródła pamiętnikarskie, relacje z podróży, listy zakupów czy rejestry produktów żywieniowych są przy tym znacznie lepiej rozpoznane i zinwentaryzowane niż źródła o ściśle kulinarnym charakterze, ich wykorzystanie nie nastręcza więc trudności, choć ich odczytanie i interpretacja mogą się bardzo zmienić w konfrontacji z fachową literaturą kulinarną z epoki.

W literaturze kulinarnej i żywieniowej szczególne miejsce zajmują dawne książki kucharskie, lekceważone lub wręcz całkowicie pomijane przez badaczy zajmujących się tak życiem codziennym, jak i zwłaszcza kontynuujących jeszcze dawno zakończony projekt „Annales”[6]. Opracowanie i edycja tekstu *Le cuisinier françois* („Kucharza francuskiego”) z 1651 r., jednej z najsłynniejszej książek kucharskich w historii, opisującej przełom kulinarny i żywieniowy, do którego doszło we Francji przed połową XVII w., i który w ciągu dwóch następnych stuleci objął prawie całą Europę, wzbudziło szerokie zainteresowanie tym typem źródeł ze strony badaczy wielu

[6] J. Dumanowski, *O lekturze i edycji dawnych książek kucharskich*, „Wiek Oświecenia”, 2011, z. 27, s. 99-121.

specjalności i pociągnęło za sobą wypracowanie rozbudowanej metodologii badania tego typu tekstów, stanowiąc ważną podstawę do rozwoju badań nad historią wyżywienia w latach dziewięćdziesiątych XX w.[7]

W polskich badaniach nad historią wyżywienia, oprócz zdroworozsądkowej nieufności do źródła, które wydawało się w jakiś szczególny sposób odległe od pozytywistycznego konstruktu „rzeczywistości", problemem była i jest przede wszystkim niewielka ilość tekstów z epoki staropolskiej[8]. Z drugiej strony jednak, gdy od początku XIX w. mamy już do dyspozycji stopniowo coraz więcej fachowych tekstów kulinarnych, sytuacja badawcza wcale nie jest lepsza.

W zasadzie jedynym dokładnym, zwartym i szczegółowym tekstem kulinarnym z epoki staropolskiej jest (a raczej było) *Compendium ferculorum albo zebranie potraw* z 1682 r. Napisana przez Stanisława Czernieckiego, kuchmistrza Lubomirskich z Nowego Wiśnicza, pierwsza polska książka kucharska była tekstem jedynym w swoim rodzaju. Dzięki zamieszczonym w nim recepturom możemy poznać asortyment produktów i przyrządzanych z nich potraw, a nawet ich smak. Autor najstarszej polskiej książki kucharskiej definiuje i wartościuje dania uznawane za narodowe i obce, elitarne i pospolite, modne i staroświeckie. Fachowe, szczegółowe opisy przyrządzania potraw pokazują nam siłę i zasięg katolickiego (czy właściwie polskiego) postu oraz stosowane w praktyce prawidła dietetyki. Zasady sztuki kulinarnej, umiejętność rozpoznawania i oceniania smaków oraz sam akt jedzenia tworzą według autora cały system, który on sam przedstawia jako ważną część kultury[9].

Wyjątkowość i unikalność tekstu Czernieckiego utrudniają przy tym jego odczytanie. Wiele słów, terminów kulinarnych i określeń technicznych znamy tylko z tekstu najstarszej polskiej książki kucharskiej. W ścisłym, technicznym, kulinarnym sensie są one dzisiaj niezrozumiałe, co więcej były w znacznej części niezrozumiałe już dla czytelnika z końca XVIII w.[10] *Com-*

[7] P. La Varenne, *Le cuisinier François*, wyd. J.-L. Flandrin, Ph. i M. Hyman, Paris 1983; T. S. Peterson, *The Cookbook That Changed the World: The Origins of Modern Cuisine*, Stroud 2006; T. Scully, *La Varenne's Cookery: The French Cook, The French Pastry Chef, The French Confectioner*, a modern translation and commentary by T. Scully, Totnes 2006.

[8] *Monumenta Poloniae Culinaria. Edycja staropolskich książek kucharskich i program badań nad gastronomią historyczną* [w:] *Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze,* red. R. Stolična, A. Drożdż, Cieszyn — Katowice — Brno 2010, s. 121-132.

[9] J. Dumanowski, *„Compendium ferculorum" Stanisława Czernieckiego*, [w:] *Stanisław Czerniecki, Compendium ferculorum, czyli zebranie potraw,* wyd. i opr. J. Dumanowski, M. Spychaj z przedmową Stanisława Lubomirskiego, „Monumenta Poloniae Culinaria", t. I, Warszawa 2009, s. 13-73.

[10] W. W. Wielądko, *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem*, wyd. i opr. J. Dumanowski przy współudziale A. Kleśty-Nawrockiej, „Monumenta Poloniae Culinaria", red. J. Dumanowski, t. III (w druku).

pendium ferculorum charakteryzuje się kunsztowną konstrukcją, wyszukanym stylem i znacznym wysiłkiem autora, by treści kulinarne przedstawić w atrakcyjnej literacko formie. Autor rozbudował wstęp i komentarz dotyczący powołania kucharza, oczekiwań biesiadników i wagi sztuki kulinarnej oraz biesiadowania jako świadectwa prestiżu, formy dbałości o zdrowie i sposobu socjalizacji. Czerniecki, choć dumnie tytułował się kuchmistrzem, był raczej zarządcą dworu, reżyserem wielkich uczt-spektakli magnackiej potęgi i koordynatorem skomplikowanych zabiegów logistycznych i ceremonialnych związanych z przygotowaniem uczty. Choć bez wątpienia znał się na kuchni i w swoim dziele przedstawiał się jako ekspert w tej dziedzinie, to raczej nie był kucharzem w ścisłym znaczeniu tego słowa. Receptury Czernieckiego są w większości krótkie, czasem wręcz zdawkowe i na ogół nie zawierają szczegółowych, technicznych opisów przygotowywania potraw. Autor najstarszej polskiej książki kucharskiej tylko wyjątkowo używa miar czy wskazuje proporcje używanych składników, rzadko też formułuje jakieś praktyczne rady czy komentarze dotyczące konsekwencji niewłaściwego zrozumienia przepisu czy możliwości popełnienia pomyłki. Receptury Czernieckiego są raczej spisem, przypomnieniem przepisów, które czytelnik — profesjonalista, kuchmistrz na dworze magnata lub bogatego szlachcica — już zna i wie jak je zrealizować, potrzebuje jednak narzędzia umożliwiającego ich przypomnienie i zaplanowanie.

Poprzez fakt, iż dzieło Czernieckiego było jedynym znanym nam do tej pory fachowym staropolskim traktatem kulinarnym, utrudnione było zastosowanie przy jego analizie metod wypracowanych w ostatnim ćwierćwieczu badań nad literaturą kulinarną. Paradoksalnie, wyjątkowość i unikatowość tekstu *Compendium ferculorum* przesądzają tak o jego atrakcyjności, jak i ograniczeniach. Analiza najstarszej polskiej książki kucharskiej, tak jako długotrwałego, niezwykłego fenomenu czytelniczego, jak i świadectwa istnienia oryginalnej polskiej kultury kulinarnej pozwala nam np. na badanie siły, zasięgu i oddziaływaniu katolickiego (czy raczej polskiego, surowszego od katolickiego) postu. Lektura tego tekstu umożliwia także dostrzeżenie interesującej konstrukcji tożsamości narodowej wyrażanej w sferze kulinarnej i żywieniowej oraz zjawiska przeciwstawiania kuchni polskiej dominującej wtedy w Europie kuchni francuskiej. O ile jednak na poziomie deklaracji Czerniecki konstruuje obraz doskonałości i wyjątkowości kuchni polskiej oraz wrogości i pogardy wobec wpływów francuskich (europejskich), to w szczegółowych rozwiązaniach, technicznych nowinkach i nawiązaniach do konkretnych idei widać już częste i głębokie zapożyczenia z francuskiej kultury kulinarnej[11]. Ta dychoto-

[11] J. Dumanowski, *„À la française", czyli sarmatyzm od kuchni*, [w:] *Człowiek w teatrze świata. Studia o historii i kulturze dedykowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu z okazji osiemdziesiątych urodzin*, Kraków 2010, s. 103-112.

mia między łatwo czytelnymi i zrozumiałymi nawet dziś gromkimi hasłami i wielowarstwowymi, niejednoznacznymi praktykami kulturowymi, pozwala nam dostrzec w historii kuchni i wyżywienia jeden ze sposobów badania dawnego dyskursu o tożsamości, zdrowiu, estetyce religii i hierarchii społecznej. Jego konfrontacja z warstwą czystą werbalną, perswazyjną i propagandową pozwala nam np. uchwycić niejednoznaczność pojęcia sarmatyzmu czy naszego wyobrażenia o „sarmackiej" kulturze.

Tak obiecujące, choć hermetyczne i trudne w odbiorze, bo wymagające specjalistycznej wiedzy historyczno-kulinarnej, etnobotanicznej i zoologicznej, źródło jest przy tym wszystkim o tyle mało wymowne, że nie możemy go zestawić z żadnym innym obszernym i fachowym polskim tekstem z tej epoki. Odnalezienie, opracowanie i opublikowanie rękopiśmiennego tekstu kulinarnego z tego samego okresu oznacza więc nie tylko znaczne rozszerzenie podstawy badań, możliwość porównań i zestawień, ale umożliwia odczytanie samego *Compendium* w zupełnie innym świetle.

Tekst

Przechowywana w Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie księga[12] pochodzi z dawnej biblioteki nieświeskiej Radziwiłłów, co potwierdzają zachowane sygnatury radziwiłłowskie oraz zapisy w XIX-wiecznych katalogach bibliotecznych, a także rodzaj użytego papieru. Na podstawie znaków wodnych oraz powiązań tekstowych spisanie *Mody bardzo dobrej...* można datować na rok 1686 lub niewiele później. Oprócz proweniencji wskazującej na powstanie i używanie tekstu na dworze Radziwiłłów nieświeskich, ważnych informacji dostarcza nam rodzaj użytego papieru. Znaki wodne z kart użytych do spisania radziwiłłowskiego rękopisu pojawiały się w latach osiemdziesiątych XVII wieku na papierze używanym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najczęściej występujący filigran jest znany ze Słonimia, gdzie używanie takiego papieru odnotowano dla 1686 r.[13] Na dwóch tylko kartach rękopisu (91-92 i 94-95) widnieje inny znak wodny, znany z Rosienia (z 1687 r.) i Wilna (z 1688)[14].

Tekst jest anonimowy, z nielicznych wzmianek i wyrażanych w przepisach sugestii wynika, że jego autorem był mężczyzna. Jedna z jego uwag wskazuje dodatkowo, iż znał on język niemiecki. Fachowość receptur, roz-

[12] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, tzw. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział Rękopisy biblioteczne, nr XV-275.

[13] E. Laucevičius, *Popierius lietuvoje XV-XVIII a.*, Vilnius 1967, s. 139 i 216 (ilustracja filigranu tamże, *Atlasas*, nr 2987, s. 417); zob. też.: Э. Лауцявичюс, *Бумага в Литве в XV-XVIII веках*, Вильнюс 1979, s. 133-134.

[14] E. Laucevičius, *Popierius lietuvoje...*, s. 175 (ilustracja filigranu tamże, *Atlasas*, nr 67, p. 18); zob. też.: Э. Лауцявичюс, *Бумага в Литве...*, s. 80.

budowane porady praktyczne oraz szeroka wiedza o lokalnych i egzotycznych produktach spożywczych, a także systematyczność wykładu wskazują, iż autorem zbioru przepisów był zatrudniony na dworze Radziwiłłów kulinarny profesjonalista, kuchmistrz lub raczej cukiernik albo pasztetnik. Nieznany z nazwiska autor szczególnie interesował się cukiernictwem („na początku tej książki piszę o cukrze") — szeroko, fachowo i bardziej szczegółowo niż w innych partiach tekstu omawiał sposoby wyrabiania leczniczych konfektów, konserwowania owoców, robienia soków oraz wypieku ciast, ciastek, tortów i pasztetów.

Przypuszczenie, że autorem mógł być cukiernik, kieruje naszą uwagę na Jana Mikołajewskiego, cukiernika księżny Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej. Służbę u Radziwiłłów rozpoczął on ok. 1685 r., a więc krótko przed prawdopodobnym spisaniem opisywanego zbioru. W zachowanym liście do księżny z 1723 r. Mikołajewski przypomina o swej prawie czterdziestoletniej służbie oraz opisuje kierowaną przez siebie akcję zbioru owoców i smażenia konfitur[15]. Wyliczone przez niego przetwory przypominają receptury zamieszczone w *Modzie bardzo dobrej*... Nie dowodzi to oczywiście autorstwa rękopisu (nie potwierdza tego choćby charakter pisma), jednak wraz z kilkoma innymi przesłankami może wskazywać na ewentualną znajomość tego tekstu.

Radziwiłłowski rękopis kulinarny zawiera 363 receptury przedstawione w 13 rozdziałach[16]. Na pierwotny, właściwy tekst, przypada 317 przepisów, po których następują nieco późniejsze dopiski. Główną część rękopisu spisano starannie i poddano ją (nie zawsze konsekwentnej) redakcji, podczas gdy końcową partię spisano pośpiesznie i chaotycznie. W pierwszej części książki, zatytułowanej „Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości" opisano 60 różnych ciast, słodyczy i przetworów z owoców oraz ziół. W drugiej partii dzieła, zatytułowanej po prostu „Rzeczy kuchenne", znajdują się rozdziały zawierające przepisy na potrawki, polewki, ryby, a także słone i słodkie „torty" (tarty), pasztety, ciasta francuskie i ciasta smażone, a także pierniki i biszkopty. W dalszym ciągu tekstu wyodrębniono jeszcze potrawy mięsne oraz „różne cukry i migdały". Niektóre tytuły rozdziałów są w nieco zmienionej formie powtarzane, ale wszystkie zamieszczone w nich receptury opisują inne potrawy lub ich zmienione wersje.

Moda bardzo dobra... jest tekstem oryginalnym, o ile w przypadku dawnych tekstów kulinarnych można mówić o oryginalności. W tej dziedzinie regułą było raczej mniej lub bardziej swobodne nawiązywanie, przetwarza-

[15] J. Dumanowski, R. Jankowski, *Nowe źródło do dziejów kuchni staropolskiej*, [w:] *Moda bardzo dobra*..., s. 31.
[16] *Moda bardzo dobra*..., Warszawa 2011.

nie, a często także wprost kopiowanie wcześniejszych receptur. Powielanie motywów, tytułów czy używanie podobnych, a nawet tych samych produktów nie świadczy zresztą o wtórności dzieła, którego istotą jest w tym wypadku przede wszystkim smak potraw opisywanych w fachowych instrukcjach i poradach.

Ważnym źródłem natchnienia dla autora rękopisu była wydana w 1686 r. w Grazu anonimowa książka kucharska *Ein Koch- Und Artzney-Buch*. Dzieło to zajmuje ważne miejsce w dziejach kuchni południowych Niemiec, Austrii i Europy Środkowej. Cztery edycje z lat 1686, 1688, 1690 i 1696[17] nie zapewniły mu co prawda miejsca wśród kulinarnych bestsellerów tamtych czasów, jednak wpływ tej książki na sztukę kulinarną i wzorce żywieniowe w pełni uwidocznił się dopiero w następnym stuleciu. Większość przepisów z pierwszej austriackiej książki kucharskiej skopiowano w wydanej po raz pierwszy w 1697 r. i wielokrotnie wznawianej w następnym stuleciu, a potem także w XIX w. słynnej książce kucharskiej *Freywillig auffgesprungenen Granat-Apffel*, która swą sławę zawdzięczała przede wszystkim wysoko urodzonej autorce, księżnie Marii Eleonorze Rozalii na Troppau i Jägerndorfie. Porównanie różnych wersji tych tekstów, w szczególności powielonych w książce radziwiłłowskiej błędów oraz problemów z tłumaczeniem niezbyt jasnych terminów kulinarnych użytych w książce z 1686 r. i w pełni rozwiniętych oraz wyjaśnionych dopiero w *Granat-Apffel* wskazuje, że autor książki radziwiłłowskiej korzystał z *Ein Koch- Und Artzney-Buch*.

Tekst radziwiłłowskiego zbioru receptur wykazuje wyraźne związki z pierwszą, czysto kulinarną częścią druku z 1686 r. (część druga zawiera receptury i porady lecznicze). Autor *Mody bardzo dobrej...* szczególnie chętnie czerpał z tekstu *Ein Koch- Und Artzney-Buch* przy opisie ciast i słodyczy. Mimo to uznajemy nasz rękopis za tekst oryginalny, a świadczy o tym choćby fakt, że receptury z dworu Radziwiłłów są przeszło dwa razy liczniejsze od przepisów austriackich. Nawiązywanie do tekstu niemieckiego nie zawsze oznacza dosłowne tłumaczenie. Przepisy polskie są często krótsze, przy czym sam początek receptury jest zwykle tłumaczony najdokładniej. Zapożyczenia z reguły nie są dosłowne, a przepisy polskie stanowią raczej przeróbkę receptur z Grazu.

[17] H. Notaker, *Printed Cookbooks in Europe, 1470-1700. A Bibliography of Early Modern Culinary Literature*, Houten 2010, s. 267-268; *Ein Koch- Und Artzney-Buch,* reprint wydania z 1686 r., komentarz K. Edlinger, Graz 1992; H. Neunteufl, *Kochkunst im Barock. Aus der Welt der steirischen Küche um 1686*, Graz 1992.

Nowy obraz kuchni staropolskiej

Moda bardzo dobra... zawiera około 25% więcej tekstu niż wydane drukiem *Compendium ferculorum*. Jej autor na ogół starannie i systematycznie opisuje kolejne procedury kulinarne. Jedną z najważniejszych różnic w porównaniu z dziełem Czernieckiego jest częstsze odwoływanie się do miar i proporcji. Autor książki radziwiłłowskiej szczególnie często i dokładnie podaje miary w przypadku receptur na słodycze, zwłaszcza lecznicze „konfekty" przygotowywane z syropu oraz różnych ziół i korzeni.

Zamieszczone w rękopisie receptury obfitują w praktyczne porady, których próżno by szukać w dziele Czernieckiego. Świadczą one o wyraźnie użytkowym charakterze tekstu, a różne rady, ostrzeżenia i zwracanie uwagi na dobór produktów, potrzebę korygowania miar i procedur dowodzą doświadczenia autora i umiejętności przewidywania problemów pojawiających się w czasie przygotowywania potraw.

Kuchnia opisana w książce radziwiłłowskiej jest z jednej strony podobna, a z drugiej różna od kuchni Stanisława Czernieckiego. Niewątpliwie w obu przypadkach mamy do czynienia z barokowym stylem kuchni, charakteryzującym się upodobaniem do wyrazistych, ostrych i kontrastowo dobieranych smaków oraz stosowaniem efektów wizualnej i smakowej iluzji.

Opisy dań mięsnych i rybnych, a także polewek i potrawek potwierdzają główną cechę stylu kuchni staropolskiej, tak rzucającą się w oczy u Czernieckiego: ostry, palący smak, będący efektem obfitego szafowania egzotycznymi przyprawami i łączenia wielu z nich w jednym przepisie. Na kartach *Mody bardzo dobrej...* nieco rzadziej niż w *Compendium ferculorum* pojawia się szafran, co jest efektem znacznie większego udziału słodyczy w tym zbiorze. Tę luksusową przyprawę radziwiłłowski kuchmistrz radził stosować do sosów, potraw z drobiu i dzikiego ptactwa oraz do dań rybnych. Szafran często występował także w recepturach na fałszywą „kaszę" z różnych składników (tzn. wyrafinowaną potrawę o konsystencji kaszy, w iluzyjny sposób naśladującej wygląd zwykłej kaszy). Autor wspominał o szafranie także w przepisach na niektóre ciasta, polewki i pierogi.

W tekście *Mody bardzo dobrej* konsekwentnie i surowo rozróżnia się potrawy postne od mięsnych i zawierających nabiał. Jednocześnie w recepturach postnych szczególnie wyraźnie widać wysiłek kucharza, by mimo skrupulatnego przestrzegania religijnych ograniczeń przygotować potrawę nie tylko smaczną, ale i wyrafinowaną. Przy potrawach postnych chętnie uciekano się do efektu iluzji. „Kiszki postne" oraz „cielęcina postna" były przygotowywane ze szczupaka, przy czym zasadniczy wysiłek kucharza polegał na nadaniu tym potrawom wyglądu dań mięsnych. W pierwszym z przepisów wskazano jeszcze na możliwość przyrządzania kiełbasek ze szczupaka, a wszystkie mięsopodobne wyroby służyły z kolei do przygotowania postnego (ale z wyglądu przypominającego mięsny) pasztetu,

w którym starannie układano obok siebie rybne „kiszki", „kiełbasy" i „cielęcinę". W przepisach na „biankę postną", „polewkę postną" i „barszcz postny" (nr 310-312) zakazane w czasie postu mleko zastępowano mleczkiem makowym lub migdałowym. Do postnego barszczu w pracochłonny sposób przyrządzano natomiast specjalne postne jaja. Ich „białka" przygotowywano z zagęszczonego mąką białego barszczu, a „żółtka" z barszczu z koloryzującym na żółto szafranem, cynamonem, pieprzem, rodzynkami i siekanym szczupakiem.

Specjalizacja w kuchni postnej i konieczność urozmaicenia oraz uatrakcyjnienia pożywienia postnego była znakiem rozpoznawczym kuchni dawnej Rzeczypospolitej. Długi, częsty i surowy post sprawiał, że właściwie każda większa, kilkudniowa uczta lub uroczystość odbywała się częściowo w okresie postnym[18]. Zabiegi tego typu były charakterystyczną cechą połączenia kuchni zarazem postnej i elitarnej z barokową wrażliwością. Najbardziej luksusowy dział kuchni postnej stanowiły jednak potrawy rybne, które w radziwiłłowskiej książce kucharskiej są reprezentowane przede wszystkim przez dania ze szczupaka i, w dużo mniejszym stopniu, karpia i węgorza. Do dań postnych nie należą z kolei wielokrotnie w książce opisywane raki, które zawsze przyrządzano z dodatkiem masła, mleka, śmietany lub jaj. Popularne w *Compendium ferculorum* ślimaki w naszym rękopisie występują tylko raz. Gotowane w wywarze z mięsa również nie spełniały wymogów postu.

Moda bardzo dobra..., opisując kuchnię elitarną, w swoim stylu podobną do sztuki kulinarnej Czernieckiego, przedstawia jednak kuchnię bardziej swojską, w nieco mniejszym stopniu opierającą się na egzotycznych, rzadkich składnikach, a częściej sięgającą do produktów lokalnych, np. owoców, w tym ich różnych odmian, warzyw, ziół i kwiatów.

Podobnie jak u Czernieckiego, w radziwiłłowskiej książce kucharskiej marginalną rolę odgrywa wieprzowina. Oprócz użycia jej jako tłuszczu (słoniny, sadła, smalcu) oraz sięgania po wieprzowe kiszki, z opisem osobnej potrawy z wieprzowiny spotykamy się w tekście zaledwie dwa razy („nadzienie do prosięcia z kapusty", i „głowa wieprzowa", nr 259, 275).

Najważniejsza różnica między *Compendium ferculorum* a *Modą bardzo dobrą...* wynika ze skupienia się autora tej ostatniej na cukiernictwie: nowym, modnym dziale sztuki kulinarnej. Zawody cukierników i pasztetników, uważanych za elitę kulinarnych profesji, kojarzono z nauką (głównie alchemią) i sztukami plastycznymi.

[18] *Smak wesela. Uczty weselne w Polsce XVII-XVIII w.*, [w:] *Amor Polonus, czyli miłość Polaków*, red. T. Grzybkowska, D. Walawender-Musz, Z. Żygulski, Warszawa 2010, t. II, s. 104-127.

Barokowa słodycz

Najważniejszym i najbardziej oryginalnym działem kuchni opisywanym w tekście radziwiłłowskim są słodycze. Co prawda autor radził jeszcze używać cukru jako przyprawy do potrawek, dań z jaj oraz raków, drobiu i dzikiego ptactwa, a zwłaszcza do ryb, ale chętnie i obszernie opisywał też słodkie desery i ciasta. Charakterystyczną cechą *Mody bardzo dobrej...* jest fascynacja cukrem, widoczna zarówno w przepisach na słodycze w naszym rozumieniu tego słowa, jak i na słodkie i słone ciasta, pasztety, mięsa, polewki czy ryby. Cukier trzcinowy, uznawany za pokarm zdrowy i postny, a przede wszystkim modny, egzotyczny i niezwykły, w kuchni elitarnej zepchnął na margines miód, który prawie nie pojawiał się u Czarnieckiego, a w tekście radziwiłłowskim przywoływany był głównie w kontekście porównawczym i jako ewentualny zamiennik cukru. Miód był natomiast niezbędnym składnikiem musztardy, uważanej za dodatek niezwykły i wyrafinowany. Prawie zawsze jednak występował obok cukru i był (o ile w ogóle się pojawiał) głównie uzupełnieniem, dodatkiem do cukru — jedynego modnego źródła słodyczy.

Autor zgodnie ze średniowieczną jeszcze zasadą łączenia wielu przeciwstawnych doznań łączył cukier z ostrym, palącym smakiem i wyrazistym aromatem egzotycznych przypraw. Szczególne miejsce zajmował tu imbir, z którym spotykamy się już w drugim przepisie książki („imbier pieczony", nr 2), opisującym rodzaj cukierków z zastygłego i przypieczonego syropu zmieszanego z białym imbirem w proszku. Oprócz znanych nam dobrze pierników, połączenie słodkiego z ostrym jest w tekście podstawą smaku tzw. leceltów i żelceltów, morszeli, niektórych ciast biszkoptowych, sucharków i bloków z masy owocowej zwanych „serami" lub „pierniczkami", a także tzw. „past" (pasztetów), tzn. bloków z cukru wypełnionych zestawami ostrych przypraw i ziół.

W przepisie „chleb na wety" (nr 152), po dokładnym określeniu ilości wszystkich składników, autor zaznaczył, że zasadniczym celem tej receptury jest przygotowanie takiego słodko-korzennego wypieku, który z wyglądu byłby podobny do chleba razowego. Użyte przyprawy miały przede wszystkim nadać ciastu odpowiedni kolor i ich dawkowanie musiało być podporządkowane temu właśnie celowi — „wszakże nie pod wagę bierze się korzenie". W recepturze „śliwy sucho" (nr 31) autor opisał pracochłonne sklejanie śliwek w syropie „aże będzie kłąb wielki podługowaty na kształt wielkiej jakiej śliwy". Przymocowana do „śliwy" gałązka z liśćmi miała jeszcze wzmacniać wrażenie, że mamy do czynienia z jednym wielkim owocem.

W ślad za austriackim wzorcem autor często opisywał różne ciasta „tretowane" (tzn. smażone): racuchy, pączki i faworki, a także ciasta parzone, kruche, francuskie (listkowe) oraz syropy i aromatyzowany cukier, konfi-

tury i galaretki (np. nr 15, 33, 37, 43,119, 120, 123, 126-128 i wiele innych). Z całego tekstu przebija fascynacja słodyczą i cukrem, który w kuchni barokowej zepchnął na margines swojski miód. Przy swej wysokiej cenie i elitarnym charakterze był jednocześnie od czasów św. Tomasza potrawą postną; pozostając produktem ekskluzywnym i elitarnym, był z punktu widzenia religii dozwolony w czasie wyrzeczeń i umartwiania.

Produkty i potrawy lokalne

Jak podkreślaliśmy już wyżej, mimo iż radziwiłłowski rękopis kulinarny opisuje przede wszystkim kuchnię magnacką i kosmopolityczną, której znakiem charakterystycznym jest używanie egzotycznych produktów i przypraw, to wiele z zamieszczonych w nim receptur odnosi się też do produktów i dań lokalnych. Ta cecha *Mody bardzo dobrej...* jest dobrze widoczna zwłaszcza w zestawieniu z *Compendium ferculorum* i dopiero w tym kontekście możemy ją zauważyć i docenić. Elementy lokalne z XVII w. nie muszą oczywiście mieć wiele wspólnego ze współczesną kuchnią regionalną czy nawet wiejską kuchnią z XIX w. Nie wynika to tylko z faktu, iż książka radziwiłłowska dotyczy kuchni elitarnej także w swej warstwie korzystającej z zasobów lokalnych, ale przede wszystkim z głębokich przemian kultury kulinarnej i wzorców żywieniowych w XVIII i XIX w. oraz naszej bardzo ograniczonej wiedzy na ten temat[19]. Stosowana zwykle przy przedstawianiu tradycyjnie rozumianej historii wyżywienia metoda retrogresji opiera się na wierze w brak takiej zmiany.

W *Modzie bardzo dobrej...* widoczne są pewne zasadnicze cechy dawnej kuchni, do których należą np. daleko większe niż dzisiaj czy nawet w XIX w. zróżnicowanie biologiczne spożywanej żywności, związane z tym zróżnicowaniem techniki kulinarne i podstawowa dla kultury żywieniowej rola religii. W tekście radziwiłłowskiej książki kucharskiej najbardziej zwraca uwagę zróżnicowanie pożywienia roślinnego. Obok będących wyróżnikiem kuchni magnackiej produktów śródziemnomorskich i egzotycznych (cytrusy i inne owoce, wino i ocet winny, kalafiory, karczochy, oliwa, cukier, przyprawy) w przepisach *Mody bardzo dobrej...* pojawiają się też specyficzne, w większości dziś zapomniane produkty i przygotowywane z nich dania. Wśród wielu rodzajów kasz i zbóż, obok prosa, gryki i kaszy jęczmiennej, pojawia się np. ber i manna. W recepturze na „pierniczki ze bru" (nr 144) opisano sposób przygotowywania pierników z dodatkiem mąki z włośnicy bru (ber, *Setaria italica* L.), zwanej dawniej prosem włoskim. Ta podobna do prosa roślina z rodziny wiechlinowatych (*Poaceae*

[19] J. Dumanowski, *Smak i tożsamość. Narodowa i regionalna tożsamość kulinarna w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Między barokiem i oświeceniem. Staropolski regionalizm*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 306-320.

R. Br.), pochodząca ze wschodniej Azji i uprawiana głównie na Dalekim Wschodzie, znana była także w Europie. O mące z bru pisał Krescencjusz, a Syreniusz uważał, że ber „bywa siany dla pozoru więcej niż pożytku", ale słyszał o wyrabianiu z niego mąki, mieszanej następnie z mąką żytnią lub inną i używanej do wypieku chleba. Ber był uznawany za gorszy od prosa również przez Marcina Grossera. Jego uprawę w Polsce potwierdza Krzysztof Kluk; według niego w naszym kraju z bru wyrabiano tylko kaszę, a we Włoszech również mąkę, z której pieczono chleb[20]. Informacja zawarta w rękopisie radziwiłłowskim stanowi ważne świadectwo użytkowania tej rośliny. Zwraca uwagę sposób jej użycia, w wyniku którego ostry, odczuwany jako bardzo wyrazisty, a nawet nieprzyjemny smak bru, w połączeniu kontrastowymi smakami piernika stawał się walorem i atrakcją.

Być może jeszcze ciekawsze jest odnotowanie w tekście użycia manny. Nie chodzi tu oczywiście o tzw. kaszkę manną (kaszkę krakowską, grysik), czyli powszechnie znany wyrób z pospolitej pszenicy, ale o manną jadalną *(Glyceria fluitans)*, roślinę z rodziny wiechlinowatych. W zamieszczonym w naszym rękopisie przepisie na „naleśniki" (nr 182) opis użycia manny dotyczy nadzienia do naleśników, przygotowanego z gotowanej na sypko i przygotowywanej na słodko (z cukrem i rodzynkami) manny. To znane w Polsce od wieków dziko rosnące zboże pojawia się tu jako produkt luksusowy, jakim było zresztą przynajmniej od kilkuset lat. Syreniusz w swym zielniku pisał o mannie gotowanej na mleku lub wodzie, kraszonej masłem i smażonej na sypko, uważał ją za pokarm o wiele lepszy niż proso albo ber.

Odnotowanie użycia manny jest o tyle ważne, iż dotyczy pozostałości z odległych epok zbieractwa i żywienia się nasionami dzikich zbóż. Praktyka ta szczególnie długo utrzymywała się na niektórych ziemiach Rzeczypospolitej, w szczególności na podmokłych czy nadrzecznych łąkach. Ze względu na skomplikowanie, ogromną pracochłonność i małą wydajność technik zbierania manny, dawne dzikie zboże było już luksusowym dodatkiem. Lekkie i porywane przez wiatr nasiona można było zbierać tylko o świcie, poprzez ich wytrząsanie na specjalne, długie sita lub płótno. Historia zbieractwa i konsumpcji manny jako najdłużej chyba na szeroką skalę praktykowanego w Europie używania dzikiego zboża należy do jednych z ważniejszych wątków historii wyżywienia i etnobotaniki[21], a jej konsumpcja była postrzegana jako polska specjalność (tzw. *manna polonica*) i wzbudzała duże zainteresowanie już w czasach nowożytnych.

Z innych przykładów historycznego, zapomnianego już dzisiaj pożywie-

[20] *Moda bardzo dobra...*, s. 227.

[21] Ł. Łuczaj, J. Dumanowski, P. Köhler, A. Mueller-Bieniek, *Manna grass (Glyceria) in Poland: the use and economic value of this wild cereal from the Middle Ages to the twentieth century*, „Human Ecology" (w druku).

nia opisanego w tekście radziwiłłowskiej książki kucharskiej można wymienić barszcz (tzn. roślinę barszcz zwyczajny), grzybień, owoc i kwiat dzikiego bzu, fiołki i róże. W recepturze na „barszcz postny" (nr 312) autor *Mody bardzo dobrej...* wspomina o bardzo ważnym w dawnej kuchni „zielonym barszczu", czyli barszczu zwyczajnym (*Heracleum sphondylium*), roślinie z rodziny selerowatych (*Apiaceae* Lindl.), od której pochodzi nazwa samej zupy. Do celów kulinarnych używano przede wszystkim świeżych lub kiszonych młodych pędów rośliny. Znano wiele rodzajów zup z barszczu, o których wspominają m.in. Marcin z Urzędowa i Syreniusz („smaczna i wdzięczna jest polewka barszcz"), traktując tak roślinę, jak i gotowane z niej polewki jako coś powszechnie znanego i cenionego. W XVIII w. używanie barszczu zwyczajnego jako składnika zup postrzegano już jako staroświeckie i charakterystyczne dla wyżywienia chłopów. Nazwa „barszcz" przeszła natomiast na inne kwaśne zupy przygotowywane na bazie kiszonek i zakwasu (żur, zupa z kiszonych buraków) i dzisiaj właściwie nie pamiętamy ani o pierwotnym znaczeniu nazwy tak popularnego obecnie dania, ani o samej potrawie, mimo to kojarząc nowsze wersje „barszczu" z kuchnią historyczną[22].

Z kolei grzybień pojawia się w tekście jako „liść grzybowy" i oznacza liście grzybienia, najprawdopodobniej grzybienia białego (*Nymphaea alba* L.), nazywanego zwyczajowo nenufarem lub lilią wodną. Autor wspomina o grzybieniu w recepturze „pierogi na liściu grzybowym z twarogu" (nr 207), w której opisuje pierogi pieczone w liściu grzebienia lub kapusty. Na uwagę zasługuje cała seria pierogów i innych potraw mącznych. Choć nieznany nam autor opisuje prawie wyłącznie pierogi z serem (nadziewane i leniwe), to różnią się one rodzajem ciasta, sera (w recepturach zawarto sposób wyrabiania samego sera), stosowanymi dodatkami i smakiem.

Przodkiem popularnej dzisiaj na Podlasiu babki ziemniaczanej była opisana w dwóch różnych recepturach baba grochowa (nr 245 i 351). Wykorzystywane na rozliczne sposoby w kuchni białoruskiej, litewskiej i ukraińskiej ziemniaki są w sensie historycznym produktem nowym i egzotycznym. Amerykańskie ziemniaki długo były ciekawostką i wśród szerszych grup ludności przez długi czas były mniej znane nie tylko od swojskiego grochu, rzepy, kucmerki czy pasternaku, ale ustępowały też np. egzotycznemu topinamburowi, który początkowo miał o wiele większe szanse, by zagościć na stołach Europejczyków. Dzisiejsze wypieki z jabłek przypomina z kolei „syr z pigwów" (nr 306), opisany także w recepturze „syr z pigiew tak robić" (nr 319) oraz szereg innych przepisów na wypieki z pigwy. Ze względu na swoje właściwości żelujące zapomniana obecnie pigwa (powszechnie mylona z popularnym dziś pigwowcem japońskim) należała do podstawowych produktów dawnej kuchni i przetwórstwa żywności.

[22] *Moda bardzo dobra...*, s. 212.

Mimo fascynacji dosyć wąską grupą produktów *Moda bardzo dobra...* przynajmniej częściowo ukazuje nam ogromne zróżnicowanie wyżywienia w przeszłości, co było cechą tak kuchni elitarnej, jak i popularnej i w długim okresie stanowi największą różnicę i najwyraźniejszy trend rozwojowy (właściwie antyrozwojowy) w historii żywienia.

Znaczenie tekstu

Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów... jest nie tylko tekstem obszerniejszym niż *Compendium ferculorum,* ale ma przede wszystkim bardziej fachowy charakter. Szczegółowe dane dotyczące procedur kulinarnych pozwalają nam na potwierdzenie głównych cech staropolskiego smaku, opartego na kontraście, wyrazistości i iluzji. Upodobanie do iluzji wizualnej łączy się z iluzją smaku, co świadczy o specyficznej grze prowadzonej przez kucharzy i smakoszy, świadomie odwołujących się nie tylko do wrażeń polisensorycznych, ile do specyficznych powiązań między zmysłami i mechanizmów ich oszukiwania, zastępowania i pomijania w celu zwiększenia skali doznań.

Najważniejszym aspektem tekstu jest przebijająca z niego fascynacja smakiem słodkim. Obszerny i szczegółowy materiał dotyczący słodyczy pozwala uchwycić sposoby integrowania cukru z estetycznymi konwencjami smaku obowiązującymi do tej pory. Mimo używania cukru jako przyprawy do mięs i ryb oraz łączenia go z ostrymi przyprawami, w barokowej sztuce radziwiłłowskich cukierników można dostrzec przejawy przełomu w sposobach konstruowania, odczuwania i wartościowania doznań smakowych związanych z wypieraniem wyrazistych, ostrych smaków średniowiecza przez łagodniejszy, słodki smak nowożytny. Przedstawiona w tekście koncepcja smaku jest przy tym ciągle daleka od klasycystycznej estetyki powstałej we Francji w połowie XVII w., opartej na całkowitym rozdzieleniu przeciwstawnych smaków oraz kulcie „delikatności" i „naturalności". Zmiana roli cukru, który z przyprawy stał się podstawową częścią deserów (słodyczy), wskazuje jednak na zarysowującą się zmianę w sposobach odczuwania i waloryzowania smaku także na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.

Summary

Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów…

A 17th-century cookery book from the Grand Duchy of Lithuania

"A very good way of making various confectionery and other sweets and of preparing all kinds of dishes, baking bread and other household and culinary secrets" is a 17th-century cookery book in manuscript form preserved in the Archives of the Radziwiłł family – the only Old Polish culinary text known to us in such detailed and extensive form, apart from the published "Compendium ferculorum". Although there are a number of "borrowings", it contains original recipes and is a valuable source of information regarding the history of nutrition and culinary art, especially confectionery. Its uniqueness makes it an important

source for language study (cuisine-related vocabulary is mainly known from the work by Stanisław Czerniecki) as well as a basis for considerations regarding old culinary art, culinary tastes, fasting and dieting. The discovery and publication of this extensive culinary text from the Grand Duchy of Lithuania provides an opportunity to expand the research into the history of Old Polish cuisine and nutrition in Old Poland. Apart from the strictly nutritional issues, this new source enables us to study the structure of magnate identity in particular and elitist identity in general, and, as the first and the only known text of this kind so far, it could be a point of departure for research into the nutritional traditions in the former Grand Duchy of Lithuania and the Podlachia region. Although the cuisine presented on the pages of this anonymous culinary treatise from the Radziwiłł family's manor is primarily of magnate or cosmopolitan character, nevertheless, among the several hundred recipes included in it, we come across information that points to drawing from local traditions and resources, including many products that are no longer known or used in the modern kitchen.

Змест

Мода вельмі добрая смажання розных канфектаў...

Кулінарная кніга XVII ст. з тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага

«Мода вельмі добрая смажання розных канфектаў і іншых салодкасцей, а таксама рыхтоўлі ўсялякіх страў, пячэння хлеба, і іншыя гаспадарскія і кухонныя сакрэты» – гэта рукапісная кулінарная кніга XVII ст., якая захоўваецца ў Архіве Радзівілаў, адзіны вядомы нам так дэталёвы і абшырны старапольскі кулінарны тэкст, апрача друкаванага «Compendium ferculorum». Нягледзячы на пэўныя запазычанні, гэта арыгінальны тэкст, які з'яўляецца каштоўнай крыніцай па гісторыі харчавання і кулінарнага майстэрства, асабліва кандытарскай вытворчасці. Унікальнасць тэксту робіць яго важнай крыніцай для даследавання мовы (лексіка, звязаная з кухняй, вядомая галоўным чынам з працы Чарнецкага), а таксама асновай для разважанняў аб даўнім кулінарным майстэрстве, харчавальным смаку (гусце), посце і дыетэтыцы. Знаходка і выданне абшырнага, арыгінальнага кулінарнага тэксту з тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага дае шанц развіцця даследавання гісторыі кулінарыі і харчавання ў старапольскую эпоху. Апрача дакладна харчавальнай тэматыкі новая крыніца дазваляе даследаваць магнацкую канструкцыю, ці ўвогуле элітарную тоеснасць, а як першае і да гэтай пары адзінае вядомае такога роду паведамленне з'яўляецца таксама зыходным пунктам для даследавання харчавальных традыцый на тэрыторыі колішняга ВКЛ і Падляшша. Хаця прадстаўленая на старонках ананімнага кулінарнага трактата з двара Радзівілаў кухня з'яўляецца перш за ўсё магнацкай ці касмапалітычнай, то сярод некалькіх соцень рэцэптаў знаходзім інфармацыю, якая ўказвае на выкарыстанне лакальнай традыцыі і мясцовых рэсурсаў, у тым ліку шматлікіх прадуктаў, якія цяпер нам невядомы або не выкарыстоўваюцца ў кулінарных мэтах.

Jarosław Dumanowski – profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, historyk czasów nowożytnych, specjalizuje się w historii kultury materialnej, historii kultury, kontaktach polsko-francuskich oraz w kulturowej historii kuchni i wyżywienia. Kierownik Zakładu Historii Nowożytnej Instytutu Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, jest członkiem Międzynarodowego Komitetu Naukowego pisma „Histoire, économie & société" redagowanego na Uniwersytecie Paryż IV Sorbona oraz komitetu redakcyjnego „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej". Inicjator, wydawca i redaktor serii „Monumenta Poloniae Culinaria" (Polskie Zabytki Kulinarne) publikowanej we współpracy z Muzeum-Pałacem w Wilanowie. Popularyzator tradycji kulinarnych, współpracuje z szefami kuchni i producentami żywności.

Mariola Jarczykowa
(Katowice)

Kołacze, marcepany oraz inne specjały weselnego stołu jako inspiracja dla staropolskich poetów i oratorów

Wśród dawnych polskich obrzędów i uroczystości rodzinnych wesela zajmowały poczesne miejsce. Pieczołowicie przygotowywano ich zaplecze kulinarne, jak również starano się, aby gości uraczyć odpowiednią strawą duchową: pisarze komponowali *epitalamia*, mówcy koncypowali swoje oracje, budowano architekturę okazjonalną po to, by zaślubinom nadać niepowtarzalny przebieg i stworzyć wyjątkową atmosferę. Ceremonie weselne miały jednak wpisane w długotrwałej tradycji powtarzające się zwyczaje oraz typowe, symboliczne menu. Potrawami, które od wieków pojawiały się na stołach weselnych były między innymi ciasta — kołacze i marcepany. Pierwszy z wypieków nieodmiennie kojarzył się ze zwyczajem i rodzimym językiem. Według Zygmunta Glogera słowo „kołacz" jest nazwą „rdzennie słowiańską i polską"[1]. Drugi ze smakołyków przywędrował do Polski z Włoch i traktowano go jako drogocenny upominek ze względu na wysoki koszt składników „migdałów utartych z cukrem i połączonych wodą różaną w rodzaj ciasta, z którego lepiono różne figury"[2]. Był to wyszukany deser godny królewskiego stołu, skoro w rachunkach dworu Zygmunta Starego zapisano „2 grzywny i 24 grosze dane aptekarzowi Marcinowi za ofiarowany przezeń królowi noworoczny marcypan"[3]. Gloger stwierdzał: „Ponieważ odwieczny polski zwyczaj nakazywał wysadzać się na smaczny i okazały kołacz weselny jako ciasto obrzędowe, więc przybywający z Zachodu do miast polskich aptekarze zaczęli wypiekać marcypany na uroczystości domowe Polaków (...) w wieku XVII i XVIII prawie na każdym weselu szlacheckim był marcypan, dzieło rąk córki domu albo panny respektowej"[4].

W hierarchii ważności marcepan był stawiany wyżej niż kołacz, co dokumentuje wierszyk zapisany w siedemnastowiecznej sylwie: „Pannom chleb, kołacz mężatkom, marcypan wdowom, a gryzowki babom (...) Pannom świat, a Raj mężatkom, Niebiosa wdowom, a piekło babom"[5] .

[1] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, oprac. J. Krzyżanowski, wyd. 5, Warszawa 1985, s. 60.
[2] K. Bokenheim, *Przy polskim stole*, Wrocław 1998, s. 52.
[3] N. Bojarska, B. Wieczorkiewicz, *Dobra wieść, niosą jeść*, Warszawa 1979, s. 36.
[4] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska...*, t. 3, s. 185.
[5] Cyt. za: M. Bogucka, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI-XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998, s. 60.

Jedno i drugie ciasto weselne kojarzyło się z podarunkami. Placek mógł być „musztułukiem, tj. poseł z nowiną szczęśliwą dopominał się ‛kołacza’”[6]. Autor polskiej wersji *Rozmowy Mistrza Polikarpa* włożył w usta interlokutora Śmierci propozycję:

„Chcem do ciebie poczty nosić,
Aby się dała przeprosić.
Dałbych dobry kołacz upiec
Bych mogł przed tobą uciec”[7].

Maciej Włodarski zauważył, że w czeskiej wersji utworu bohater chce ofiarować nie ciasto, lecz złoto i srebro. Natomiast Polikarp proponuje kołacz, który „jako smakowity poczęstunek ma wyrażać gest przyjaźni ze strony Mistrza, [pragnącego — M. J.] (...) złagodzić gniew swojej rozmówczyni”[8].

Kołacz, zawdzięczający nazwę kolistemu kształtowi, w dawnych wiekach kojarzył się jednak nie z wątkami mortualnymi, lecz przede wszystkim z zaślubinami. Było to bowiem „obrzędowe ciasto weselne (...) często dekorowane, nadziewane (serem, makiem, masą orzechową, itd.), placek pszenny”[9]. Podawano go zarówno wśród chłopów, jak i na ucztach szlacheckich jako potrawę końcową, rozdzielaną przez starostę weselnego pomiędzy gości.

Szymon Szymonowic uczynił z tego wypieku (specjalnie przygotowywanego przez zamężne kobiety) główny motyw sielanki *Kołacze.* Jak zauważył Janusz Pelc, poeta stworzył dzieło unikatowe, bowiem przed nim nikt nie napisał utworu „odznaczającego się taką znajomością obyczajowego szczegółu i jednocześnie tak żywym, dynamicznym, harmonijnie układającym się w syntetyczną wizję opisem”[10]. W utworze podkreślono wyjątkową rolę placka wśród innych smakołyków:

„Niech kucharze potrawy dziwne wymyślają,
Niechaj win rozmaitych hojno nalewają,
Kołacze grunt wszystkiemu, a może rzec śmiele:
Bez kołaczy jakoby nie było wesele.
Laską w próg uderzono. Już kołacze dają,
A przed kołaczmi panie nadobne śpiewają”[11].

Szymonowic, „podobnie jak Teokryt, odśpiewanie pieśni powierzył osobom spełniającym na weselu tradycyjne funkcje. Przybyciu pana mło-

[6] A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. 1, Warszawa 1990, s. 626.
[7] *Polska poezja świecka XV wieku*, oprac. M. Włodarski, Wrocław 1997, s. 43.
[8] M. Włodarski, *Wstęp*, [w:] *Polska poezja świecka XV wieku*..., s. LI.
[9] W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. 2, Warszawa 1987, s. 502.
[10] J. Pelc, *Wstęp*, [w:]: S. Szymonowic, *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*, wyd. 2, Wrocław 2000, s. LXXII.
[11] S. Szymonowic, *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*..., s. 113.

dego, rozplecinom, zaślubinom, zasiadaniu do stołu itd. towarzyszy pieśń panien, zawierająca tradycyjne motywy. (...) Wniesienie obrzędowego pieczywa weselnego — kołacza, pobudza do śpiewu i tańca 6 par mężatek"[12]. W każdej z pieśni przewija się tytułowy motyw, często wykorzystywany jako aluzja do konsumowania małżeństwa. Pierwsza para śpiewa:

„Tłusty kołacz niesiemy dla twojej zabawy:
Syty kołacz, są jeszcze sytniejsze potrawy"[13].

Podobne gry słowne pojawiają się w przyśpiewce trzeciej pary:

„Nie dumaj nam, panicze, już kołacz na stole,
Teraz jest twoje żniwo, teraz twoje pole.
Dzieciom kołacz, dla ciebie będzie coś lepszego,
A ty pamiętaj zażyć fortelu swojego"[14].

W innym kontekście pojawia się tytułowe słowo sielanki w kolejnej zwrotce: panie odwołują się do zwyczaju przenosin panny młodej do domu męża:

„Panno, już cię to matka z domu precz wyprawia,
Chleb to z domu przed ciebie, nie kołacze stawia
A chociajby kołacze każdy dzień stawiali,
Dłużej by cię przy sobie już nie zatrzymali"[15].

Szymonowic przeciwstawia chleb jako symbol codziennego podstawowego pożywienia i odświętne pieczywo obrzędowe. Jest ono darem dla panny młodej, która wraz z innymi gośćmi oddawała się tańcom. „Po posiłku (często spożywanym dopiero późno w nocy) następowała zabawa, którą urozmaicały pieśni, a w środowisku szlacheckim również swobodne w treści fraszki. Tańczono, alkohol lał się coraz obficiej"[16]. Podtekst erotyczny pojawił się w kolejnym duecie sielanki:

„Ale to sobie za ten kołacz wymawiamy,
Że ją tu przy taneczku do dnia zatrzymamy.
Rad byś potym, aby się tańcem zabawiała,
Ty byś rad, ona będzie coś inszego chciała"[17].

W zakończeniu sielanki poeta przedstawił jeszcze obrazek obyczajowy nawiązujący do wróżenia pomyślności z faktu wydzierania sobie ciasta przez chłopców z izby czeladnej[18]:

[12] K. Mroczek, *Epitalamium staropolskie. Między tradycją literacką a obrzędem weselnym*, Wrocław 1989, s. 112.
[13] S. Szymonowic: *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*..., s. 113.
[14] Tamże, s. 114.
[15] Tamże.
[16] K. Mroczek, *Epitalamium staropolskie*..., s. 50.
[17] S. Szymonowic, *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*..., s. 115.
[18] *Poeci polscy od średniowiecza do baroku*, oprac. K. Żukowska, Warszawa 1977, s. 734.

„Panno przegrana twoja, chłopięta dowodzą:
Kołacz im z stołu dano i za chleb oń chodzą. (...)
Panno miej się do tańca, już wodę oddają,
A muzycy niechaj co rześkiego zagrają”[19].

Przebieg ceremonii zaślubin w szlacheckim domu przedstawił w XVII w. Olbrycht Karmanowski w wierszu *Wesele towarzyskie*. Poeta, oprócz kołaczy, przywołał i inne składniki tradycyjnej uczty:

„Już po ślubie! Niech wodę oddawają słudzy,
Zaczym z kuchni przyniosą pierwsze danie drudzy.
Regestr zginął: siadajcie kto godzien do stołu!
A ty, krzyczy, wprzód mięso postaw do rosołu.
Potym niechaj z korzeniem do ciepłego dają;
Są kury, jest zwierzyna i flaki być mają (...)
Niechaj drugie noszenie wydają co prędzej,
Mało tam warzystego, pieczystego więcej”[20].

Na szlacheckich stołach pierwsze miejsce zajmowały różne mięsa oraz odpowiednie trunki:

„Noście wina chłopięta; goście jakoś mdleją:
Podobno nie dojedli, niechaj wżdy doleją.
Za zdrowie nowej pary spełnić się godziło:
Kto łaskaw życz, aby się dobrze im wodziło. (...)
Zda mi się, że tam mają być przewoźne piwa?
Nie stało ich, to ja nic, gospodyni krzywa”[21].

Starosta weselny zachęcał do tańca, wspominając także ciasta — kołacze i marcepany:

„Panny, dziś wasze żniwo, ktora rada skacze,
Teraz czas, jutro będziem woleli kołacze (...)
A tażeście pojedli wszytkie marcypany,
Wytrzęśliście i bębny, i pisane dzbany”[22].

Do odpowiednich wypieków przywiązywano szczególną wagę, zwłaszcza że stanowiły one upominek od gości i pana młodego. „Do prezentów wręczanych przez szlachcica młodej żonie należały zwyczajowo cukry i marcepany, roztruchan, miednica z nalewką, łańcuch i manele”[23]. Mikołaj Rej w *Krótkiej rozprawie między trzema osobami...* negatywnie ocenił drogie „wety”:

[19] S. Szymonowic, *Sielanki i pozostałe wiersze polskie...*, s. 115.
[20] O. Karmanowski, *Wesele towarzyskie*, [w:]: J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, wyd. A. Brückner, t. 1, Lwów 1910, s. 112-113.
[21] Tamże, s. 113.
[22] Tamże, s. 114.
[23] K. Mroczek, *Epitalamium staropolskie...*, s. 50.

„Zaż dziś nie dziwne potrawy,
A z wielkim kosztem przyprawy?
Aż czasem owi, co siedzą,
Nie zawżdy wiedzą, co jedzą. (...)
Jakieś torty trudnonosze:
Toć dziś barzo tępią grosze,
A bogacą cudze kramy
Pozłocone marcepany”[24].

Podobną opinię wygłosił poeta w utworze pt. *Zbytki stołowe*, w którym przeciwstawił torty „trudnonosze” rodzimym „źwirzątkom”[25], które były podstawą tradycyjnego menu szlachcica. Rej narzekał też na wymyślne potrawy, szczególnie na dekorowanie półmisków: „strojąc jedła by błaźni, dobrze nie szaleją”[26]. W *Żywocie człowieka poczciwego* krytykował nie tylko nadmierne ozdabianie jedzenia, ale też wskazywał na jego znikome wartości odżywcze, a nawet szkodliwość dla zdrowia długo przechowywanych potraw: „Patrzże na potrząski rozliczne, patrz na pozłotki, na farby na malowania dziwne, a snadź by ich mógł nie zwać potrawami, ale obrazki jakimi malowanymi. (...) więc pozłoty rozliczne ony kury pozłociste, ony orły, ony zające, a potrawa w pośrzodku za dyjabła stoi, ona zaprzała a śliska daleko by lepsza i smaczniejsza była, kiedy by ją z polewanego garnka ciepło na półmisek wyłożył. (...) Druga też z chleba a z migdałów, a z kijem ulepiona, to też ta od kilka dni będzie stała”[27].

Rej, krytykując nowomodne ciasta — torty i marcepany, nie oceniał negatywnie kołaczy. Wśród weselnych gości mogły się jednak pojawić zgryźliwe uwagi na temat jakości i tego wypieku, jeżeli nie był on odpowiednio „umaszczony”. Karmanowski złośliwie wypowiedział się w swoim wierszu na temat zawartości obrzędowego wypieku:

„Lecz to mniejsza: będąli kołacze z rozynki?
Myśmy dawno już chcieli oddać upominki.
Ale pani nie chce brać ni pereł, ni złota,
Gniewa się, pewnie się jej nie zda twa robota.
Ba — nie żart, panie młody, sieczki przyniesiono,
Jest i kołacz, ale go nie barzo maszczono.
Pani, bierz z łaską toć, coć mąż przez mię oddaje.
Złoto dobre, choć panu siła nie dostaje;
Cukier słodki. Co mówisz? Gdzie gańba mężowi,
Tam i cukier zrówna się, mówią piołunowi”[28].

[24] M. Rej, *Wybór pism*, oprac. J. Ślaski, Warszawa 1979, s. 43-44.
[25] Tamże, s. 73.
[26] Tamże.
[27] Tamże, s. 265.
[28] O. Karmanowski, *Wesele towarzyskie*..., s. 116.

Poeta siedemnastowieczny, relacjonując przebieg biesiady poprzez wyrazistego narratora — starostę weselnego, bawił się podtekstami symbolicznych „cukrów", przez co obraz uczty nabrał cech wiarygodności i lekkości. W podobnie żartobliwym tonie wykorzystał symbole weselnych ciast Wacław Potocki. We fraszce *Marcypan stojący* wprowadził aluzję do kunsztownie budowanych ciast, aby zasugerować czytelnikowi erotyczne podteksty:

„Żeniąc się szlachcic jeden, co mi sam powiedał
Stojących marcypanów na wesele nie dał.
„Nic to — rzecze, kiedy mu przymawiają drużki —
Choć do stołu nie stoi, stanie do poduszki".
Aż dworka: „Do diabła z tym cukiernikiem, panie,
Niech tam będzie jaki chce, mnie się nie dostanie"[29].

Potocki zakpił także ze zbyt nieśmiałego nowożeńca we fraszce *Żart nieostrożny*:

„Już pół nocy minęło, już na łokciu gołem
Za cukrowym pan młody przesypiał się stołem"[30].

Z inną tonacją spotykamy się w opisach weselnych specjałów w emblematycznym druku pt. *Choreae bini Solis et Lunae Aulae... in nuptiis... Ianussi Radivil...et Marie*. W wierszach wychwalających ucztę wydaną na cześć Janusza Radziwiłła i hospodarówny wołoskiej — Marii Mohylanki autor, Filip Bajewski, przedstawił też słodycze (wety) ułożone na „cukrowych stołach", tak komentując te potrawy:

„Orzeł na wety niesie planety
Wety herbowe, wiem, że są zdrowe"[31].

Szczególna uwaga została poświęcona kunsztownym marcepanom:

„Różnemi kształty robią marcypany,
Dla nich najlepszy taki kształt obrany,
Który marcypan dwa obrał klejnoty
Cnych oblubieńców, ten dobrej roboty"[32].

Autor wydobywał dekoracyjny aspekt kosztownego deseru, który przeznaczony był do cieszenia i oka, i podniebienia, i umysłu (przez podziwianie konceptów) oraz służył, wraz z drogocenną zastawą, do podkreślenia wystawności uczty:

„Wiele przydaje marcypanom smaku,
W herbowych one kto wystawia znaku,

[29] W. Potocki, *Dzieła*, t. 2, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 30.
[30] Tamże, s. 58.
[31] F. Bajewski, *Choreae bini Solis et LunaeAulae et Ecclesiae in ... nuptiis... Ianussi Radivil archicamerarii M.D.L. et Mariae...*, Ławra Pieczerska [1645], k. I_2r.
[32] Tamże.

A srebru wiele ozdoby przybędzie,
Kiedy herb jaki na onym usiędzie"[33].

Kolejna zwrotka precyzowała elementy herbów nowożeńców, które przedstawiały wyszukane desery, był to radziwiłłowski orzeł i głowa z tarczy hospodarówny wołoskiej:

„Dość przez się słodkie marcypany, ale
Gdy formę mają z orła, bardziej chwalę,
Już marcypany formy mieć nie mogą
Droższej, dość z orła formę biorą drogą.
By w marcypanach szersza forma była
Mołdawska głowa z orłem się złączyła"[34].

Jak mogły wyglądać „cukrowe stoły" na przyjęciu weselnym świadczy *Diariusz odprawionego wesela JW. Stanisława Denhoffa Puławskiego*: „Do pałacu wszedszy w pokojach górnych już ustawione [stoły] osobliwszą inwencyją, w pierwszym dwa, jeden z przejścia *in formam* miesiąca tak obfitymi potrawami jako też osobliwszymi cukrami, drugi, gwiazdę reprezentujący, ku oknom wystawiony, na którego środku gwiazda z kolorzystych wyrobiona była cukrów, na promieniu jednym, w górę idącym, geniusza, herb JMP krakowskiego trzymającego, pokazująca, drugie promienie śliczną symetryją po stole między potrawy rozrzucającą"[35].

Na weselnym stole oprócz „wetów" pojawiały się różnorodne mięsa, ryby i pasztety. Te ostatnie też bywały źródłem pomysłowości kuchmistrzów i oburzenia poetów:

„Ale Polski nie gubi nic, jak bańkiety,
Drogie paszty, buczne wety"[36].

Wacław Potocki wykorzystał tę weselną potrawę do dwuznacznej fraszki *Pasztet do panny*:

„Przed panem i przed panną na weselu młodą
Pasztet nową sklepiony postawiono modą (...)
Aż skoro krajczy dziurę w samym wyrznie środku
Zrzuciwszy figle, wetknie widelca do spodku,
Bażanty, kuropatwy, cietrzewie i głuszce,
Jelenie, łosie sarny w tej zamknione puszce,
Jako z korabiu kiedyś, i ptacy, i zwierze
Rozlatują po stołach gościom na talerze"[37].

33 Tamże.
34 Tamże, k. K_1r.
35 Cyt. za: K. Mroczek, *Epitalamium staropolskie*..., s. 132.
36 *Na nieporównany zbytek bankietów polskich*, [w:] W. Kochowski, *Utwory poetyckie. Wybór*, oprac. M. Eustachiewicz, wyd. 2, Wrocław 1991, s. 135.
37 W. Potocki, *Dzieła*, t. 2, s. 434.

Spośród wielu weselnych smakołyków ulubionym motywem oracji wygłaszanych z okazji zaręczyn i zaślubin był marcepan. Jan Ostrowski-Danejkowicz stwierdzał, że „swada hymeneuszowa" jest „(...) ślubnych pierścieni klejnot, w wieńcach róża, w weselnych marcypanach najprzyjemniejsze *condimentum*"[38].

Oddawanie marcepanów było okazją do popisów oratorskich, szczególnie w okresie poprzedzającym zaślubiny. W rękopisach utrwalano mowy wzorcowe, wykorzystywane z pewnością przez posłańców nawiązujących słowem do daru. Jedną z takich mów była oracja Andrzeja Moskorzowskiego wielokrotnie przepisywana w manuskryptach, wygłoszona w 1632 r. do bliżej niesprecyzowanej adresatki[39]. Czas ofiarowania prezentu jest tu dokładnie określony, stanowi bowiem podstawę konceptu, aby osłodzić wybrance życie w ostatki, czyli tuż przed tzw. wstępną środą. Moskorzowski przeciwstawia skromne potrawy mięsopustnej obfitości kulinarnej: „Sam to zwyczaj niesie M[ości]P[anie], że ten który się stara o chęć czyją, tedy wszelakich do tego szuka sposobów, jako by mógł w niej sam cale opływać. (...) Je[g]o M[oś]ć P[an]. N, przyjaciel mój wielki (...) na złość tym czasom dzisiaj zakwaszonym, gdy nam post nadchodzi, śledź z wieczerzy kapłona już spycha, jeszcze nam nierząd zatrzymać trochę i w tym rozruchu Pana nie odbiegać, na odsiecz niosąc słodkości osobne k woli ochronie zdrowia urobione, bo i w tym pewnie przyjaciela poznać, czyniąc co może, śmiem i o to prosić, abyś (...) panna nie tak w tych błahych przysmakach jako w samej życzliwości Je[g]o M[oś]ci smak swój uwiąziwszy, to, co z chęci pochodzi, z chęcią też na ten czas (...) przyjąć raczyła (...)"[40].

Warto zauważyć, że ofiarodawca zalecał wysokokaloryczny prezent jako potrawę służącą zdrowiu wybranki, zaś Małgorzata Trębska tak skomentowała zacytowany fragment: „Barwny język Moskorzowskiego zdecydowanie odbiega tu od wysokich rejestrów stylu mów wygłaszanych przy oddawaniu panny, zaś wyrazisty obraz postnego śledzia spychającego ze stołu smakowicie pachnącego kapłona (czyli danie bardzo tłuste) przemawia do wyobraźni słuchaczy i bawi"[41].

Inny wariant mowy przy oddawaniu marcepanów także podkreśla walory odżywcze i smak prezentu, jest też kolejną wersją zastępczego mówienia o uczuciach. Posłaniec tak przemawiał w imieniu ofiarodawcy: „(...)

[38] Cyt. za: M. Barłowska, *Na swady sarmackiej placu. O kulturze oratorskiej wieku XVII*, Kielce 2001, s. 59.

[39] Małgorzata Trębska ustaliła datę (ante quem 24 II 1632) oraz autorstwo tego przemówienia. Zob.: M. Trębska, *Staropolskie szlacheckie oracje weselne. Genologia, obrzęd, źródła*, Warszawa 2008, s. 266.

[40] Rękopis Biblioteki Ossolineum 207 [obecnie zbiory Lwowskiej Biblioteki im. W. Stefanyka Ukraińskiej Akademii Nauk], k. 289v.

[41] M. Trębska, *Staropolskie szlacheckie oracje weselne...*, s. 267.

zwyczajem ojczystym to się zachowuje, aby młodzieńskie fawory smacznymi uprzejmości przysmakami oświadczone były (...). Tym czasem prosi, abyś W.M. moja M.P. ochraniając zdrowia swego, miasto inszych słodkościami smak swój zabawiając, powolnością Je[g]o M[oś]ci pogardzać nie raczyła"[42].

Kolejny wariant mowy zatytułowanej *Oddawanie marcypanów* odwołuje się z kolei do wyrafinowanego smaku panny: „A to i teraz jednając sobie bliższy przystęp do (...) panny, którą nad z[d]rowie własne szacuje, tymi przyprawnymi słodyczami w[asz] m[ość] swą m[iłościwą] p[annę] obsyła, uniżenie prosząc, abyś w[asz] m[ość] moja m[iłościw]a panna smak swój nimi zabawić raczyła. Jeśliby jednak w tym przysmaku wybornemu podniebieniu w[asz] m[ość] swej m[iłoś]ciwej panny w czym się nie dogodziło, w[asz] m[ość] wedle wysokiej roztropności swej, nie tak podłą smaków tych zaprawę, jako raczej ochotę do usługi wszelkiej i szczerą bez wszej przysady uprzejmość Je[g]o M[oś]ci sobie smakować będziesz raczyła (...)"[43].

W rękopisie zawierającym cały zestaw oracji stosowanych w czasie i przed zaślubinami podano także mowę „przy oddawaniu marcypanów przed weselem". Wystąpienie zaczyna się od wskazania obowiązków pilnego i dobrego sługi, który „(...) pod ten czas, gdy się z nami zapust wesoły żegna, a postna, niewdzięczna chwila nadchodzi, a idą (...) kwaśnej potrawy, którą pospolicie na ten czas się częstują, Pana swego zastąpił i wyzwolił. Przetoż Je[g]o M[o]ść na miejsce tych gorzkich potraw łagodniejszymi z oświadczeniem posług swoich raz W[asz] M[ość] oddanych obsyła, nic nie wątpiąc, że W[asz] M[ość] tę maluczką posługę i chęć Je[g]o M[o]ści z takim, z jakiego pochodzi uprzejmym afektem, przyjąć będziesz raczyła"[44].

Warto zauważyć, że ponownie pojawił się wątek przeciwstawiający post i karnawał wraz z przypisanymi im potrawami. W sylwie zanotowano również respons na taką okolicznościową mowę. Podkreślono w nim docenianie daru i szczodrobliwości „w oddaniu sobie tych słodkości pokazanej"[45].

Migdałowy deser bywał też przeciwstawiany ubogiej strawie żołnierskiej. W *Oddawaniu marcypanów pannie od żołnierza* pojawiło się barokowe, kontrastowe zestawienie wykwintnego marcepanu i twardego sucharu: „Miłościwa Panno, słodka Wenus słodkimi też potrawami sługi swoje karmi, przykry smak twardym sucharem (...) i same hetmany często zwykł hodować. Przeto i J.M.P.N stosując się do zwyczaju dworu, słodkie te potrawy W.P.J.M. Pannie przez mnie oddaje (...)"[46].

[42] Rękopis Biblioteki Ossolineum 207, k. 302r.
[43] Tamże, k. 290v.
[44] Tamże, k. 305v-306r.
[45] Tamże, k. 306r.
[46] Rękopis Biblioteki Ossolineum, sygn. 3563 II , k. 55r-55v.

Marcepany pojawiały się nie tylko w czasie zalotów i zaręczyn, ale jak już wspomniano, stanowiły ozdobę weselnego stołu. Dachnowski w zagadce zamieszczonej w okolicznościowym druku przywołał migdałowy deser:

„Wieńcem przykryto, z wierzchu nie obaczy,
Co to za sztuka. Nie zgadną prostacy.
I w złoto palec widzę okowany
I małmazyją niosą z marcepany"[47].

Być może Dachnowski odwołuje się do tzw. „wieczerzy cukrowej", którą wyprawiano późno w nocy, pierwszego dnia uroczystości, przed pokładzinami[48]. W końcu marcepan mógł być ofiarowany *Nazajutrz po ślubie*, jak głosi tytuł oracji zamieszczonej w kompendium Wojsznarowicza. Orator w takiej sytuacji posługiwał się symbolem słodyczy, pośrednio wskazując na skonsumowanie małżeństwa: „Wieszcze nadzieje, które obietnicą słodkie wróżyły lata, już swój, jako widzę, wykonywają skutek. Dobry znak, kiedy na gospodarstwo same słodkimi marcepanami zaścielają się stoły. Wątpić nie trzeba, że do kosztowania ich milszego, swą zgodą Niebo doda gustu"[49].

W sylwach staropolskich znajdujemy także podziękowanie młodej żony za upominki i marcepany ofiarowane przez męża: „Jej M[ość] Pani przyjmuje tak kosztowne upominki od tak zacnego człowieka, a co więtsza od Przyjaciela i Małżonka swego. (...) Na ten czas dziękując J.M.P.N. jako za słodkości tak i za insze upominki, słodkości za zdrowie J[ej]m[oś]ci z tak miłem towarzystwem zacnych spolnych pokrewnych gotowa jeść (...)"[50].

Przedstawione przykłady wskazują na wzajemne inspiracje dawnej sztuki kulinarnej i sztuki słowa, także żywego. Kuchmistrze starali się nie tylko przyrządzić smaczne dania, ale przede wszystkim oddziaływać na zmysł wzroku, poprzez wymyślne dekorowanie potraw, stanowiących w czasie wystawnych uroczystości weselnych ważny element zaznaczenia wielkości rodu. Marcepany cieszyły oko biesiadników, były też mile widzianym prezentem, który pozwalał na aluzyjne wyrażanie uczuć i przytyki do nocy poślubnej. Wety od lat stanowiły bowiem wypróbowany sposób na pozyskanie względów panny oraz były zrozumiałym odwołaniem się do jej walorów. Jan Kochanowski w *Pieśni świętojańskiej o Sobótce* tak zwracał się do „nieprzepłaconej Doroty":

„A kiedy cię pocałuję,
Trzy dni w gębie cukier czuję"[51].

Staropolska sensualność, wyczulenie na szczegóły pozwoliły poezji uch-

[47] Cyt. za: K. Mroczek, *Epitalamium staropolskie...*, s. 131.
[48] Zob.: M. Trębska, *Staropolskie szlacheckie oracje weselne...*, s. 250.
[49] Cyt. za: M. Trębska, *Staropolskie szlacheckie oracje weselne...*, s. 265.
[50] Rękopis Biblioteki Ossolineum, sygn. 3563 II, k. 67r.
[51] *Pieśń świętojańska o Sobótce. Panna XI*, [w:] J. Kochanowski, *Dzieła polskie*, t. 1, oprac. J. Krzyżanowski, Warszawa 1976, s. 283.

ronić nie tylko rysy obyczajowe dawnych obrzędów, ale także zachować w słowie ulotny zapach i smak weselnego stołu.

Summary

Kalaches*, marzipan and other wedding table specialities as a source of inspiration for Old Polish poets and orators

Particular dishes, especially sweet ones, were an indispensable element when celebrating important events — and not only in the life of noble families, both in Poland and the Grand Duchy of Lithuania. Kalaches, marzipan and confectionery deserve particular attention. The article shows that these dishes were a source of inspiration for poets and wedding orators, who gave them a symbolic – and sometimes even erotic – meaning. Among the poets who alluded to wedding feasts and cakes traditionally eaten on such occasions were: Szymon Szymonowic, Olbrycht Karmanowski, Mikołaj Rej and Filip Bajewski, who wrote about the wedding of Janusz Radziwiłł and Maria Mohyla. Old Polish sensuality and care about detail allowed the poetry not only to preserve the character of old customs but also the elusive aroma and flavour of the wedding table.

** A traditional East Slavic bread, commonly served during various ritual meal*s

Змест

Калачы, марцыпаны і іншыя прысмакі вясельнага стала як інспірацыя для старапольскіх паэтаў і прамоўцаў

Неад’емным элементам святкаванняў важных падзей у жыцці сям’і, не толькі шляхецкай, як у Кароне, так і ў Вялікім Княстве Літоўскім былі акрэсленыя стравы, галоўным чынам салодкія. Асаблівай увагі заслугоўваюць калачы, марцыпаны і салодкасці. Артыкул паказвае, што гэтыя стравы былі інспірацыяй для паэтаў і вясельных прамоўцаў, які надавалі ім сімвалічнае, а часам проста эратычнае значэнне. Да вясельных бясед і традыцыйных у такіх сітуацыях выпечак звярталіся, м.інш. Шымон Шымонавіц, Ольбрыхт Карманоўскі, Мікалай Рэй ці паэт шлюбу Януша Радзівіла і Марыі Магілянкі Філіп Баеўскі. Старапольская сенсуальнасць, адчуванне дэталяў дазволілі паэзіі ўсцерагчы не толькі бытавыя рысы даўніх абрадаў, але таксама захаваць у слове мімалётны пах вясельнага стала.

Mariola Jarczykowa – dr hab., profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, kierownik Zakładu Historii Literatury Baroku i Dawnej Książki w Instytucie Nauk o Literaturze Polskiej. Autorka publikacji poświęconych kulturze literackiej Radziwiłłów birżańskich w I połowie XVII w. oraz dawnego piśmiennictwa. Zainteresowania badawcze skupiają się na literaturze staropolskiej, dawnej książce i kulturze oraz edytorstwie.

Анатоль Трафімчык
(Мінск)

Пажары ў палескіх вёсках (1920-1939)*

Агонь суправаджае чалавека з самага золку цывілізацыі. Аднак нясе ён не толькі выгоды. Страта кантролю над сваволным полымем пастаянна стварала праблемы для насельніцтва, часта экзістэнцыйнага парадку. На кожным этапе развіцця чалавецтва, у любы гістарычны перыяд, акрамя падабенства, мелася і спецыфіка ў коле тых праблем. У дадзенай рабоце хацелася б звярнуцца да часу ўваходжання заходнебеларускага рэгіёна ў склад Польшчы (1920-1939). Як цярпелі нашы землякі ад пажараў? Пра гэта захаваліся звесткі ў польскіх архівах, і сёння ёсць магчымасць заглянуць у той час на прыкладзе Круговіцкай гміны.

Найлепей захаваліся матэрыялы па 1930-х гг. Да гэтага часу тэрыторыя Круговіцкай гміны, якая складала блізу ўсёй паўночнай часткі цяперашняга Ганцавіцкага раёна, была пакрыта густой сеткай пажарных пунктаў. Іх колькасць у розны час даходзіла да 10 (нават больш чым сёння). У Вялікіх Круговічах Добраахвотная пажарная ахова (ДПА) афіцыйна ўзнікла ў 1926 г., але першыя (хоць і няпэўныя) звесткі пра „пажарку" адносяцца да 1922 г. (праз чатыры гады адбылася толькі яе так званая легалізацыя). У мястэчку Ганцавічы ДПА ўзнікла ў 1923 г.[1]

Абсталяванай досыць проста (на воз усталёўвалі бочкі з вадой і ручныя помпы) пажарнай каманды было недастаткова для змагання з сур'ёзнымі пажарамі. Аператыўнасці таксама ніякай: хіба ж можна было імгненна паспець прыцягнуць канём бочку да палаючай хаты з саламянай страхою?

Хуткасці распаўсюджвання агню спрыяла блізкае размяшчэнне сялянскіх пабудоў — хатаў і хлявоў. Вузкую прастору паміж хатамі ці хлявамі розных гаспадароў называлі суткамі ці сутачкамі. Нават паміж суседскімі будынкамі адлегласць часта складала пару-тройку метраў. (Дарэчы, хоць прыбіральні сялянам польскай уладай прадпісвалася ставіць, вяскоўцы ў азначанай мясцовасці „шанавалі" дзедаўскую традыцыю і ха-

* Работа выканана ў рамках Беларускай стыпендыяльнай праграмы Універсітэта Лазарскага (Варшава), фінансаванай са сродкаў праграмы польскага развіццёвага супрацоўніцтва Міністэрства замежных спраў 2011 г.

[1] В. Гардзей, В. Герасіменя, *Як усё пачыналася*. [Электронны рэсурс] Рэжым доступу:http://www.gants-region.info/publ/vitalij_gerasimenja/gistoryja_pazharnaj_sluzhby_gancavickaga_rajona/15-1-0-15 [Дата доступу: 13.11.2011].

дзілі ў сутачкі.) Па ўспамінах сведкаў, у прыватнасці круговіцкія хаты размяшчаліся часта зусім на адлегласці 1,5 м: стрэхі напускаліся недзе на 70 см, плюс паміж імі пакідаўся прагал да 10 см. Рабілася страха звычайна з куля — спецыяльна адабранай, выцягнутай адмысловым чынам за абмалочаныя каласы жытняй саломы (у вёсках, наваколле якіх было больш забалочаным, стрэхі рабілі з чароту). З часам саламяныя стрэхі засталіся толькі на гаспадарчых пабудовах (у прыватнасці такі хлеў Адама Трафімчыка, дзеда аўтара, прастаяў у карыстанні да 1980-х гг.)[2].

У выніку карысць ад дзеянняў пажарных была невысокай. Пры пажары нават у суседняй вёсцы служачыя ДПА маглі прыехаць фактычна на галавешкі.

Вялікая ўвага польскай уладай удзялялася супрацьпажарнай бяспецы. Кожны двор павінен быў быць падрыхтаваны да пажару і мець вёдры, рыдлёўкі, пясок і г. д. Існаваў строгі кантроль канструкцый печаў і камінаў. Праводзілася адпаведнае інфармаванне. Пажарныя і прадстаўнікі ўлады гутарылі з людзьмі, прымянялі і заахвочванні, і штрафы. У газетах прадпісвалі правілы, як належыць будаваць хату і печ у ёй. Прыводзім некаторыя вытрымкі з ваяводскай газеты „Polesie" за 12 жніўня 1925 г.: „Od budynków sąsiednich winny być budynki nieogniotrwałe odległe co najmniej o 12 m, zaś budynki ogniotrwałe co najmniej o 3 m przyczem od granicy sąsiedniej posesji budynki nieogniotrwałe winny być odległe o 4 m. (...) Budynkami ogniotrwałymi są te, których ściany zewnętrzne główne są wykonane z materjałów niezapalnych, jak kamień, cegła, beton, glina i t.p. i pokrytych dachem z blachy, dachówki, płytek cementowych lub łupkowych, papy i t.p. (...) Budynki dłuższe od 25 m winny być podzielone murami ognioochronnemi. (...) Piece powinny być budowane z materjałów niezapalnych, a od podłogi drewnianej muszą być oddzielone 15 cm warstwą ogniotrwałą, podłoga przed ogniskami, lub pod nóżkami piecyków żelaznych winna być pokryta blachą. Kominy muszą być stawiane na fundamencie i z cegły palonej, a grubość ich ścian wynosić ma co najmniej pół cegły. Kominy winny być wyprawione wewnątrz, oraz na zewnątrz na strychu i ponad dachem, nad którym wystawać winny co najmniej 30 cm. Części nieogniotrwałe budynku muszą być odpowiednio oddalone zarówno od komina jak i od rur żelaznych, łączących paleniska z kanałami dymowemi. Przekrój poprzeczny kominów wynosić ma co najmniej 13 na 13 centymetrów, a odchylenie 30 stopni"[3]. Тым не

[2] Паведамленне жыхароў вёскі Вялікія Круговічы Трафімчыкаў Яніны Канстанцінаўны (1939-2012) і Віктара Адамавіча, 1937 г. н., і яго сястры Блінкоўскай Надзеі Адамаўны, 1934 г. н.

[3] *Nowe przepisy budowlane dla wsi*, „Polesie", 1925, 12 sierpnia, s. 3. [Электронны рэсурс] Рэжым доступу: http://www.polona.pl/dlibra/doccontent2?id=134&from=pubstats [13.11.2011].

менш у вёсках Круговіцкай гміны заставалася шмат сядзіб, якія не адпавядалі ўсім уведзеным прадпісанням (натуральна, хаты і печы, узведзеныя да новых патрабаванняў, пад гэтыя правілы не пераробліваліся). Таму ўберагчыся ад неўтаймаванага агню вельмі часта людзі проста не маглі.

Увогуле тэму пажараў у польскія часы можна падзяліць на дзве часткі: 1) пажары ў сялянскіх гаспадарках; 2) лясныя пажары (лясы ў асноўным належалі панам). Для прыкладаў абмяжуемся добра асветленымі ў архівах 1936-1939 гг.

Вясковыя пажары

Тэхніка пажарнай бяспекі на той час была значна горшай, чым сёння. Дый людзі часта спадзяваліся, што іх „пранясе". А агнём карысталіся тады штодзённа і паўсюдна. Таму вельмі часта ў зводках прычынай фігуруе „неасцярожнае абыходжанне з агнём". Так, 11.04.1936 г. згарэў хлеў Максіма Раманка, жыхара хутара Перадзел. Шкода склала 228 злотых. 6.06.1936 г. пайшла агнём стадола (гумно або ток) і розныя гаспадарскія прылады працы дзяніскаўца Нічыпара Новіка (на 392 зл.)[4]. Некаторыя сяляне маёмасць страхавалі, таму страты цярпелі меншыя. Да прыкладу той жа Нічыпар Новік меў страхоўку на стадолу, якая складала 352 зл.

Страшнейшы пажар адбыўся ў вёсцы Будча, дзе 19.09.1938 г. з-за неасцярожнага абыходжання з агнём Мацвеем Савенем згарэла яго стадола з ураджаем таго года. Прычым агонь перакінуўся на будынкі суседзяў (сядзібы, як ужо было сказана, некалі размяшчаліся вельмі блізка). Чатыры гаспадаркі ў выніку страцілі таксама стадолы з ураджаем. Агульныя страты склалі 5390 зл.[5] Ці былі застрахаваны пералічаныя будынкі не паведамляецца. Але пэўна, што не, бо наяўнасць страховак у іншых выпадках дакументы адзначаюць.

Наколькі вялікімі былі называемыя тут і далей грошы, можна ўявіць па наступнай інфармацыі. Сярэдні дзённы заробак складаў 2-3 зл., 1 кг чорнага хлеба каштаваў 0,2 зл., літр малака — 0,1 зл., сала — 1,4 зл., 10 яек — 0,1 зл. Бядняцкая сялянская гаспадарка ацэньвалася недзе ў 1000 зл.

Пажары часта былі абумоўлены парушэннем правілаў бяспекі пры абсталяванні печаў. Гэтак пацярпеў Амброзій Сташанін з Дзяніскавіч, у якога 25.03.1936 г. з прычыны загарання сажы ў коміне згарэла

4 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Zespół „Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Brześciu" (dalej: Zespół KWPPwB), sygn. 2018/13, k. 276, 464, Sprawozdania dzienne przęstępności z dni 16 kwietnia, 12 czerwca.

5 AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/10, k. 56, Meldunek sytuacyjny nr 218.

частка даху хаты. Страты склалі 100 зл.[6] 24.09.1936 г. з-за кепскай канструкцыі коміна (такая фармулёўка найбольш частая ў дакументах) згарэў хутар у Кукове (прозвішча гаспадара не згадваецца). Агнём была знішчана хата, кошт якой 700 зл. Аднак яна была застрахавана на 660 зл. Аналагічная сітуацыя ўзнікла ў хутаран: у агароўскага Адама Волаха (хата коштам 800 зл. хоць і згарэла (10.02.1937), але была застрахавана на 810 зл.) і ў круговіцкага Харытона Зялёнкі (панёс страты больш чым на 1000 зл.). Той жа чыннік 16.09.1936 г. прывёў да страты грамадскай сушні ў Лактышах (яе кошт 120 зл.)[7].

Вялікая колькасць узгаранняў ад печаў магла быць звязаная з тым, што пры пастаноўцы тагачасных печаў сяляне Круговіцкай гміны стараліся зэканоміць на дарагой цэгле і рабілі апечак (мясцовая назва асновы, на якой узводзілі астатнюю частку печы) драўляным, а ўжо на ім рабілася непасрэдна топка з прыпекам і чарэнам. Мясцовы пячнік Віктар Трафімчык (1937 г. н.) лічыць, аднак, што і такія печы былі дастаткова пажараўстойлівымі, бо паміж драўляным апечкам і топкай клаліся тры рады цэглы. З нейкага часу (намі не ўстаноўлена, ці звязаны гэты пераход з вышэй распісанымі новымі патрабаваннямі, ёсць верагоднасць, што менавіта так) вяскоўцы пачалі аддаваць перавагу глінянай канструкцыі апечка: у драўляную апалубку залівалі гліняны раствор, потым прымаючы дошкі апалубкі, частка якіх — у падпечку — або выпальвалася, або пакідалася. Паводле інфарматара, такія печы будаваліся яшчэ доўгі час і пасля вайны[8].

Прычым нельга сказаць, што хібы пры ўстаноўках печаў дапускалі толькі сяляне, якія з прычыны нізкага адукацыйнага і культурнага ўзроўню маглі проста не ведаць, як лепей абсталяваць абаграванне хаты. Бывалі выпадкі пажараў і ў заможных. 20.09.1938 г. у Людвікове на шкоду фірме „Разановіч і Главінскі" (Варшава) з-за кепскай канструкцыі коміна згарэў вялікі дом коштам у 6000 зл. і рэчы яго жыхароў на 3000 зл.[9] Аналагічным чынам 14.03.1939 г. узнік пажар у бараку маёнтка Людвікова, уласнасць Таварыства прамыслова-гандлёвага „Лубна" ў Варшаве. Вынік: згарэў дах і часткова апаліліся сцены. Страты каля 1500 зл.[10]

Не маглі супрацьстаяць вяскоўцы і перуну. 11.07.1938 г. ад удару ма-

[6] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/13, k. 226, Sprawozdania dzienne przestępności z dnia 30 marca.
[7] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/13, k. 325, 291, 415, Sprawozdania dzienne przestępności z dni 30 i 22 września, 23 października.
[8] Паведамленне жыхара вёскі Вялікія Круговічы Трафімчыка Віктара Адамавіча, 1937 г. н.
[9] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/10, k. 56, Meldunek sytuacyjny nr 218.
[10] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/11, k. 123, Meldunek sytuacyjny nr 65.

ланкі згарэў хлеў з сельскагаспадарчымі прыладамі працы ў Піліпа Віктаровіча, жыхара вёскі Круговічы. Ён панёс страты на 700 зл.[11] Падобны выпадак: 16.06.1939 г. з той жа прычыны ў хутарскога жыхара Ганцавіч Дзям'яна Высоцкага згарэлі гумно, хлеў і сельскагаспадарчыя прылады працы. Страты ацэнены ў 850 зл.[12]

У многіх выпадках устанавіць прычыну ўзгарання так і не змаглі. Гэтак 30.03.1936 г. у жыхара вёскі Еськавічы Андрэя Пупача згарэў стог сена, а следам за ім — і дзве стадолы (Пупача і яго суседа Міхала Зялёнкі). Страты пацягнулі на 479 зл. Праўда, абодва гаспадары паклапаціліся загадзя пра страхоўку[13]. У той жа вёсцы праз год, 26.03.1937 г., невядома як узнік пажар у цяпліцы для гадоўлі раслін, якая належала паўшэхнай (усеагульнай) школе. Згарэлі дах і часткова сцены[14].

Часта вяскоўцы наўмысныя падпалы скарыстоўвалі ў якасці помсты адзін аднаму. Сёння старэйшае пакаленне ўспамінае, што падобны метад сатысфакцыі найчасцей прымянялі жыхары Будчы. Архівы сапраўды маюць пра будчакоў такія звесткі. Але любілі пусціць пеўня сяляне і ў іншых вёсках. Напрыклад, у Казіміра Стэпуры, жыхара вёскі Ясянец, вечарам 9.06.1936 г. нехта падпаліў стадолу, у якой знаходзіўся дзелавы лес. Страты склалі 800 зл.[15] Такі спосаб помсты зручны, бо ўпільнаваць злачынцу вельмі цяжка. 30.12.1936 г. Тодар Навуменя, жыхар вёскі Лактышы, выявіў, што нехта спрабаваў падпаліць яго гумно, і паведаміў у пастарунак, дадаўшы падазрэнне адносна Паўла Стральчэні, з якім быў у кепскіх суседскіх стасунках[16]. Аднак найменей уважлівых мсціўцаў усё ж лавілі. Проста лацінаамерыканскія жарсці *разгарэліся* ў Дзяніскавічах, дзе 23.06.1937 г. бліжэй да поўначы саракагадовая Надзея Дзенісеня, каханка Пятра Гардзея, спаліла яму хату і часткова гумно, пасля чаго хавалася двое сутак у лесе, але была затрымана і прызналася[17]. Таксама і дваццацігадовы Ізыдор Савеня 27.07.1939 г. быў застаны за падпалам хлява Пятра Барташа (верагодна, будзе правільна Берташа)[18] — гэтым разам нешта не падзялілі будчакі.

[11] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/9, k. 485, Meldunek sytuacyjny nr 158 .
[12] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/12, k. 40, Meldunek sytuacyjny nr 140.
[13] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/13, k. 242, Sprawozdania dzienne przęstępności z dnia 4 kwietnia.
[14] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/15, k. 303, Sprawozdania dzienne przęstępności z dnia 2 kwietnia.
[15] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/13, k. 242, Sprawozdania dzienne przęstępności z dni 13 i 14 czerwca.
[16] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/15, k. 22, Sprawozdania dzienne przęstępności z dni 9 i 10 stycznia.
[17] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/15, k. 620, Sprawozdania dzienne przęstępności z dni 28 i 29 czerwca.
[18] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/12, k. 120, Meldunek sytuacyjny nr 172.

Канечне, помста праз падпал хаты вельмі жорсткая (хаця, як бачна, гэта не спыняла многіх аслепленых нянавісцю). А вось меней злосныя ішлі на драбнейшыя „тэракты”, спальваючы непрыяцелям іх стажкі сена (іх кошт вагаўся да 50 зл.). Можна выбарачна пералічыць пацярпелых з указаннем даты і месца жыхарства: Андрэй Пупач (30.03.1936, Еськавічы), Сцяпан Бондар (26.07.1936, Лактышы), Тодар Навуменя (5.10.1936, Лактышы). У апошняга той год яўна не атрымаўся: нехта неаднаразова яму імкнуўся прычыніць шкоду.

Бывалі і зусім страшныя з матэрыяльнага боку пажары. Рэч у тым, што размяшчэнне хат у той час было вельмі блізкае. З улікам іх саламяных стрэх агонь мог за лічаныя хвіліны ахапіць некалькі сядзіб. І такія выпадкі здараліся. Вышэй ужо апісвалі пажар чатырох будчанскіх сядзіб. У Дзяніскавічах 27.05.1937 г. малалетні сын Паўла Барташа гуляўся з запалкамі ў сваім гумне і выклікаў узгаранне, у выніку якога агонь перакінуўся на пабудовы суседзяў — братоў Лявона, Данілы і Пятра Калужаў. Згарэлі не толькі гумны і хлявы ўсіх чатырох гаспадароў, але і цялушка, конь, гаспадарчыя прылады працы на суму 6725 зл.[19] Як бачна з прыведзенага прыкладу, ва ўсе часы спрычыняўся да ўзнікнення пажараў дзіцячы фактар.

Найбольш жахлівы выпадак за азначаныя гады зафіксаваны ў вёсцы Лактышы. Каля поўначы 12.07.1937 г. з нейкай прычыны ўзнік пажар у будынках гаспадарчых, якія засталіся па памерлым Цімафеі Сергіені. Агонь распаўсюдзіўся на суседнія будынкі і ахапіў 49 гаспадарак, прылады працы і свіней. Страты ацэньваліся папярэдне ў 15-20 тыс. зл. У ратавальнай акцыі бралі ўдзел пажарныя Людвікова, Круговіч, Заастравечча. Як адзначаецца ў паліцэйскай справаздачы, абышлося без чалавечых ахвяр[20]. Каб зразумець маштаб ліха, можна дадаць, што агнём была знішчана чацвёртая частка Лактышоў. З улікам таго, што на сялянскую хату ў той час прыходзілася недзе па шэсць жыхароў, то можна меркаваць, што ў выніку згаданага лактышоўскага бедства без даху над галавой апынуліся каля 300 чалавек.

Папярэдні пажар падобнага маштабу на тэрыторыі Круговіцкай гміны быў у мястэчку Ганцавічы ў маі 1934 г., калі згарэла і большасць хат, і некаторыя прадпрыемствы[21]. Наступным разам такая лакальная катастрофа спасцігне нашых землякоў толькі пасля вайны: восенню

[19] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/15, k. 547, Sprawozdania dzienne przęstępności z dnia 7 czerwca.

[20] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/15, k. 656, Sprawozdania dzienne przęstępności z dnia 13 lipca.

[21] В. Гардзей, В. Герасіменя, *Як усё пачыналася*. [Электронны рэсурс] Рэжым доступу:http://www.gants-region.info/publ/vitalij_gerasimenja/gistoryja_pazharnaj_sluzhby_gancavickaga_rajona/15-1-0-15 [13.11.2011].

1947 г. згарыць цэнтральная частка Вялікіх Круговіч[22] — „Старая гуліца" (сучасная мясцовая назва) ці вуліца Кастрычніцкая (афіцыйная назва з канца 1980-х гг.).

Хто ў лесе не злодзей, той дома не гаспадар

— кажа народная прыказка. Гэты прынцып спавядалі і нашы земляки. Чаму? Большасць лясоў былі прыватнымі. На збор ягад ці грыбоў, нават на мох патрэбна было купляць білет, што каштавала па вясковых мерках нямала — па 2-3 і болей злотых. Плаціць вяскоўцам было не даспадобы. Супрацоўнікі лясніцтва (стражнікі — леснікі, гаёвыя — егеры) кантралявалі насельніцтва, некаторы раз ловячы „безбілетнікаў", якім пагражаў значны штраф і нават збіццё[23]. Ці на практыцы ў Круговіцкай гміне даходзіла справа да штрафаў, тагачасныя дакументы не пацвярджаюць. Але паведамляюць пра канфлікты з лясной аховай. Яны здараліся раз-пораз і на тэрыторыі Круговіцкай гміны. Трэба адзначыць, што грыбнікі лясной ахове не толькі пагражалі, але былі спробы прымяніць фізічную сілу[24]. У такіх выпадках вяскоўцы прыцягваліся да судовай адказнасці.

Навакольныя лясы, поўныя дзічы, былі раздоллем для паляўнічых. Але магчымасці палявання былі моцна абмежаванымі. У паліцэйскія пратаколы ў сувязі з браканьерскімі дзеяннямі трапіла шмат жыхароў гміны. Палявалі яны на зайцоў, ліс, куніц; часта адзначаюцца вавёркі; з найбольш буйнога звера фігуруюць казулі.

Свайго роду помстай за абмежаванне карыстацца магчымасцю паляваць, збіраць грыбы і ягады сталі частыя пажары панскіх лясоў: то той уладальнік пацерпіць, то іншы. За год лік усіх пажараў па адной толькі Круговіцкай гміне ішоў на дзесяткі. Прымянялі падпалы як сродак барацьбы з пануючым класам. Як піша беларускі гісторык Віталь Гарматны, гэтыя дзеянні набылі грозныя маштабы. Падпалы маёнткаў і хутароў прыносілі памешчыкам, асаднікам і буржуазіі, а таксама польскай дзяржаве, найбольшы матэрыяльны ўрон[25]. У Круговіцкай гміне зафіксавана шмат лясных пажараў. Захаванасць у архіве дакументаў дазваляе дзеля прыкладу зрабіць своеасаблівы зрэз за адзін — у прыватнасці 1936 — год. Тады пацярпелі:

[22] Паведамленне жыхара вёскі Вялікія Круговічы Трафімчыка Віктара Адамавіча, 1937 г. н.

[23] В. П. Гарматны, *Сялянскія сервітуты ў Палескім ваяводстве (1921-1939 гг.).* [Электронны рэсурс] Рэжым доступу: http://vitharmatny.narod.ru/servitut.doc [13.11.2011].

[24] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/9, k. 449; nr 174, k. 598, Meldunek sytuacyjny nr 171

[25] В. П. Гарматны, *Сялянскія сервітуты ў Палескім ваяводстве (1921-1939 гг.)*, [Электронны рэсурс] Рэжым доступу: http://vitharmatny.narod.ru/servitut.doc [13.11.2011].

— уладальнік маёнтка Круговічы Ян Абуховіч: 14 красавіка згарэў лес на плошчы 150 x 60 метраў, страты склалі 75 зл.; 24 мая ў лесе, які належыць маёнтку Круговічы, таксама ўзнік пажар, які быў патушаны ў зародку;

— жыхар вёскі Нача Казімір Пласкоўскі: 17 красавіка згарэў лес на плошчы 60 x 50 метраў, страты склалі 250 зл.;

— спадчыннікі маёнтка Круговічы (не называюцца): 17 красавіка згарэў падлесак на плошчы 4 гектары, страты склалі 150 зл.; 27 ліпеня выгарала лясное покрыва на плошчы 2 гектараў, страты склалі 15 зл.;

— Караль Радзівіл: 10 мая згарэла лясное покрыва і малады (да 5 гадоў) лес, страты склалі 300 зл.;

— Леон Радзівіл: 14 мая згарэла 11 гектараў лесу, страты склалі 2000 зл.; 27 мая згарэла 5 гектараў маладога лесу, страты склалі 300 зл.; 2 чэрвеня згарэла 2 гектары маладога лесу, страты склалі 150 зл.; 29 чэрвеня згарэла 3,5 гектара маладога сасновага лесу, страты склалі 100 зл.;

— маёнтак Людвікова, які належыць акцыянернаму таварыству „Лубна": 17 мая згарэла 40 гектараў падлеску і 100 гектараў травы, страты склалі 3000 зл.;

— уладальнік маёнтка Ясянец Вітальд Абуховіч: 20 мая згарэла 130 гектараў маладога лесу, страты склалі 350 зл.;

— фірма Й. Й. Разановічаў і Х. Главінскіх (іх склад знаходзіўся на тартаку ў Людвікове): 2 ліпеня згарэла 40 кубічных метраў дроў, страты склалі 100 зл.[26]

На прыкладзе толькі аднаго года лёгка падлічыць, што страты вылічваліся тысячамі злотых, а з гадамі — дзесяткамі і сотнямі тысяч. Паборы за збор ягад, грыбоў і інш. шкоду ад лясных падпалаў яўна не кампенасавалі.

Папулярнасць такога сродка барацьбы ці помсты вытлумачваецца проста: падпальшчыка лавілі надзвычай рэдка. Адзінкавымі з'яўляюцца наступныя выпадкі: „13 красавіка 1937 г. Аляксандр Занька, гаёвы лясоў маёнтка Круговічы, паведаміў на пастарунак у Круговічы, што ў той дзень Язэп Лелес, жыхар вёскі Мельнікі, з дапамогаю так званай губкі (самаробнае прыстасаванне з высушанага цела губы-грыба, у якое крэмнем высякаюць іскру і раздзімаюць агонь — А. Т.) спрабаваў падпаліць лес, уклаўшы падпаленую губку ў спарахнелы пень.

[26] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/13, k. 288, 426, 300, 309, 379, 392, 453, 461, 401, 406; sygnatura 2018/14, k. 45-46, 131, Sprawozdania dzienne przęstępności z dni 20 kwietnia, 30, 31maja i 1 czerwca, 23 kwietnia, 27 kwietnia, 16 i 17 maja, 20 i 21 maja, 8 czerwca, 10 i 11 czerwca, 23 i 24 maja, 25 maja 1936 r.

Агонь патушаны. Страт няма”. Прычым па дзіўным супадзенні ў лесе Яна Абуховіча, уладальніка маёнтка Круговічы, у той жа дзень з неўстаноўленай прычыны ўзнік пажар: згарэла 3 гектары лесу, страты склалі 200 зл.[27] Часцей за ўсё ў дакументацыі канстатавалася, што прычына не ўстаноўлена. Але з боку гэта глядзіцца як наўмысныя падпалы. На фоне сацыяльных непаразуменняў гэта нядзіўна.

Такім чынам, пажары былі фактычна часткай штодзённага жыцця ў сельскай мясцовасці падчас уваходжання Заходняй Беларусі ў склад Польшчы. Адбываліся яны, як для сучаснага чалавека, вельмі часта. Прычыны самыя розныя. Але галоўнымі з іх, як сведчаць прыклады з паліцэйскіх справаздач, з’яўляліся неасцярожнае абыходжанне з агнём і кепскае абсталяванне пячнога ацяплення (зрэшты, яны сярод асноўных фактараў пажараў і сёння). Разгледжаны час у параўнанні з сённяшнім днём выдзяляецца тым, што сяляне нярэдка прымянялі наўмысны падпал для помсты ці то сваім аднавяскоўцам, ці то панам — уладальнікам лесу.

Пажаранебяспечнай абстаноўцы спрыяла блізкае размяшчэнне сядзіб, бо хаты стаялі ўпрытык (гэта спадчына абшчыннага ладу на сяле), і іх лёгкая ўзгаральнасць з-за саламяных стрэх, а таксама параўнаўча слабабяспечныя пячныя канструкцыі. Эфектыўнасць пажарнай службы была нізкая. Думаецца, у большасці выпадкаў яе роля заключалася не столькі ў тушэнні пажару, колькі ў яго лакалізацыі (трэба было не даць полымю распаўсюджвацца далей) і ўкараненні сярод насельніцтва культуры супрацьпажарнай бяспекі.

Summary

Fires in Polesia villages (1920–39)

Fires in Polesia were very frequent and were caused both by natural phenomena as well as premeditated and unpremeditated human activity. They were particularly disastrous for village buildings on account of the materials used to construct the residential and farm buildings. Wood and thatched roofs dominated. In unfavourable weather conditions, whole villages could disappear, whole villages could disappear from the face of the earth within a very short time. Forests also burnt. For this reason the owners introduced a number of severe restrictions which limited the possibility of picking berries, mushrooms and collecting brushwood.

Streszczenie

Pożary w poleskich wioskach (1920-1939)

Pożary na Polesiu były zjawiskiem nader częstym, wywołanym zjawiskami przyrodniczymi oraz umyślnymi i nieumyślnymi działaniami ludzi. Szczególnie na wsiach czyniły spustoszenie stanu zabudowań ze względu na materiał używany do wznoszenia budynków mieszkalnych i gospodarczych. Wtedy dominowało drewno i pokrycia ze słomy.

[27] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/15, k. 368, Sprawozdania dzienne przęstępności z dnia 19 kwietnia 1937 r.

W niekorzystnych warunkach atmosferycznych w krótkim czasie znikały z powierzchni całe wioski. Płonęły także lasy. Z tego względu ich właściciele wprowadzali szereg surowych obostrzeń ograniczających możliwość zbierania jagód, grzybów, czy chrustu.

Anatol Trafimczyk – kandydat nauk historycznych, metodyk w Wydziale Działalności Międzynarodowej i Socjokulturalnej Instytutu Kultury Białorusi w Mińsku.

Eugeniusz Iwaniec
(Łódź)

Mereczowszczyzna i Kosów Poleski — miasto mego dzieciństwa za czasów II Rzeczypospolitej (1920-1939)

Wydaje mi się dość dziwne, że Kosów Poleski[1] do tej pory nie doczekał się obszernej monografii czy nawet jakiegoś większego opracowania. A przecież Kosów już w 1494 r. uzyskał prawa miejskie, w 1845 r. szczycił się na Białorusi pierwszą fabryczną maszyną parową, był przed wojną miastem powiatowym. Na skraju miasta w Mereczowszczyźnie[2] około 1746 r. urodził się Andrzej Tadeusz Kościuszko[3], a obok stojący pałac Pusłowskich[4] przyciągał tysiące wycieczek z różnych stron kraju i zagranicy.

Brak monografii czy innych opracowań często zastępowały przekazy ustne. Do nich należy zaliczyć przede wszystkim kilka legend dotyczących powstania samej nazwy miasta Kosowa. Większość z nich dotyczy okresu niewoli tatarsko-mongolskiej XIII-XIV w. Szczególnie dwie zasługują na uwagę. Jedna zapisana przez Tatjanę Popko (ur. 1961), mieszkankę Kosowa, głosi, że na miejscu zamieszkałym przez przodków kosowian, spalonym niemal doszczętnie przez najeźdźców, usadowił się rezydent chana, który zbierał dla niego dań u okolicznych wieśniaków. Gdy osobę wiozącą dań do rezydenta zagadywano „Dokąd jedziesz?”, ten zazwyczaj odpowiadał „Jedu k koso-

[1] Zob.: F. S[obieszczański], *Kosów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 4, Warszawa 1883, s. 473; М. В. Банасевіч, В. Я. Мароз, У. В. Мароз, *Косаў*, [у:] *Памяць. Івацэвікі раён*, Мінск 1997, с. 481-485; *Косава*, [у:] *Гарады і вёскі Беларусі. Энцыклапедыя*, т. 3 кн. 1, Мінск 2004, с. 484-487; E. Iwaniec, *Napad sowieckiej partyzantki na Kosów Poleski 3 sierpnia 1942 r.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2006, t. 25, s. 259-297.

[2] Nauczyciel Aleś Zajka, mieszkaniec wsi Zapole twierdził, że białoruska nazwa „Мерачоўшчына” powstała pod wpływem języka polskiego, natomiast prawidłowa nazwa białoruska pochodzi od rzeczownika „марочна” — „miejsce błotniste”, powinna więc brzmieć „Марачоўшчына” — A. Zajka jest także autorem książki *Дыялектны слоўнік Косаўшчыны*, Слонім 2011; J. Krz., *Mereczowszczyzna*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, Warszawa 1885, s. 259; М. В. Банасевіч, В. І. Мароз, У. В. Мароз, *Мерачоўшчына*, [у:] *Памяць. Івацэвіцкі раён*, с. 486.

[3] B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1746-1817*, Warszawa 1991; *Kościuszko w kręgu mitologii narodowej*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1995; D. Fionik, *Prawosławne korzenie Kościuszków*, „Przegląd Prawosławny”, Białystok 2004, nr 12, s. 30-31; Я. А. Юхо, *За вольнасць нашу і вашу*, Мінск 1990; Я. Юхо, У. Емяльянчык, *„Нарадзіўся я Ліцьвінам...” Тадэвуш Касцюшка*, Мінск 1994.

mu” (jadę do kosego), mając na uwadze oczywiście skośne oczy rezydenta[5]. W ten sposób miała powstać nazwa dzisiejszego Kosowa.

Druga legenda jest bardziej wyrazista i znana, opowiada nam o silnym, mądrym i bohaterskim kowalu Kosowie, który ongiś mieszkał tu na bliskim nam terenie. Był on wspaniałym mistrzem ognia i kowadła. Ludzie przychodzili do niego z różnymi sprawami, prosząc o pomoc czy radę. Ale na spokojnych mieszkańców nieoczekiwanie napadli Tatarzy i Mongołowie. Palili oni wsie i miasteczka, zabijali ludzi, uprowadzali kobiety i mężczyzn, nie szczędzili ani dzieci ani starców, a na ocalałych nakładali uciążliwe haracze. Wtedy zniewoleni i nieszczęśliwi ludzie udali się do mądrego kowala po radę, co mają czynić w zaistniałej sytuacji. Kowal trzy dni rozważał, a na czwarty dzień zawyrokował: „Przynieście swoje sierpy, kosy i sanie czy sochy”. Przekuł to wszystko kowal na miecze i obwieścił: „A teraz bierzcie ten oręż i bijcie nieproszonych gości!”. Wszyscy zgodnie rzucili się „na Okop” gdzie rezydował poborca chana. Powiadają, że siedem dni i nocy trwała wielka bitwa, a krew rzeką się lała. W końcu nie wytrzymali przybysze i uciekli do swego chana. Nastała radość i spokój. A ten zakątek kraju przez dłuższy czas był wolny od najeźdźców. Po pewnym czasie miejsce to, gdzie kiedyś mieszkał i walczył dzielny kowal ze swoją drużyną, nazwano Kosowem (Kossów, Kosawa), na cześć bohaterskiego kowala[6]. Nazwa ta utwierdziła się na stałe, aż do czasów II Rzeczypospolitej. W 1935 r. do nazwy miasta Kosów (Kossów) dodano jeszcze przymiotnik „Poleski”, chociaż miasto nie leży na obszarze właściwego Polesia. Uczyniono to dlatego, że po ustanowieniu 6 listopada 1920 r. tu siedziby powiatu dołączono do niego 3 gminy z terenów rzeczywistego Polesia. Były to Telechany, Święta Wola i Piaski, których ludność różni się od kosowian nawet gwarą[7]. Ponadto przymiotnik „Poleski” pozwalał nie mylić miasta z innymi miejscowościami o tej samej nazwie, jak Kosów na północ od Terespola czy Kosów obok Stanisławowa (teraz Iwano-Frankowsk na Ukrainie).

[4] R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej*, t. 2, Warszawa 1992, s. [255]-257; P. Piotrowski, *Przodkowie Dudkiewiczów z Kosowa*, Wieluń 2008, s. 10-12, wydruk komputerowy w posiadaniu autora; П. Н. Коняев, *Шляхетские роды и Коссовская земля*, wydruk komputerowy opracowania, nadesłany do redakcji „Газеты для всех” w Iwacewiczach, s. 25-32, w posiadaniu autora.

[5] Т. П. Попко, *История Коссово (дипломная работа выпускницы Коссовской школы)*, Коссово 1983, c. 1.

[6] Я. Пархута, *Жаваранак над полем*, Мінск 1985, c. 69; Т. П. Попко, *История Коссово...*, c. 1-2; W. Sawicki, *Kosów Poleski moje miasto rodzinne*, Nowy Targ 1992, s. 10.

[7] М. Банасевіч, В. Мароз, *У складзе польскай дзяржавы*, [у:] *Памяць*, Мінск 1997, c. 86.

Wszyscy piszący o dziejach Kosowa i Mereczowszczyzny pierwsze informacje czerpią ze słowników biograficznych i encyklopedycznych z drugiej połowy XIX w. Nie sądzę, by w czasach rozbiorowych w piśmiennictwie rosyjskim ukazała się jakaś praca dotycząca tego miasta. Nie ma również opracowań lub nie są znane jakieś prace z okresu międzywojennego poświęcone wyłącznie miastu Kosów czy Mereczowszczyźnie. Z tego okresu zachowała się jedynie dobrze udokumentowana kolekcja fotografii. Autorem tych fotografii był Józef Szymańczyk (1909-2003) czynnie wspomagany przez swoją pierwszą żonę Annę z domu Łaśko (1912-1939)[8]. Za władzy sowieckiej (1939-1941) problematykę kościuszkowską starano się w Kosowie wyciszyć, likwidując w Mereczowszczyźnie m.in. Kościuszkowską Izbę Pamięci. Nie było też żadnych prac poświęconych miastu i Mereczowszczyźnie, w której wojsko urządziło teren zamknięty. Dopiero po II wojnie światowej Kosowem i Mereczowszczyzną zainteresowali się poważnie jako pierwsi Józef Kurecki i Władysław Sawicki (ur. 1925), byli mieszkańcy Kosowa, zamieszkali po wojnie w Nowym Targu. Aby wskrzesić i uchronić od zapomnienia spalony w 1942 r. przez partyzantów sowieckich dworek, w którym urodził się T. Kościuszko oraz Pałac Pusłowskich, również spalony przez partyzantów sowieckich w 1944 r., J. Kurecki zaczął posyłać pisma do polskiej prasy oraz do najwyższych władz w Polsce Ludowej z premierem rządu Piotrem Jaroszewiczem (1909-1992) na czele[9]. Starania J. Kureckiego powoli zaczęły przynosić rezultaty. Z kolei W. Sawicki, aby zainteresować problemem szerszą społeczność zarówno w Polsce, jak i na Białorusi postanowił opracować historię Kosowa i Mereczowszczyzny. Jego praca pt. „Kosów Poleski moje miasto rodzinne" została napisana w Nowym Targu dopiero w 1992 r. Nie została ona jednak opublikowana w formie książkowej. W. Sawicki rozpowszechnił ją w licznych egzemplarzach rękopiśmiennych (skserowanych) na terenie Polski i Białorusi i w innych krajach. Pracę swoją W. Sawicki nazwał monografią. Zawiera ona wiele wartościowego materiału do dziejów Kosowa i Mereczowszczyzny, a także osoby T. Kościuszki, w oparciu niekiedy o zasoby archiwalne. Jednakże uznać za monografię miasta jej nie można, gdyż przeważnie traktuje ona o wyznawcach Kościoła rzymskokatolickiego w Kosowie, pomija natomiast całkowicie lub w niedostatecznym czy niedokładnym świetle przedstawia zagadnienia związane z życiem ludności prawosławnej stanowiącej wszak większość w tym regionie. Ponadto niektóre relacje przekazane przez W. Sawickiego, obok prawdziwych, przekazują informacje nieprawdziwe, niekiedy jedynie zasłyszane; bywają też one przedstawione

[8] Duża kolekcja tych fotografii znajduje się w moim posiadaniu. Fotografie otrzymywałem od żony J. Szymańczyka, Anny — mojej chrzestnej i rodzonej siostry mojej matki.

[9] W. Sawicki, *Kosów Poleski...*, s. 50.

jednostronnie czy tendencyjnie. Jednakże dla naszych rozważań dotyczących przedwojennej historii Kosowa i Mereczowszczyzny praca W. Sawickiego dostarcza wiele cennego materiału.

Najcenniejszym opracowaniem dotyczącym tego okresu, są wspomnienia Józefa Szymańczyka pt. „Byłem fotografem w Kosowie Poleskim" (1991) oraz „Jestem fotografem" (1992, 1993). Stanowią one swoiste źródło do poznania wzajemnych stosunków między Białorusinami, Polakami i Żydami w przedwojennym Kosowie Poleskim[10]. Są one jedynymi tego rodzaju wspomnieniami w piśmiennictwie polskim. Szkoda tylko, że Józef Szymańczyk pominął w opracowaniu rolę swojej pierwszej żony Anny Szymańczyk, która przecież odegrała bardzo ważną rolę w jego życiu prywatnym, artystycznym i zawodowym[11].

Cennym źródłem są też „Wspomnienia" Eugenii Bauer, kierowniczki Biblioteki Związku Nauczycielstwa Polskiego w Kosowie Poleskim, napisane w Łodzi przed 1988 rokiem. Maszynopis w posiadaniu autora.

Niezwykle cennym źródłem dla naszych rozważań jest także „Pamiętnik" Edmunda Dywelskiego (1910-2008) napisany w 1990 r. na prośbę jego dorosłych dzieci, a opublikowany dopiero w 2008 r. na stronach internetowych. W latach 1930-1941 E. Dywelski był nauczycielem na wsiach powiatu kosowskiego, a przez krótki czas także w Kosowie. W pamiętniku E. Dywelski pisał jak trudno było uczyć dzieci nieznające z domu języka polskiego jemu, nieznającemu języka białoruskiego. Ponadto dokonał on tu licznych bezstronnych i obiektywnych porównań między życiem codziennym Polaków, a życiem ludności białoruskiej[12].

Na uwagę również zasługuje rękopiśmienne opracowanie Piotra Jerzego Piotrowskiego pt. „Przodkowie Dudkiewiczów z Kosowa" opracowane

[10] J. Szymańczyk, *Byłem fotografem w Kosowie Poleskim* (opracowanie tekstu Anna Engelking), „Twórczość Ludowa", 1991, R. 6, nr 3-4, s. 44-55; tenże, *Jestem fotografem* (opracowanie Anna Engelking), „Konteksty", 1992, R. 46, nr 3-4, s. 183-193; 1993, R. 47, nr 1, s. 58-59. Zobacz także: E. Селеня, *Фотографии расказывают*, „Маяк коммунизма", Берёза, 1.08.1989, с. 3; 26.08.1989, № 102; тот же, *Было ведь оно было...*, „Маяк коммунизма", 25.12.1990, № 115, с. 2.

[11] We wspomnieniach J. Szymańczyk informował, że sam jeździł rowerem fotografować do wsi poleskich („Konteksty", 1992, nr 3-4, s. 193). W rzeczywistości jeździł wspólnie z żoną Anną. Żadna z trzech żon, jakie przeżył J. Szymańczyk, nie miała takiego wpływu na jego twórczość jak pierwsza żona Anna, z którą tylko miał potomstwo — dwie córki: Irenę (ur. 1936) i Annę (1939-1999). Ponadto żona Anna przez dwa tygodnie w 1938 r. w Pińsku propagowała ich wspólną twórczość, dotyczącą życia poleskich wsi, firmowaną jedynie jako twórczość jej męża. Po śmierci żony Anny (26.02.1939) fotografie J. Szymańczyka nigdy nie wyróżniały się takim wysokim kunsztem, jak te robione wspólnie z nią we wsiach Poleszuków.

[12] *Pamiętnik Edmunda Dywelskiego.* [Online] Protokół dostępu: http://zblewo.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=282&Itemid=33[Data dostępu: 29.05.2008]

w Wieluniu w 2008 r. Jest to już trzecia próba autora rekonstrukcji dziejów rodziny. Ponadto w opracowaniu tym znajduje się szereg informacji o Mereczowszczyźnie i kościele rzymskokatolickim w Kosowie Poleskim.

Wśród białoruskich publikacji szczególne miejsce i jedyne w swoim rodzaju zajmują wspomnienia Mikołaja Andrejewicza Pianko mieszkańca wioski Klepacze k. Różany[13] w rejonie prużańskim zatytułowane „Kosaŭskaja Handlowaja Szkoła", opublikowane 25 stycznia 1994 r. w gazecie „Iwacewicki Wiesnik".

Wreszcie trzeba wspomnieć o dwóch monografiach rejonu iwacewickiego zbiorowego autorstwa. Pierwsza z nich „Pamiać" wydana w 1997 r. w Mińsku zawiera rozdział pt. „U składzie polskaj dziarżawy", w dużej mierze poświęcony m. Kosów i Mereczowszczyźnie. W pracy autorzy zwracają uwagę, że Polacy Zachodnią Białoruś potraktowali jako swoistą kolonię nazywając ją „Kresami wschodnimi". Wiele miejsca poświęcono tu, między innymi, staraniom Białorusinów o szkołę z wykładowym językiem białoruskim. Zdaniem autorów wszystkie organizacje społeczne znajdujące się pod patronatem władz polskich służyły tylko jednemu celowi: polonizacji ludu białoruskiego. Uważam, że autorzy przedstawiają działalność władz polskich zbyt jednostronnie nie uwzględniając wielu wspaniałych osiągnięć tychże władz w różnych dziedzinach życia codziennego.

Druga monografia wydana pod ogólną redakcją A[ndrieja] A[leksandrowicza] Harbackiego pt. Harady i rajony Bierasciejszczyny: Historyja i suczasnasć. Iwacewicki rajon", wydana w 2009 r. w Brześciu, napisana jest w bardziej umiarkowanym tonie. Autorzy poszczególnych rozdziałów korzystali z archiwalnych zasobów i częściowo z najnowszej literatury przedmiotu. W pracy dużo cyfr i danych statystycznych, ale same dzieje Kosowa i Mereczowszczyzny przedstawione zostały w dużym skrócie, wiele zagadnień w ogóle pominięto. Głównym mankamentem pracy jest brak rzetelnego wyjaśnienia, jakie były przyczyny, że Kosów Poleski utracił swoje przedwojenne znaczenie i stał się drugorzędnym wyludnionym miasteczkiem.

Należy jeszcze wspomnieć o niepublikowanej pracy Pawła Nikołajewicza Koniajewa pt. „Szlachietskije rody i Kossowskaja ziemla", nadesłanej w 2005 r. do redakcji „Gazieta dla wsiech" w Iwacewiczach. W pracy tej autor dość szczegółowo omówił proces budowy pałacu Pusłowskich w Mereczowszczyźnie, jego wystrój wewnętrzny, otoczenie pałacu oraz zmienne losy tego wspaniałego zabytku architektonicznego.

Oprócz wymienionych publikacji w niniejszej pracy będę przede wszystkim opierać się na własnych wspomnieniach i wspomnieniach Jeleny Ba-

[13] W. Karpyza, *Różana*, [w:] *Ziemia Wołkowyska*, t. II, Lębork 2006, s. 111-122.

kijewicz (ur. 1918)[14] oraz innych jeszcze żyjących mieszkańców Kosowa. Natura obdarzyła mnie bardzo dobrą pamięcią. Pamiętam wiele zdarzeń związanych z miejscem mego urodzenia, już od drugiego roku życia. Zachowały się stare fotografie, na których nie ma utrwalonych pewnych faktów, ale ja je pamiętam. Na przykład istnieje zbiorowa fotografia, na której widnieje też moja mama. Przypomniałem jej, że wtedy narzekała ona na ból głowy. Na innej fotografii z tego samego okresu pewien pan trzyma mnie na rękach. Przypomniałem, że wówczas zajmował się on handlem obnośnym, podarował mi ciasteczko z obrazkiem jakiegoś zwierzaka (chyba żmii). Gdy wymaniłem u niego następne dwa ciasteczka (chodziło o obrazki), moja mama zrugała i mocno pokręciła mnie za ucho. A tego już nie było na fotografii. Pamiętam też, gdy miałem gdzieś około trzech lat ojciec brał mnie ze sobą do Domu Ludowego na odbywające się tam mityngi. Pamiętam jak wszyscy zebrani krzyczeli: „Niech żyje Józef Piłsudski", a gdy oni kończyli wtedy ja, usadowiony przez ojca na piecu kaflowym, klaskałem i też krzyczałem dziecięcym głosem: „Niech żyje Józef Piłsudski". Wówczas wszystkie głowy odwracały się w moją stronę i było wesoło. Z tego mniej więcej okresu utkwiło mi w pamięci jeszcze jedno wydarzenie. W 1933 r. moi rodzice wybudowali dom na placu, który matka otrzymała w posagu. Stał on opodal Domu Ludowego, jako ostatni na głównej ulicy Tadeusza Kościuszki. Od samego początku istnienia domu zawsze mieszkali u nas lokatorzy. Pierwszym lokatorem był powiatowy inspektor szkolny (od 1932 do 1935) Feliks Rutkowski, przybyły do Kosowa jak większość urzędników państwowych z centralnej lub zachodniej Polski. Ten mile uśmiechający się pulchniutki pan bardzo mnie polubił. Nie było dnia, żeby nie obdarowywał mnie słodyczami, lubił ze mną pobawić się i pogadać. Ja też go polubiłem i z utęsknieniem oczekiwałem jego powrotu z pracy. Aż pewnego dnia moja dziecięca wrażliwość została mocno zachwiana. Pamiętam, stałem akurat na korytarzu, gdy do sieni wszedł Poleszuk, schludnie ubrany w typowy strój poleski w łapciach łykowych na nogach i zapytał o inspektora. Wskazałem mu drzwi, ale w tym momencie wyszedł inspektor, spojrzał na gościa i doniosłym głosem krzyknął: „Nie wchodź dalej, chamie, bo cuchniesz!". Drgnąłem i mocno zdziwiłem się. Nie pamiętam, co potem było. Zapamiętałem tylko, że o tym incydencie opowiedziałem mamie, ta posmutniała, przytuliła mnie do piersi, ale nigdy tego mi nie skomentowała. Przez całe swoje życie o tym pamiętałem i stale powtarzałem sobie i innym, że ten Poleszuk wcale nie cuchnął i bardzo czysto i nawet

[14] O niej: Jelena Bakijewicz (ur. 1918), teraz najstarsza mieszkanka Kosowa, posiada fenomenalną pamięć. Jest chodzącą historią tego miasta. Nikt tak dokładnie jak ona nie pamięta historii poszczególnych rodzin, nazewnictwa związanego z miastem, różnych wydarzeń. Jest kobietą inteligentną, pogodną, gościnną i serdeczną.

elegancko wyglądał. A, ponadto, dlaczego inspektor nazwał go chamem? Wówczas nie zdawałem sobie sprawy, że ci przyjezdni urzędnicy w Kosowie swoim zachowaniem zaczęli psuć atmosferę pokojowego współżycia różnych narodowości i wyznań. Gdy podrosłem, dowiedziałem się, że niektórzy z przyjezdnych jeszcze gorzej zwracali się do prostych ludzi nieznających języka polskiego, a mianowicie krzyczeli: „Naucz się chamie mówić po ludzku!". Na szczęście nie byli oni w Kosowie w większości.

Wielu z tych przyjezdnych „z Polski" szybko orientowało się, że ludzie tu byli życzliwi, spokojni, gościnni i pracowici. W miasteczku nie istniały jakieś większe konflikty międzyludzkie. Nikt nie zamykał drzwi wejściowych, a jak już je zamykał, to klucz kładł pod wycieraczkę, ponieważ nie było kradzieży. Klimat był wspaniały, gorące lato i chłodne zimy. Wokół las i pachnące łąki. Żywność ekologiczna i bardzo tania. Toteż wielu z tych przyjezdnych kupowało działki, wznosiło domy i adaptowało się w środowisku.

Nie pamiętam dokładnie od kiedy zacząłem uczęszczać do przedszkola, ale pobyt w nim zawsze mile wspominam i wysoko cenię. Do przedszkola uczęszczały dzieci rzymskokatolickie i prawosławne. Dzieci katolickie pochodziły z rodzin miejscowych lub przyjezdnych. Wszystkie miejscowe dzieci na ogół znały język białoruski (tutejszy), przyjezdne mówiły po polsku, chociaż z czasem zaczęły przyswajać niektóre wyrazy czy nawet całe zwroty języka miejscowego. W przedszkolu wszystkich obowiązywał jednolity strój. Był to dość jasny fartuszek zapinany z tyłu. Znajdował się on na stałe w przedszkolu w specjalnej szafce, którą posiadał każdy przedszkolak. Zajęcia w przedszkolu rozpoczynały się od zmówienia modlitwy „Ojcze nasz" w języku polskim. Natomiast żegnały się dzieci każde po swojemu. Dzieci rzymskokatolickie pięcioma palcami na znak pięciu ran zadanych Jezusowi Chrystusowi, a dzieci prawosławne trzema, jako że Bóg jest postrzegany w Trójcy Świętej. Różnice w sposobie żegnania się nie wywoływały żadnych komentarzy wśród przedszkolaków. Poza modlitwą wszystkie zajęcia i uroczystości też odbywały się w języku polskim. Między sobą dzieci nie zawsze mówiły po polsku, ale tego im nikt nie zabraniał. Przedszkolanką była miejscowa kobieta, bardzo lubiana przez dzieci. Jeżeli dobrze pamiętam jej nazwisko brzmiało Siemaszko; niektórzy mówili, że była ona córką jakiegoś duchownego prawosławnego spoza Kosowa. Oprócz tej przedszkolanki dobrze zapamiętałem niziutką pulchniutką „nianię", która przyrządzała nam posiłki na wycieczki i zajmowała się innymi czynnościami związanymi z dziećmi. Wśród przedszkolaków były dzieci bardzo biednych rodziców, zamożnych gospodarzy czy różnych urzędników (przeważanie przyjezdnych) zajmujących w Kosowie poważne stanowiska w administracji państwowej i inne. Dzieci żydowskich w przedszkolu nie było.

Zajęcia i różne zabawy odbywały się w budynku lub wokół budynku przedszkola. Bardzo często prowadzono dzieci na pobliską łąkę, do lasu lub do odległej dwa kilometry Mereczowszczyzny. Dobrze zapamiętałem te wycieczki. W Mereczowszczyźnie biegaliśmy po parku i bawiliśmy się w różne gry, a w lesie zbieraliśmy jagody i grzyby. Uczono nas nazw różnych kwiatów, drzew i rozróżniania śpiewu ptaków. Prowadzono nas też do domku, w którym urodził się Tadeusz Kościuszko. Z wizyt w tym domku dobrze zapamiętałem portret naczelnika i wiszące na ścianie szable.

Byliśmy też w posiadłości płk. Antoniego Kamińskiego na drugim końcu miasta. Tutaj po raz pierwszy w życiu zobaczyłem truskawki. Po powrocie z przyjęcia opowiadałem babci Oldze Łaśko (1875-1951), jakie to ja „duże widziałem czerwone jagody". Babcia, gdy się dowiedziała, gdzie byliśmy, posmutniała, posadziła mnie na kolanach, przez moment nic nie mówiła, a potem powiedziała, że Pan, w którego majątku byliśmy, to bardzo niedobry człowiek. Byłem ogromnie zdziwiony. Dlaczego? A to dlatego, że gdy do niego zwróciła się biedna wdowa (wychowująca sama troje dzieci) — mówiła babcia — i poprosiła, by jej zezwolił na jego leżącej odłogiem ziemi posadzić trochę kartofli, ten zgodził się, ale pod warunkiem, że kobieta ta dwa razy w tygodniu przez pewien czas będzie za to u niego pracować w polu. O tym wydarzeniu przypomniałem sobie zupełnie przypadkowo dopiero po wielu latach, a mianowicie w 1965 r., gdy byłem w Krynicy Zdroju na tak zwanych wczasach pracowniczych. Pewnego razu wybrałem się na wycieczkę po mieście zorganizowaną przez dom wczasowy. Po zwiedzeniu kilku interesujących miejsc w Krynicy, przewodnik przyprowadził nas do „Patrii", słynnego hotelu Jana Kiepury (1902-1966), znakomitego śpiewaka w latach międzywojennych[15]. Przewodnik rozpływał się nad zaletami tego hotelu i wychwalał jego właściciela. Szczególnie wychwalał wystrój wewnętrzny hotelu z jego obitymi korkiem ścianami. W pewnym momencie zapytałem przewodnika ile kosztowała noc spędzona w takim hotelowym pokoju i kim byli bywalcy w tej znakomitej „Patrii". Przewodnik powiedział, że doba spędzona w takim korkiem obitym pokoju kosztowała niebagatelną na owe czasy sumę 38 złotych, a bywalcami byli ludzie bogaci, przeważnie wyżsi oficerowie. I wtedy raptownie przypomniały mi się bardzo dawno wypowiedziane słowa babci o pułkowniku A. Kamińskim, który przecież często wyjeżdżał z Kosowa. Być może to on lub jemu podobni panowie spędzali noce w osławionej „Patrii", płacąc po 38 zł za dobę, a biedne wdowy pracowały na nich darmo lub za nędzne 50 gr za dniówkę, by uchronić swoje dzieci na przednówku od śmierci głodowej. Wyraziłem to głośno, po czym przewodnik zamilkł i przestał rozpływać się w superlatywach o „Patrii" i jej bywalcach, a licznie zebrani wczasowi-

[15] J. Waldorff, *Jan Kiepura*, Kraków 1974; W. Panek, *Jan Kiepura*, Warszawa 1992.

cze nagrodzili mnie gromkimi oklaskami i jeszcze długo potem zaczepiali mnie na ulicy, dziękując za moją wypowiedź.

Okres przedszkolny zapisał się w mojej pamięci dwoma ważnymi wydarzeniami. Po pierwsze, nauczyłem się samodzielnie pływać („żabą") na basenie, na którym latem spędzałem z rówieśnikami bardzo dużo czasu. Przeważnie przychodziłem na basen z innymi przedszkolakami, prosto z przedszkola, i wcale to mojej mamie nie przeszkadzało. Wracałem do domu tylko wtedy, gdy mnie zawołała lub gdy jeść mi się zachciało. Po drugie, nauczyłem się sam bez niczyjej pomocy jeździć (na sprzedawanym przez ojca w Spółdzielni Rolniczo-Handlowej) męskim rowerze „pod ramę". Najpierw jeździłem do Mereczowszczyzny tam i z powrotem (4,5 km), a potem aż do Hoszczewa[16], również tam i z powrotem (14 km).

Przedszkole wyrobiło we mnie lepszą znajomość języka polskiego, gdyż poza moim ojcem i lokatorami na co dzień większość otoczenia mówiła po białorusku. Przedszkole wyrobiło też we mnie odwagę i śmiałość. Toteż mogę powiedzieć, że byłem chłopcem bardzo odważnym i na ogół żadnych strachów się nie bałem, co nie znaczy, że o nich nie mówiono. W mieście straszono dzieci przede wszystkim Cyganami, którzy dość często biwakowali w pobliżu naszego domu. Mówiono, że łapią oni dzieci, a potem sprzedają je lub „robią z nich Cyganów". Razu pewnego byłem skłonny nawet w to uwierzyć, gdy po przejeździe Cyganów obok naszego domu raptem gdzieś zniknęła moja trzyletnia siostra. Kilkugodzinne poszukiwania nie dały żadnego rezultatu. Siostry nigdzie nie można było odnaleźć. A ona tymczasem słodko spała w budzie psa Bobika, który leżał przed włazem do budy i dzielnie strzegł śpiącej. Po tym wydarzeniu przestałem ostatecznie wierzyć w porywanie dzieci przez Cyganów i od tej pory często z chłopakami siadałem przy ogniskach Cyganów, z ciekawością przyglądając się ich koczowniczemu życiu.

Straszono też dzieci chrześcijańskie porywaniem przez Żydów „na macę". Maca — to cienki placek z niekwaszonego i niesolonego ciasta. Żydzi spożywają go podczas Święta Paschy co roku obchodzonego podczas wiosennej pełni księżyca na pamiątkę ich wyjścia z Egiptu. Mówiono, że przy wypieku takiej macy potrzebna była chociaż kropla chrześcijańskiej krwi. Pomimo takiego straszenia, idąc na skróty do dziadka, nigdy nie bałem się samotnie przechodzić przez tzw. szkolny dwór (dziś park) zagospodarowany wyłącznie i to kultowo przez Żydów. Nigdy mnie tu nic złego nie spotkało.

Straszono również „Bobolą". Często można było usłyszeć porą wieczorową zawołanie skierowane do dziecka: „Idzi chutka do chaty, a to Babola

[16] Zob. o tej wsi: З. В. Лобанская, Н. В. Банасевич (руководители), *Село Гощево (историко-географический очерк).* Работа историко-краеведческого кружка Гощевской средней школы, Гощево 1986.

idzie” (Szybko chodź do chaty, a to Bobola idzie”). Dziecko, gdy to usłyszało, oglądając się za siebie, szybko biegło do domu. Co to za Bobola i dlaczego prawosławne matki straszyły nim dzieci? Wtedy nie zdawałem sobie sprawy, dopiero niedawno uświadomiłem sobie, że to chodziło o jezuitę Andrzeja Bobolę (1591-1657)[17], który wysławił się na Pińszczyźnie „nawracaniem prawosławnych dzieci na rzymski katolicyzm”. Widocznie to „nawracanie” trwale zapisało się w pamięci ludzi i echem szerokim źle odbiło się wśród ludu prawosławnego Pińszczyzny, skoro aż do odległego ponad sto kilometrów Kosowa dotarło. Teraz w Kosowie nikt już „Bobolą” dzieci nie straszy, jedynie Kościół rzymskokatolicki gorliwie propaguje jego osobę jako „szlachetnego świętego”. Uważam to za bardzo duży błąd, gdyż propagowanie na Białorusi kontrowersyjnych świętych nie sprzyja prawdziwemu ekumenizmowi. Nie tędy prowadzi droga do pojednania między „siostrzanymi wyznaniami”, jak je nazywał papież błogosławiony Jan Paweł II (1920-2005).

Ponadto straszono różnymi duchami cmentarnymi, zwłaszcza białym słupem — widmem, jakoby wydobywającym się o północy z mogiły tylko co pochowanego nieboszczyka. Na dowód tego, że się nie boję takiego słupa, razu pewnego przeszedłem o północy obok mogiły, z której miał się wydobywać taki słup. Mogiła ta znajdowała się niemal w samym środku cmentarza. A na dowód, że tam byłem, wróciłem z drugiej strony cmentarza, przechodząc po przekątnej niemal cały cmentarz ścieżką miejscami bardzo zarośniętą. U wylotu tej ścieżki oczekiwał mnie mój ojciec ze znajomym podziwiającym moją odwagę,

W 1937 r. zacząłem uczęszczać do pierwszej klasy Publicznej Szkoły Powszechnej im. Tadeusza Kościuszki. Początków rozpoczęcia nauki nie pamiętam. Wiem, że lekcje w pierwszej klasie odbywały się w dalszej części budynku akuszerki Biernackiej. Dziś na tym miejscu stoi nowo wybudowana poliklinika. W drugiej klasie chodziliśmy na lekcje do domu Szulejki znajdującego się w pobliżu kościoła rzymskokatolickiego. Za Sowietów był tu sąd, a w czasie okupacji niemieckiej przez pewien czas stacjonowała tu ukraińska jednostka karna. Pamiętam, że w drugiej klasie na przerwach biegaliśmy po podwórku, porozumiewając się dwoma językami: polskim i białoruskim. W szkole były dwie klasy drugie. Bez podziału wyznaniowego. Toteż na lekcje religii część uczniów jednego z wyznań pozostawała w swojej klasie, a część przenosiła się do innej klasy i odwrotnie. W ten sposób dzieci obu wyznań, rzymskokatolickiego i prawosławnego miały lekcje religii jednocześnie. Dzieci rzymskokatolickie uczył ks. Albin Roj-

[17] B. Natoński, *Andrzej Bobola*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, s. 534-535; zob. także: M. Bołtryk, *Trzej misjonarze*, „Przegląd Prawosławny”, Białystok 2012, nr 6, s. 45; b.a., *Nie nasz patron*, tamże, s. 42.

sza (1900-1942), a prawosławne psalmista Wasilij Antonik (1895-1972). Pamiętam jak obaj na przerwach spacerowali i o czymś zawsze dyskutowali. I właśnie jedną z takich przerw wspólnie z Ryśkiem Poleszczukiem (1930-1943) wykorzystaliśmy, jakby się wydawać mogło, do niebywale haniebnego wyczynu...

W tym czasie w Kosowie jedną z najbardziej popularnych rozrywek była gra „w guziki", w której mogło brać udział od razu kilka osób. Miejscem gry przeważnie była ściana Domu Ludowego, przy którym gromadzili się gracze. Gra polegała na tym, że jeden z grających rzucał guzikiem o ścianę, a następny powinien był odbić tak guzik własny o ścianę, by znalazł się on najbliżej guzika rzuconego przez pierwszego grającego. Gdy między guzikami była odległość nie większa niż odległość między dwoma wyciągniętymi palcami tej samej ręki, wtedy guzik stawał się własnością tego gracza, który spełnił powyższy warunek. Gra ta była bardzo popularna zarówno wśród dzieci, jak i wśród starszej młodzieży. Była to gra raczej „męska", gdyż nie przypominam sobie, abym kiedykolwiek widział grające dziewczyny. Toteż guziki wśród chłopców były bardzo chodliwym towarem. Często starano się je zdobyć nawet w „sposób złodziejski". Ze skruchą muszę się przyznać, że w procederze tym brałem również udział. Razu pewnego, gdy katecheci korzystali z dużej przerwy i ucinali sobie jakąś pogawędkę, wspólnie ze wspomnianym Ryśkiem Poleszczukiem postanowiliśmy pozbawić ich po dwa guziki z wiszących płaszczy. Co się potem działo, trudno opisać! Szukano winowajców, szeptano w cerkwi i kościele. Gdyby nie straszono nas tak bardzo piekłem i różnymi karami boskimi i ludzkimi, to chyba przyznalibyśmy się prosząc o wybaczenie. A tak to twardo milczeliśmy, godząc się nawet z tym, że być może skończymy marnie, smażąc się w piekle, jak wyrokowano. Stale o naszym wyczynie pamiętano i nieustannie szukano winowajców jak jakichś świętokradców. Zapomniano o naszym wyczynie dopiero w czasach wojennych. Dziś ze skruchą przyznaję się publicznie, że uciąłem scyzorykiem jeden guzik księdzu i jeden guzik psalmiście prawosławnemu. To samo uczynił mój kolega Rysiek. Wszyscy oni już nie żyją. Ks. A. Rojsza został zamordowany w 1942 r., Ryśka Poleszczuka w 1943 r. rozstrzelano wraz z rodzicami i bratem w Mereczowszczyźnie, a psalmista zmarł w 1972 r. już jako kapłan prawosławny. Sądzę, że ci duchowni już przebaczyli nam, choć nie przyznaliśmy się...

Oprócz gróźb cerkiewno-kościelnych mogła nas spotkać również kara ze strony kierownictwa szkoły. W szkole była dość surowa dyscyplina. Stosowano tu również kary cielesne. I tak można było dostać linijką „po łapach" lub stać w kącie przodem lub tyłem do klasy. Można było też dostać karę klęczenia na grochu, często z podniesionymi rękoma i to jeszcze z piórnikiem w rękach. A najgorsze co mogło spotkać niegrzecznego ucznia, to

obowiązkowe przyjście do szkoły z rodzicami, które zazwyczaj kończyło się potężnym laniem rózgami lub pasem w domu.

W szkole panowała na ogół przyjazna atmosfera. Nie pamiętam o jakichkolwiek awanturach czy nawet sprzeczkach na tle narodowościowym. Szkoła była tylko polska i wszystkie przedmioty były nauczane wyłącznie w języku polskim. W programie nie przewidywano ani jednej godziny języka białoruskiego. Tylko na lekcjach religii prawosławnej przeważał język cerkiewnosłowiański i białoruski czy rosyjski. Uczniom, w których domach rozmawiano tylko po białorusku, niektóre lekcje sprawiały wiele kłopotów. Ponadto uczniom tym było trudniej wysłowić się, brakowało im niekiedy znajomości poszczególnych słów. Toteż rozpiętość znajomości języka polskiego była duża. Pod tym względem nie miałem żadnej trudności, gdyż swobodnie posługiwałem się oboma językami. Najtrudniej było tym dzieciom, które wcześniej nie chodziły do przedszkola, a tych było najwięcej.

Według Edmunda Dywelskiego, „w 1934 r. kierownicy szkół otrzymali tajne zarządzenie, aby w ciągu roku doprowadzili do takiego stanu, by dzieci także w czasie przerw mówiły po polsku”[18]. Widocznie w Kosowie nauczyciele to zarządzenie słabo wykonywali, gdyż nie przypominam sobie, aby któryś z nauczycieli zabraniał nam na przerwach rozmawiać po białorusku. A może niektórzy z nich, jak wspomniany E. Dywelski, przypomnieli sobie jak przed I wojna światową, chodząc do szkoły niemieckiej, „nie wolno im było mówić nawet w czasie przerwy po polsku”[19]. Widocznie to skojarzenie nie pozwalało wykonywać narzucanego im przez władze zarządzenia.

Dzieci żydowskie do polskiej szkoły nie uczęszczały. Miały odrębną szkołę — początkowo pięcioklasową, a potem siedmioklasową. Nie było też bliższych kontaktów między dziećmi żydowskimi a chrześcijańskimi. „Tutejsi” mieszkańcy Kosowa nie wzbraniali, ale i nie zachęcali do bliższych kontaktów z dziećmi żydowskimi. Zabraniali przeważnie Polacy przyjezdni. Niektóre dzieci żydowskie były nawet chętne do nawiązania kontaktów z dziećmi chrześcijańskimi, ale zabraniali im tego ich rodzice. Jedynie Żydzi, których domy były oddalone od centrum żydowskiego, byli bardziej pobłażliwi dla swoich dzieci kontaktujących się z chrześcijańskimi rówieśnikami. Wtedy sąsiedzi bronili ich w razie nieodpowiedniego zachowania w stosunku do nich jakiegoś wyrostka zamieszkałego w innym rejonie miasta lub obcego. Zachowanie rodziców żydowskich dzieci było

[18] *Pamiętnik Edmunda Dywelskiego*, s. 4 . [Online] Protokół dostępu: http://zblewo.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=282&Itemid=33 [29.05.2008].

[19] Tamże.

podyktowane obawą przed jakąkolwiek asymilacją, przed którą oni usilnie starali się uchronić swoje latorośle. Ta izolacja Żydów czasami prowokowała młodzież „tutejszą", która niekiedy nie stroniła od głupich wybryków urządzanych starozakonnym. Bywało, że wrzucano im przez okno pudełko pełne żab, czy myszy polnych wywołując w ich domach niesamowity zamęt. Nie czyniono tego tylko tym Żydom, z którymi rodzice tych dowcipnisiów utrzymywali przyjazne stosunki. Nie bacząc na takie wygłupy, Żydzi nie stronili od posługiwania się gojami[20] w piątek po południu. Wielu chłopców chrześcijan chodziło Żydom zapalać w piecu, czy wykonywać inne czynności zabronione im przez wiarę w ten dzień.

Mijałbym się z prawdą, gdybym twierdził, że między dziećmi w wieku szkolnym nie było jakichś drobnych incydentów na tle wyznaniowym, czy narodowościowym. Były, ale zazwyczaj kończyły się one utarczką słowną. I tak rzymskokatolickie dzieci mówiły, że dzwony w cerkwi obwieszczają swoim biciem, iż „pop ciela ŭkraŭ", tzn. że pop ukradł cielaka (3 razy). Od razu od prawosławnych dzieci następowała odpowiedź: a u was, jak w kościele dzwonią, to wszyscy słyszą że „ksiądz gałgan, ksiądz gałgan" (2 razy). Przy czym wypowiadano te słowa na nutę bijących dzwonów. Gorzej, gdy w tej wymianie słów brało udział również dziecko żydowskie. Wówczas można było usłyszeć, że „Żyd trybuchaty najeŭsia sałaty, sałata spuszyła, Żyda zaduszyła" (Żyd brzuchaty najadł się sałaty, sałata wzdęła, Żyda udusiła). Po tej krótkotrwałej wymianie słów nic się nie działo, wkrótce wszyscy zaczynali się od nowa bawić lub zajmować się swoimi sprawami, tak jakby w ogóle nie było tej słownej utarczki.

Dopiero tuż przed wojną można było zaobserwować pewne zadrażnienia. Wnieśli je nietutejsi katolicy. Zaczęło się tzw. kacapowanie. Pewien chłopiec wyznania prawosławnego, bawiąc się z dwoma kolegami katolikami, został zaproszony przez trzech gimnazjalistów z centralnej Polski przebywających na praktyce w Kosowskim Urzędzie Skarbowym. Mieszkali oni czasowo na głównej ulicy mniej więcej naprzeciwko dzisiejszego głównego wejścia do dyrekcji kombinatu meblowego. Rozmowa miała bardzo przyjemny charakter do momentu, gdy przeszła ona na temat wyznania chłopców. Gdy praktykanci dowiedzieli się, że jeden z chłopców był wyznania prawosławnego, częstując gości cukierkami pominęli go, bo on był „kacapem". Chłopiec ten był bardzo rozgoryczony nie dlatego, że nie dostał cukierka, ale że nazwano go kacapem. Przez dłuższy czas nie dawał spokoju matce, zarzucając ją pytaniami, dlaczego go nazywają kacapem i co to znaczy być kacapem. Chłopiec twierdził, że przecież niczym on się nie różnił od swoich kolegów „niekacapów", którzy nawet przedtem nie chodzili do przedszkola.

[20] Określenie używane przez Żydów wobec chrześcijan.

W Kosowie przed II wojną światową, jak i w innych miastach Rzeczypospolitej, obchodzono różne rocznice państwowe i święta religijne. Głównym świętem państwowym bardzo uroczyście obchodzonym było Święto Konstytucji 3 Maja. Uczestnicy uroczystości najpierw zbierali się na stadionie sportowym, gdzie formowały się oddziały z pocztami sztandarowymi. Były to oddziały rezerwistów, policji, przysposobienia wojskowego, PCK, straży pożarnej, Strzelca, drużyny harcerskiej i młodzieży szkolnej, również żydowskiej. Po uformowaniu jednostek odbywał się przemarsz ulicami T. Kościuszki i Kościelną do kościoła rzymskokatolickiego na mszę. Uczestnicy innych wyznań pozostawali na placu przykościelnym. Po nabożeństwie w uprzednim szyku część udawała się do Domu Ludowego im. T. Kościuszki na okolicznościową akademię. W programie było wystąpienie pana starosty i część artystyczna. Pamiętam, że podczas takiej uroczystości ja też recytowałem jakiś wiersz. Po akademii zazwyczaj odbywał się festyn ludowy w Mereczowszczyźnie. Grała orkiestra oraz były pokazy sprawnościowe 25. pułku ułanów z Prużany. W festynie brał udział tłum ludzi nie tylko z miasta, lecz również częściowo i z okolicznych wsi.

Ze wszystkich uroczystości państwowych najlepiej zapamiętałem Święto Niepodległości 11 listopada 1938 r. Ponieważ święto to w Polsce obchodzono dopiero drugi rok, w Kosowie nadano mu wyjątkowo uroczystą oprawę. Na wszystkich domach obowiązkowo musiały wisieć biało-czerwone flagi. Oprócz okolicznościowej akademii w różnych punktach miasta ustawiono popiersia lub portrety naczelnika Józefa Piłsudskiego (1867-1935) udekorowane biało-czerwonymi flagami. Wieczorem przy nich zapalono dużych rozmiarów znicze. Do Kosowa, nie wiem skąd, przybył pluton żołnierzy Wojska Polskiego, który pełnił wartę honorową w różnych punktach miasta przy popiersiach naczelnika oraz przy pomniku powstańców 1863 r. na cmentarzu rzymskokatolickim. Późnym wieczorem wartę zdjęto, a żołnierze pieszo powędrowali do odległej o 13 km stacji kolejowej Kosów Poleski, której nazwa do dziś została zachowana. Dobrze pamiętam, gdy żołnierze opuszczali Kosów, zaczął padać gęsty śnieg, a na dworze zrobiło się bardzo zimno. Jednakże nas — dzieci to początkowo nie zrażało. Przybycie do Kosowa żołnierzy było dla nas, szczególnie chłopców, dużym wydarzeniem i niebywałą atrakcją. Stale wokół nich krążyliśmy i nawet odprowadziliśmy ich w drodze powrotnej do stacji, krocząc za nimi na końcu kolumny w sformowanych przez nas błyskawicznie kilku czwórkach. Jednakże po przejściu kilkuset metrów pożegnaliśmy żołnierzy gromkim okrzykiem i szybko rozbiegliśmy do domów, gdyż zimno zaczęło nam coraz bardziej dokuczać, a śnieg jeszcze bardziej zaczął sypać.

Pojawienie się w Kosowie żołnierzy Wojska Polskiego wzbudzało zainteresowanie nie tylko młodzieży chrześcijańskiej, lecz również i żydowskiej. Pamiętam, że gdy razu pewnego na urlop przyjechał do domu żołnierz Woj-

ska Polskiego żydowskiego pochodzenia, paradował on po mieście w mundurze ułana z szablą przy boku, a za nim podążała liczna gromada dzieciaków żydowskich. A gdy żołnierz przystanął, wnet go otoczono i zaczęto wypytywać o służbę w wojsku, dotykano jego munduru i szabli. Dzieciom błyszczały oczy i widać było, że cieszą się i są dumni ze swego pobratymca i jakby chciały powiedzieć wszystkim dookoła: „Patrzcie jakim Żyd jest żołnierzem". A młodzież i dzieci chrześcijańskie ze zdziwieniem patrzyły i nie dowierzały oczom, że Żyd może być też żołnierzem Wojska Polskiego. W Kosowie był to rzadki wyjątek, ponieważ komisja poborowa ze szczególną ostrożnością kwalifikowała Żydów do służby wojskowej. Na ogół młodzież żydowska była słaba fizycznie. Obawiano się czy podoła trudom służby wojskowej, a może i z innych powodów jej nie powoływano.

W Kosowie również szczególnie uroczyście obchodzono rzymskokatolickie święto Bożego Ciała. Do miasta wówczas tłumnie zjeżdżali się z rodzinami właściciele okolicznych majątków, przybywali osadnicy wojskowi z rodzinami osadzeni w pobliżu Kosowa oraz nieliczni katolicy zamieszkali w pobliskich wioskach czy na stacjach kolejowych. Do kościoła Trójcy Świętej przybywały naczelne władze powiatowe i miejskie, urzędnicy, katolicka młodzież szkolna, harcerze i przedstawiciele różnych organizacji. Dużo dzieci było ubranych w stroje z Pierwszej Komunii Świętej. Posypywały one kwiatuszkami drogę procesji. Na ulicy Kościelnej i T. Kościuszki wznoszono ołtarze upiększone brzózkami i kwiatami. W procesji brała udział niemal cała ludność katolicka miasta, a na chodnikach gromadziło się wielu gapiów, przeważnie prawosławnych. Żydzi obserwowali procesje raczej z ukrycia. Jednakże tę wspaniałą uroczystość modlitewną wspominali z zachwytem i przejęciem tylko wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego. Dla prawosławnych i Żydów pozostawiała ona nie zawsze miłe wspomnienie. A to z powodu ostrego i stanowczego zarządzenia władz miejskich poprzedzającego uroczystości. Zarządzenie dotyczyło chwastów i najdrobniejszej nawet trawki przed domem i na brukowanej ulicy, które należało wyrwać i wyczyścić bruk. Za niewykonanie tego zarządzenia nawet na ulicach, gdzie nie przewidywano przemarszu procesji, groziła kara od 5 do 10 złotych. Nasza sąsiadka Jelizawieta Trinda (1911-1999) skarżyła się, że po takim czyszczeniu ulicy przez 2 tygodnie nie mogła pracować, gdyż miała pokaleczone i spuchnięte palce[21].

Oprócz świąt państwowych i religijnych jeszcze w szkołach były uroczyście obchodzone rozmaite rocznice związane z życiem i działalnością Andrzeja Tadeusza Kościuszki. Niekiedy prowadzono nas do Mereczowszczyzny, gdzie obszerniej przedstawiano nam sylwetkę naszego bohatera narodowe-

[21] A. Trinda, mieszkaniec Tweru (Federacja Rosyjska), w rozmowie z autorem 14.08.2006.

go. Z zapartym tchem słuchaliśmy tego co nam mówiono i wszystko wydawało się nam takie jasne i zrozumiałe. Dziś na niektóre kwestie poruszone w dzieciństwie patrzę nieco inaczej. Obecnie wiem, że nie znamy dokładnej daty urodzenia T. Kościuszki. Wiemy tylko z zachowanego zapisu w niestarannie prowadzonej księdze metrykalnej, że był on 12 lutego 1746 r. ochrzczony w obrządku rzymskokatolickim w kosowskim kościele. Natomiast powszechnie przyjmowana przed wojną, a zwłaszcza teraz upowszechniana data urodzenia 4 lutego 1746 r. (bo jest to w kalendarzu rzymskokatolickim dzień najbliższego Andrzeja poprzedzający chrzest) moim zdaniem jest absolutnie nie do przyjęcia. Można o niej mówić jedynie jako o dacie umownej. Odstęp ośmiu dni między urodzeniem dziecka, a jego chrztem mógłby być do przyjęcia tylko wtedy, gdyby dziecko było chore i zagrażała mu śmierć, ale również oprawa tego chrztu byłaby bardzo skromna. Ponadto zapis w kosowskiej księdze metrykalnej wcale nie świadczy o tym, że T. Kościuszko był w Kosowie ochrzczony. Uważam, że chrzest odbył się w Mereczowszczyźnie w miejscowej kaplicy (jeżeli była takowa) lub w kaplicy domowej, a następnie zarejestrowany w kosowskiej parafialnej księdze metrykalnej, gdzie zazwyczaj wnoszono zapisy z filialnych kaplic.

Już z samej treści zapisu metrykalnego logicznie wynika, że T. Kościuszko nie mógł urodzić się 4 lutego 1746 r., gdyż zapis świadczy, iż po obrządku chrztu miały się odbyć huczne chrzciny. Jak więc inaczej można wytłumaczyć udział czterech chrzestnych, zamieszkałych w różnych, znacznie oddalonych od Mereczowszczyzny, miejscowościach oraz samego przeora klasztoru dominikanów z Hoszczewa oddalonego ok. 10 km od Mereczowszczyzny. Przecież ci chrzestni i przeor musieli być o chrzcie powiadomieni wystarczająco wcześniej. Nie wyobrażam sobie, aby na drugi dzień po urodzeniu dziecka już wysyłano gońców do przyszłych chrzestnych, zamieszkałych w odległych miejscowościach. Ponadto ci chrzestni musieli mieć czas na przygotowanie się do wyjazdu i czas na wcześniejsze przybycie do Mereczowszczyzny. Nie zawsze sprzyjała ku temu również zimowa pogoda. Zazwyczaj w lutym są silne mrozy lub zamiecie i zawieje. Dlatego też jestem dziś bardziej skłonny uznać datę 30 listopada 1745 r. za dzień urodzenia T. Kościuszki ku czci apostoła Andrzeja, jaką proponowali białoruscy uczeni[22].

Nie wierzę też, aby zaraz po chrzcie małego Kościuszkę nazywano nie pierwszym imieniem Andrzej, lecz od razu drugim imieniem Tadeusz. Już w szkole zastanawiałem się dlaczego tak się stało. Przecież Andrzej, Andrzejek, Andrusza nie brzmi gorzej, niż Tadeusz, Tadzio, Tadek. Sądzę, że ta zamiana nastąpiła później z nieznanych mi powodów. Takie wątpliwości towarzyszyły mi przez cały pobyt w kosowskiej szkole.

22 Я. Юхо, У. Емяльянчык, *„Нарадзіўся я Ліцьвінам...”*, s. 8.

W lipcu 1939 r. w budynku kosowskiej Publicznej Szkoły Powszechnej zorganizowana została duża półkolonia dla dzieci szkolnych. Było to ostatnie polskie duże spotkanie młodzieżowe przed wybuchem II wojny światowej. Młodzież szkolna spędzała tu czas niemal cały dzień. Dominowały gry i zabawy oraz liczne wycieczki do lasu. Po obiedzie obowiązkowy był odpoczynek w specjalnym pokoju. Trzeba było spać lub przynajmniej leżeć na kocu, który miał do dyspozycji każdy z uczestników.

Półkolonia ta głęboko pozostała w mojej pamięci, gdyż wybrano mnie tutaj wraz z moją koleżanką Halinką Żakiewicz (ur. 1930) do złożenia wizyty w pałacu Pusłowskich w Mereczowszczyźnie, gdzie urzędował starosta powiatu kosowskiego. Z dużym bukietem kwiatów i towarzyszącą nam nauczycielką zostaliśmy przyjęci przez starostę, któremu życzyliśmy czegoś tam. Nie pamiętam, czy to były jego imieniny, czy jakiś jubileusz. Pamiętam, że przyjęto nas bardzo serdecznie obdarowując mnóstwem słodyczy. Główną jednak atrakcją tej wizyty był przejazd otwartym samochodem osobowym ze szkoły do Mereczowszczyzny i z powrotem. Dzieci nam zazdrościły i niemal wszyscy wypytywali o jazdę samochodem, a dopiero potem o samą wizytę u starosty. Wtedy samochód w Kosowie był wielką rzadkością.

W Kosowie oprócz polskiej siedmioklasowej Publicznej Szkoły Powszechnej im. Tadeusza Kościuszki i szkoły żydowskiej oraz Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego (ogrodnictwo, pszczelarstwo) w Mereczowszczyźnie, bardzo ważną rolę w kształceniu i wychowaniu młodzieży w całym powiecie i poza nim odegrała jeszcze jedna szkoła. Była nią działająca od 1931 r. 3- klasowa Koedukacyjna Szkoła Handlowa Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Zawodowej popularnie zwana „Handlówką". W 1938 r. przekształciła się ona w Prywatno-Koedukacyjne Gimnazjum Kupieckie Szerzenia Wiedzy Zawodowej. Szkoła mieściła się w budynku prywatnym państwa Jurewiczów w samym centrum miasta na ulicy Wesołej naprzeciw cerkwi. Wszyscy nauczyciele pochodzili z centralnej lub zachodniej Polski. Wielu z nich posiadało wyższe wykształcenie, a niektórzy nawet stopnie naukowe. Pierwszym dyrektorem szkoły był Jadach, następnie Nowatorski, a ostatnim Marian Łebkowski, który pochodził z Warszawy, gdzie ukończył gimnazjum rosyjskie i dwie akademie: handlową i muzyczną. Świetnie znał język rosyjski. Wykładał w szkole rachunkowość. Język polski wykładała Anna Dzisnowska, która była też wychowawczynią jednej z klas. Młody wykładowca o nazwisku Baber wykładał kooperację, buchalterię, geografię gospodarczą Polski, stenografię i naukę pisania na maszynie. Wykładowca Ducker prowadził zajęcia z towaroznawstwa, techniki reklamy handlowej i języka niemieckiego. W swoim czasie ukończył Uniwersytet Wiedeński. Język niemiecki wykładał też Bauer, mąż kierowniczki biblioteki Związku Nauczycielstwa Polskiego. Ponadto do grona nauczycieli

należeli Przydatkiewicz, Łączyński, Łukasz Piniarski, Janina Mermon i inni. Miejscowymi byli jedynie katecheci. Naukę religii prawosławnej prowadził o. Wasilij Siemaszko (1870-1940), religii rzymskokatolickiej uczył ks. Albin Rojsza (1900-1942), a żydowskiej nauczyciel Wiłkomirski[23].

Do szkoły przyjmowano wszystkich bez względu na wyznanie czy narodowość. Warunkiem przyjęcia do szkoły było świadectwo ukończenia siedmioklasowej szkoły powszechnej oraz opłacenie należności za naukę.

Nieelitarny charakter szkoły dostępnej dla wszystkich przyciągał zewsząd chętnych do nauki. Toteż w szkole znalazła się młodzież wiejska, niekiedy nawet z odległych miejscowości, dzieci kosowskich kupców i przemysłowców, młodzież polskiej szlachty i urzędników. Młodzież wiejska była słabiej zabezpieczona materialnie, ale za to pilniej uczyła się. Swoje braki materialne często nadrabiała udzielaniem korepetycji młodszym kolegom lub mniej zdolnym, czy mniej pracowitym.

Większość uczniów mieszkała na prywatnych kwaterach, po kilka osób, w różnych częściach miasta. Zazwyczaj pobierano od nich po 5 zł od osoby miesięcznie. Posiłki gotowała im gospodyni z produktów przywiezionych przez nich z domu. Inni mieszkali w bursach (internatach). Mieszkali w nich uczniowie różnych klas, różnego wieku. Obowiązywał tam specjalny rygor. Wstawali wcześnie, słali łóżka, zamiatali sypialnię, potem myli się, wszyscy razem odmawiali modlitwę, jedli i razem szli do szkoły. Po lekcjach jedli obiad, i razem szli na spacer, wracali, odrabiali pracę domową, jedli kolację i po wspólnej modlitwie szli spać. Taka żeńska bursa była w domu Bakijewiczów[24]. W niedzielę i inne święta młodzież katolicka w szeregu udawała się do kościoła, a prawosławni do cerkwi. Z internatu puszczano tylko wtedy, gdy przyjechali rodzice albo z powodu choroby do lekarza. Chociaż bardzo rzadko, ale zezwalano też na wyjście na prośbę wychowanka za zgodą wychowawcy, który mieszkał razem z wychowankami w pokoju obok. Wychowawca bacznie oglądał, czy wychowanek akuratnie był ubrany, czy ma wyczyszczone pastą buty i wyznaczał godzinę powrotu do internatu. Uczniowie mieli wyjściowe ciemnoniebieskie mundurki z materiału sukiennego z błękitnym oblamowaniem i błyszczącymi, białymi guzikami metalowymi. Tegoż koloru była okrągła czapka. Na lewym rękawie powyżej łokcia znajdowała się błękitna tarcza z cyfrą 102 — numerem szkoły. Na czapce okrągły znaczek ze zniczem na tle otwartej książki. Dziewczęta miały berety z takim samym symbolem.

Wykłady w szkole były bardzo interesujące. W zakres nauczania wchodziły następujące przedmioty: nauka o handlu, kooperacja, buchalteria,

[23] М. А. Пянько, *Косаўская гандлёвая школа*, „Івацэвіцкі веснік”, 25.01.1994, s. 2; W. Sawicki, *Kosów Poleski*..., s. 176.

[24] Jelena Bakijewicz, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem latem 2010 r.

towaroznawstwo, korespondencja handlowa, korespondencja w języku polskim i niemieckim, technika reklamy handlowej. Ponadto przerabiano przedmioty ogólnokształcące z zakresu gimnazjalnego. A junacy mieli jeszcze przysposobienie wojskowe. W szkole było zabronione korzystanie z liczydeł. Zadania matematyczne trzeba było rozwiązywać ustnie. Uczono także różnych systemów miar i wag, zapoznawano z kursami walut oraz próbami metali szlachetnych. W szkole dużo czasu zajmowała nauka stenografii, a kiedy ją uczniowie opanowali, to wykłady zaczęli zapisywać dosłownie. W szkole doskonale nauczano pisać na maszynie. Każdy uczeń miał portatywną maszynę do pisania. Trzeba było opanować pisanie wszystkimi palcami. Przeprowadzano dyktanda z zamkniętymi oczami uczniów. W szkole było po kilka maszyn różnych systemów, które wszyscy musieli opanować. Klasy były obficie wyposażone w różnorodne wzorce towarów przemysłowych. Szczególnie dużo było wzorców przemysłu tekstylnego z Łodzi, Białegostoku i innych miejscowości. Były one zebrane w bardzo licznych albumach. Niemal wszystkie towary, których technologię uczniowie przyswoili na lekcjach, mogli obejrzeć, potrzymać i nawet powąchać. W szkole uczono też jak organizować handel spółdzielczy we wsiach i miasteczkach. W ten sposób kosowska Szkoła Handlowa przygotowywała wykwalifikowanych pracowników dla handlu prywatnego i spółdzielczego. Każdy absolwent szkoły otrzymywał specjalność sprzedawcy, buchaltera, towaroznawcy i działacza ruchu spółdzielczego. Zdaniem M. Piańko, wszyscy Białorusini, Polacy i Żydzi żyli jak zgodna rodzina. Życie płynęło wesoło, zajmowali się sportem. W mieście był stadion z boiskiem do piłki nożnej, bieżnia lekkoatletyczna, boiska do siatkówki i koszykówki oraz tenisa ziemnego. Szczególnym powodzeniem cieszyła się siatkówka. Był też letni basen do pływania. Uczniowie chodzili też na wspólne wycieczki, przeważnie do Mereczowszczyzny, gdzie był duży park. W niedzielę przychodziło tam mnóstwo ludzi na majówkę. Często przygrywała tam orkiestra straży pożarnej. Zwiedzano też pałac Pusłowskich i izbę pamięci w domku, w którym urodził się T. Kościuszko[25].

Do egzaminów końcowych przygotowywano się bardzo starannie. Przed samymi egzaminami uczniowie chrześcijańscy szli do spowiedzi i Komunii Świętej. Po zdaniu egzaminów dyplomy ukończenia szkoły wręczano uroczyście w obecności wykładowców i przedstawicieli młodszych klas. Dyplomy wręczał dyrektor nie według alfabetu, lecz według uzyskanych wyników. Ci, co nie uiścili należności finansowej, po obejrzeniu dyplomu zwracali go dyrektorowi. Dyplom mogli odebrać po wywiązaniu się z zaległości finansowych. W 1939 r. odbył się ostatni pożegnalny wieczór absolwentów tej szkoły. Młodzież hucznie bawiła się, tańczyła, śpiewała,

[25] М. А. Пянько, *Косаўская гандлёвая школа*, s. 2, 4.

obiecywali sobie spotykać się często. Według M. Piańko, był to jednak wieczór niespełnionych nigdy marzeń, albowiem „gniewny oddech wojny już wszyscy wtedy odczuwali" i rozrzucił on ich po całym świecie[26].

W Kosowie bardzo ważną rolę oświatową i wychowawczą spełniała też zorganizowana około 1935 r. biblioteka Związku Nauczycielstwa Polskiego subsydiowana przez Inspektorat Szkolny. Mieściła się ona w budynku położonym w centrum miasta, opodal cerkwi. Biblioteka składała się z dwóch dość obszernych pokoi. Pierwszy pokój był wykorzystywany jako czytelnia czasopism. Stała tam również szafa z katalogami — alfabetycznym i przedmiotowym. W tym pokoju byli również obsługiwani czytelnicy przez p. Eugenię Bauer (1915-1988)[27], jedyną pracownicę biblioteki. Bibliotekarka dla ułatwienia wyboru książki przez czytelników każdorazowo podczas wypożyczania układała na stole około 30 książek do wyboru, objaśniając często ich treść. W drugim pokoju znajdował się księgozbiór liczący około 4 tysięcy egzemplarzy. Składał się on z utworów światowej i polskiej klasyki. Ponadto były tam różne powieści podróżnicze, encyklopedie i słowniki. Bibliotekarka książki zakupywała w Warszawie w znanych firmach wydawniczych. Fundusze na zakup książek były ograniczone. Systematycznie kupowano tylko książki potrzebne nauczycielom w pracy dydaktycznej. Z biblioteki mógł korzystać każdy, kto uiścił opłatę w wysokości jednego złotego miesięcznie. Bardzo często z jednego abonamentu czytelniczego, płatnego — korzystało równocześnie dwóch czytelników. Byli to przeważnie sezonowi pracownicy tartaków, młodzież, mieszczanie — rodziny i in. Książka stale była towarem poszukiwanym, zaś w tym okresie bibliotek było mało, a ich księgozbiory szczupłe.

Czytelników abonamentowych było około 200. Jednorazowo wolno było wypożyczyć dwie książki, a wypożyczoną książkę przetrzymać dwa tygodnie. Nauczyciele korzystali z biblioteki bezpłatnie. Biblioteka była często odwiedzana przez czytelników. E. Bauer twierdziła, że nie pamiętała takiego wypadku, aby musiała dopominać się pisemnie zwrotu wypożyczonej książki. Kosowska Biblioteka ZNP była czynna w godz. 10-19 z jednogodzinną przerwą na obiad.

Oprócz wyżej opisanej działalności, biblioteka prowadziła jeszcze tak zwane biblioteki ruchome. Było ich 25, a w każdej po 50 książek. Książki o różnym poziomie i tematyce dobierała bibliotekarka. Ponieważ właści-

[26] Tamże, s. 2.

[27] O niej: Bauer Eugenia (z domu Dackiewicz), żona nauczyciela języka niemieckiego w „Handlówce". Za władzy sowieckiej nadal była kierowniczką biblioteki w Kosowie. W czasie okupacji niemieckiej wyjechała na tereny zajęte przez Niemców. Po wojnie pracowała w Łodzi w bibliotece Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. Zmarła w 1988 r. w Łodzi i pochowana została w tymże mieście na prawosławnym cmentarzu przy ul. Telefonicznej 4.

cielem biblioteki był ZNP, to i ruchome biblioteczki były przekazywane nauczycielom (przeważnie wiejskich szkół), którzy dodatkowo pełnili jeszcze obowiązki bibliotekarzy. Po czterech miesiącach wędrówki, ruchome komplety w specjalnych szafkach, wracały do biblioteki w Kosowie. Następowała wymiana książek i szafki z książkami ponownie wracały do tych samych czytelników. Szafki były wykonywane według zaleceń i wzorów odgórnych.

Książka w tych czasach była droga i nie każdy mógł pozwolić sobie na jej kupno. Z wielkim trudem rodzice kupowali dzieciom niezbędne podręczniki szkolne, toteż biblioteka w Kosowie cieszyła się dużym powodzeniem. Ponadto w Kosowie w latach 1935-1939 zorganizowano jeszcze jeden rodzaj biblioteki, a mianowicie bibliotekę darów. E. Bauer w porozumieniu z Inspektoratem Szkolnym zwróciła się do czytelników z prośbą, aby książki, które są zbyteczne w ich własnych zbiorach, przynieśli do biblioteki ZNP jako dar. W ten sposób zebrano kilkaset egzemplarzy, choć wiele z nich nie było wartościowymi. Ten rodzaj książek był wypożyczany bezpłatnie. Wiek czytelników wahał się od lat 10 do 60, szczególnie w bibliotece darów. Z przykrością należy jednak stwierdzić, że w kosowskiej bibliotece ZNP w latach międzywojennych, nie było ani jednej książki w języku białoruskim czy rosyjskim. Wszystkie książki były tylko w języku polskim. Dzieci z rodzin białoruskich nie miały żadnej możliwości zapoznania się z literaturą, czy prasą swego narodu, który na tym terenie stanowił przecież zdecydowaną większość. Fakt ten propagandowo wykorzystają w przyszłości władze sowieckie. Wielu mieszkańców Kosowa chętnie wypożyczyłoby książki w języku rosyjskim, szczególnie, ci którzy byli tzw. bieżeńcami (uciekinierami) w Rosji i niedawno powrócili do domu, ale takiej możliwości im kosowska biblioteka nie stwarzała[28].

W życiu Kosowa dużym wydarzeniem było założenie Powiatowej Spółdzielni Rolniczo-Handlowej. W 1936 r. moim rodzicom władze powiatowe zaproponowały sprzedaż kawałka placu (który moja matka otrzymała w posagu), znajdującego się naprzeciw młyna braci Siergieja i Arkadija Mukosiejów. Chciano tu postawić budynek dla pierwszej w powiecie kosowskim Powiatowej Spółdzielni Rolniczo-Handlowej. Spółdzielnia skupowałaby zboże, a sprzedawałaby ogólnodostępne narzędzia rolnicze. Miejsce było wyjątkowo dogodne do tego celu, gdyż w pobliżu rozchodziły się dwie drogi, jedna w kierunku wsi Skuraty, a druga w kierunku wsi Bieławicze. Ponadto opodal znajdowała się ul. Niepodległości, która prowadziła w stronę

[28] Opis działalności biblioteki ZNP oparty został głównie na „Wspomnieniach" E. Bauer, znajdujących się w posiadaniu autora. Więcej informacji o pracy takich bibliotek zob: M. Kasprzyk, *Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich 1933-1939*, Łódź 2005, s. 19, 72-74.

Mereczowszczyzny i dalej, a w przeciwnym kierunku prowadziła szosa do stacji kolejowej Kosów Poleski. Za namową mojej matki uzgodniono, że zamiast transakcji sprzedaży-kupna placu budynek Spółdzielni będzie wzniesiony na naszym placu, a ojciec zostanie kierownikiem tej Spółdzielni i co miesiąc będzie miał potrącane z pensji koszta budowy. Propozycja ta została zaaprobowana przez władze powiatowe Szerzenia Wiedzy Spółdzielczej.

Wiadomość o zamiarze budowy Spółdzielni przez mojego ojca lotem błyskawicy rozeszła się po mieście. Wywołała ona niepokój wśród miejscowych Żydów, którzy niemal w całości trzymali w swoich rękach handel w Kosowie. Zarzucano im, że na przednówku, kiedy ludzie musieli uiszczać podatki, Żydzi zmawiali się i skupowali zboże po bardzo zaniżonej cenie (chyba po 9 zł za 1 kwintal). Pojawienie się w mieście Spółdzielni pozbawiało ich monopolu na kupno zboża i uniemożliwiało im manipulowanie cenami. Nic też dziwnego, że wkrótce przedstawiciele żydowskiego kahału zjawili się u ojca. Dobrze pamiętam ich przybycie. Jeden z nich był bardzo gruby[29]. Usiłowali oni namówić ojca, aby zrezygnował z budowy Spółdzielni na swoim placu, proponując w zamian ojcu niebagatelną, jak na owe czasy, sumę pieniędzy 3000 złotych, to jest tyle, ile kosztował nasz drewniany dom kupiony u jakiegoś gajowego. Pamiętam jak ojciec powiedział przedstawicielom kahału, że propozycja ich jest bardzo kusząca, ale nie może jej przyjąć, gdyż nie przyniesie ona żadnej korzyści ani Żydom, ani jemu. Spółdzielnia i tak zostanie wybudowana, jak nie na naszym placu, to jakieś dwieście-trzysta metrów dalej. Jest to odgórne postanowienie władz. Ojciec natomiast straci stałą pracę, której aktualnie nie ma, a oni nic z tego nie zyskają. Sadzę, że argumenty ojca przekonały ich, gdyż więcej do tej propozycji nie wracali.

Budynek Spółdzielni był wznoszony systemem gospodarczym: murarz, pomocnik i ojciec. Pamiętam jak wspólnie z kolegami zbieraliśmy kamienie i wózeczkiem dostarczaliśmy do wykopów pod fundament. Ojciec płacił nam 1 grosz za każdy przywieziony wózeczek kamieni. Chętnych było wielu, gdyż kamieni było bardzo dużo już kilkanaście metrów od budowy. Pustaki produkowano na miejscu.

Budynek składał się z dwóch pomieszczeń: głównego, gdzie przeważnie zsypywano zakupione zboże oraz mniejszego, gdzie składano drobne narzędzia rolnicze: kosy, sierpy. W obu pomieszczeniach stawiano też sieczkarnie, parniki i nawet rowery.

Nie wiem, na jakich zasadach funkcjonowała początkowo Spółdzielnia, która oficjalną działalność zaczęła dopiero od 1 października 1938 r. Od

[29] Ten sam Żyd za władzy sowieckiej, z czerwoną opaską na ramieniu, przejmował od mojego ojca remanentem mienie Spółdzielni.

samego początku swego istnienia Spółdzielnia zaczęła cieszyć się dużym powodzeniem wśród rolników miasta i okolicznych wsi. Przede wszystkim ceny były bardziej stałe i znacznie wyższe (12,5 zł za kwintal zboża) niż te, które proponowali kupcy żydowscy. Ponadto wielu gospodarzy z miasta uzyskało możliwość dodatkowego zarobku, przewożąc zboże na dworzec, a stamtąd przywożąc sieczkarnie, parniki czy inny sprzęt rolniczy. Tuż przed wybuchem wojny w Spółdzielni pojawiły się pierwsze nawozy sztuczne do użyźniania gleby. Pojawił się też węgiel kamienny, do którego przechowania wybudowano obok budynku Spółdzielni zrębowy budynek drewniany bez dachu. Znacznie wzrosła sprzedaż rowerów, które coraz bardziej stawały się popularne[30].

Zrozumiałe, że Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa była solą w oku kupców żydowskich. Niektórzy z nich próbowali różnych metod, by pomniejszyć jej znaczenie, np. płacąc więcej za zboże, ale oszukując na wadze. Pewnego razu zakupioną za 60 zł w Spółdzielni sieczkarnię ręcznej produkcji lubelskich zakładów[31] sprzedano wieśniakowi za 58 zł. Okazało się, że zamieniono noże wycenione na 7,5 zł, na noże gorsze, innej produkcji warte tylko 5 zł. Rolnik, który początkowo cieszył się, że taniej kupił taką samą sieczkarnię, szybko zorientował się, iż został oszukany.

Żydom nie tylko przypisywano oszustwa, lecz również rozpijanie ludzi, zwłaszcza biedoty. Szczególnie hucznie było u Borucha (Percewicza) w każdy czwartek, w dzień targowy. Knajpa Borucha znajdowała się w samym centrum miasta na rogu ul. T. Kościuszki i Nadrzecznej. Przeważnie pito tu czystą wódkę pod śledzika. Mówiono też, ze Żydzi starają się przestrzegać dekalog, ale tylko w stosunkach ze swoimi współwyznawcami. Ich życie było obwarowane różnymi przepisami religijnymi, nadzorowanymi przez starszyznę. W Kosowie Żydzi w latach międzywojennych byli mocno rozwarstwieni pod względem zamożności. Spora część Żydów była dość zamożna. W ich rękach znajdował się niemal cały handel hurtowy i detaliczny, przemysł lokalny i usługi. Uboższa część nie była pozostawiona sama sobie, wspomagał ją kahał materialnie i w różny inny sposób. Na przykład starano się skojarzyć kulawego Żyda z zezowatą Żydówką, by mogli wspólnie żyć i płodzić dzieci. Inny sposób pomocy polegał na tym, że bogatszy Żyd sklepikarz dawał beczkę śledzi biednemu, aby je detalicznie sprzedawał na rynku w dniu targowym. A ten starał się zarobić nie tylko na śledziach, ale również na pozostałej zalewie śledziowej, którą sprzedawał po

[30] W. Sawicki zamieścił nieprawdziwą, niczym nie popartą informację o działalności Spółdzielni: „Znany jest finał podjętej działalności skupowej zboża przez pana Iwańca w ramach Spółdzielni. Nie wytrzymał on jednak konkurencji z dwoma głównymi kupcami. Rolnicy zmuszeni byli zbywać zboże kupcom żydowskim po lichwiarskich cenach, szczególnie na przednówku". W. Sawicki, *Kosów Poleski*..., s. 154.

1 czy 2 grosze za miskę. Zalewę taką kupowali biedni prawosławni czy katolicy, którzy maczali w niej ugotowane ziemniaki w łupinach i spożywali często na kolację. Potem całą noc było słychać dźwięczenie wiadra z wydobywaną wodą ze studni oraz bieganie za chlew uczestników kolacji.

Ludność żydowska w Kosowie stanowiła grupę przestrzegającą zasadę odrębności społecznej i wyznaniowej. Współżycie sąsiedzkie między Żydami a katolikami czy prawosławnymi było poprawne. Powszechnie tolerowano przerywanie przez Żydów pracy w ich własnych zakładach usługowych i skupach w czasie szabasu, tj. od późnego popołudnia w piątek i w sobotę w ich dzień wolny od pracy. Rdzenni mieszkańcy Kosowa z powagą i wielkim szacunkiem odnosili się do miejsc kultu wyznania mojżeszowego. Na ulicy Nadrzecznej naprzeciw domu mego dziadka Józefa Łaśko (1869-1944) znajdowała się okazała drewniana synagoga, a za nią cały „szkolny dwór" — miejsce kultu i oświaty Żydów. Dziadek mój domagał się od swoich domowników i gości powagi i szacunku, gdy Żydzi — niekiedy przy pełni księżyca — na zewnątrz świątyni śpiewali psalmy. Pewnego razu dziadek był ogromnie oburzony, gdy dowiedział się, że jakiś pastuch wrzucił wronę do synagogi, w której modlili się Żydzi. Mówił, że gdyby dowiedział się, który to uczynił, osobiście by mu jaja powyrywał. Dziadek mówił, że to miejsce trzeba uszanować, jak każdą inną świątynię. Tam przecież też tego samego Boga co my chwalą, choć nieco inaczej.

W Kosowie wśród miejscowej ludności nie było też poważniejszych zadraśnięć na tle religijnym między katolikami i prawosławnymi. Panował wzajemny powszechny szacunek. Sąsiedzi starali się nie hałasować w pobliżu domu gdzie świętowano. Na Boże Narodzenie kolędnicy zarówno na święto katolickie czy prawosławne składali się z obu wyznań i często śpiewali te same kolędy. Nosili też tę samą gwiazdę na dużym kiju. A na Wielkanoc przed kościołem, a później przed cerkwią katolicy i prawosławni stukali się pisankami, tzn. kto komu rozbił jajko (z obu stron), ten je i zabierał. Często prawosławni brali za chrzestnych katolików i odwrotnie, chociaż w mniejszym stopniu. Nie było też poważniejszych zadraśnięć między duchownymi obu wyznań. W Kosowie powiadają, że w mieście był pewien ksiądz, który często odwiedzał batiuszkę (duchownego prawosławnego). Zaczęto więc plotkować, że ksiądz zakochał się w matuszce (żonie batiuszki). Był to pretekst, aby przenieść księdza z Kosowa do innej miejscowości, gdyż za bardzo zbliżył się do prawosławia i właściwie pojmował ekumenizm.

W miarę napływu urzędników państwowych z centralnej Polski z powodu różnych dyrektyw odgórnych atmosfera międzywyznaniowa zaczęła się stopniowo pogarszać. Zaczęto głosić, że kto katolik, to od razu stawał się Polakiem, a kto prawosławny, ten liczył się jako „ruski", gorszy. Taki podział stopniowo zaczął prowadzić do dyskryminacji prawosławnych. Miejscowy

prawosławny mógł tylko marzyć o poważnym stanowisku w aparacie państwowym. Przy pierwszej redukcji z pracy zwalniano przede wszystkim pracowników wyznania prawosławnego. Pamiętam, jak głośno było w Kosowie, gdy zwolniono prawosławnego wdowca, ojca trojga dzieci, który z rozpaczy powiesił się. Ta dyskryminacja nie omijała też niekiedy powracających z wojska prawosławnych obywateli. Zazwyczaj prawosławni byli wzorowymi żołnierzami w Wojsku Polskim, świetnie znali się na koniach, byli pracowici i zdyscyplinowani. Wielu z nich wracało w stopniu kaprala czy plutonowego. Moja mama miała kolegę, który powrócił z wojska z nagrodą dowódcy pułku z Grudziądza. Za pierwszą lokatę w jednostce otrzymał dyplom, zegar z orłem i list gratulacyjny dla ojca za wzorową postawę syna. Zegar ten stał na honorowym miejscu w pokoju, aż do pożaru domu w czasie działań wojennych. Przyszła też propozycja dowódcy pułku, aby nagrodzony wstąpił do szkoły oficerskiej, ale pod warunkiem zmiany wyznania. Wielu zdolnych ludzi nie godziło się tylko z tego powodu zostać oficerami.

Nina Karnijewska, uczennica „Handlówki", wykazywała olbrzymie zdolności w rzucaniu dyskiem. Nie można wykluczyć, że po solidnym treningu, pod fachowym okiem trenera specjalisty, mogłaby zasłynąć na światowych boiskach sportowych. Taką opiekę jej proponowano, ale uzależniano ją od zmiany wyznania z prawosławnego na rzymskokatolickie.

Przygnębiające i upokarzające było zjawisko przymusu zmiany wyznania prawosławnego na rzymskokatolickie. Młoda, ładna dziewczyna, która zakochała się np. w zwykłym policjancie, jeśli chciała za niego wyjść za mąż z reguły musiała zmienić wyznanie, ponieważ inaczej jej miłemu groziło zwolnienie z pracy. Powiadają, że sama reguła zmiany wyznania była wielce poniżająca dla prawosławnych. Ponadto trzeba było nauczyć się katechizmu rzymskokatolickiego i wielu modlitw w języku polskim. A w ogóle nie do pomyślenia było, aby ktoś na stanowisku państwowym brał ślub w cerkwi. Wiele z tych młodych kobiet, które zmieniły wyznanie i wyszły za mąż za urzędników państwowych, za władzy sowieckiej wraz z dziećmi zostały wywiezione w okolice Archangielska czy do Kazachstanu[32].

Zdaniem W. Sawickiego, „nie do rzadkości należało udzielenia przez księdza ślubu dla nowożeńców prawosławnych za symboliczną ofiarę pięciu złotych, bądź bezpłatnie, gdy za takowy batiuszka (duchowny prawosławny) żądał niekiedy czterdzieści złotych. Niektóre rodziny pobłogosławione w kościele katolickim, stały się praktykującymi [katolikami]"[33].

[31] Żydzi nie sprowadzali narzędzi rolniczych z tych zakładów.

[32] E. Iwaniec, *Kosów Poleski i Mereczowszczyzna za władzy sowieckiej — jak je pamiętam (1939-1941)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2011, t. 35, s. 227-228.

[33] W. Sawicki, *Kosów Poleski*..., s. 71.

I o to właśnie chodziło. Tylko dlaczego W. Sawicki nie podał ile ksiądz brał od swoich nowożeńców. Na pewno nie symboliczne pięć złotych.

Inny sposób powiększania grona wiernych kościoła rzymskokatolickiego polegał na obdarzaniu konwertytów z prawosławia nadziałami ziemi i w ten sposób niejako kupowania „zabłąkanych duszyczek”[34]. Coraz częściej zaczęto ośmieszać prawosławie.. W różnych czasopismach zaczęły pojawiać się karykatury prawosławnych mnichów z Żyrowic. Katolikom księża zabraniali wchodzenia do świątyń prawosławnych (młodzież nie zawsze przestrzegała tego zakazu). Zostawiło to pewien ślad do dziś wśród starszego pokolenia wyznawców rzymskiego katolicyzmu.

W Kosowie w 2002 r. odbył się pogrzeb prawosławnego męża jednej z miejscowych katoliczek. Widziałem, jak starsze kobiety stały obok cerkwi, przed ogrodzeniem, ale żadna nie weszła do środka, chociaż potem brały udział w kondukcie pogrzebowym i uczestniczyły w pochówku na cmentarzu prawosławnym. Do cerkwi weszło tylko młodsze pokolenie katoliczek.

Wszelkie publiczne procesje cerkiewne czy prawosławne pielgrzymki do Żyrowic musiały uzyskać zgodę starosty. Nie musieli takiej zgody uzyskiwać katolicy, gdy udawali się na pielgrzymkę do znanego sanktuarium Kościoła rzymskokatolickiego pod wezwaniem św. Antoniego w Dziadach. Między miejscowymi prostymi ludźmi katolikami czy prawosławnymi trudno było zaobserwować jakąś wrogość. Często na prawosławnej pielgrzymce do Żyrowic można było zauważyć wielu katolików, zwłaszcza z rodzin mieszanych. Elektryk Iwan Krawcewicz (1905-1992), prawosławny mieszkaniec Kosowa, założył światło elektryczne w cerkwi, po czym doszedł do wniosku, że skoro światło jest w cerkwi, to niech będzie i w kościele. Poszedł i założył je w kościele nie pobierając żadnego wynagrodzenia.

W Kosowie przed wojną większość „tutejszych” gospodarzy żyła dość dobrze. Kto posiadał chociaż 3 ha ziemi, to już mógł żyć. Dużo zależało od tego, jaką była rodzina. Jeżeli rodzina w domu żyła zgodnie, to dobrze im się wiodło, choć trzeba było ciężko pracować. „Podatek zapłaciłeś, to do ciebie nawet pies kulawy nie zajrzy”. Przeważnie karmiono kilka świń, trzymano źrebaki i różnego rodzaju drób. Ludzie w mieście mieli pieniądze na podatek. Na mleko nie było dużego zbytu, ale niemal wszyscy trzymali krowy. Mleko sprzedawano urzędnikom, dostarczano na posterunek policji i sprzedawano lokatorom. Krowy trzymali też niektórzy Żydzi, a biedniejsi — kozy. Gorzej żyło się tym, co nie mieli dostatecznej ilości ziemi lub wcale jej nie posiadali. Czepiali się oni każdej pracy. Za szczęście uważano dostanie się do pracy do jakiegoś pana, znacznego urzędnika,

[34] A. Trinda, mieszkaniec Tweru (Federacja Rosyjska), w rozmowie z autorem, 14.08.2006.

lekarza czy prawnika. Dziewczyny, które poszły „na służbę", otrzymywały pracując w kuchni po 20 złotych miesięcznie i utrzymanie. Inne, jak siostra Jeleny Bakijewicz, Marija Lewoszenia pracowała jako goniec za 40 złotych miesięcznie. Jelena Bakijewicz za 1 zł 20 gr cały dzień pracowała dorywczo u Żyda Matusa w ogrodzie[35].

Inaczej żyło się mieszkańcom wsi w powiecie kosowskim, położonych wokół miasta. Rodziny były bardziej liczne, wielodzietne. Większość gospodarstw była bardzo mała. Można było spotkać rodziny, które „ostatni chleb, jadły przed żniwami na Wielkanoc", mięsa i tłuszczu nie było. Na przednówku dzieci przychodziły do szkoły blade i głodne. E. Dywelski w swoich wspomnieniach pisał: „Kiedy dzisiaj wspomnę tę nędzę, to żal mnie ogarnia. Żal, bo w tym samym czasie wielu Polaków żyło dostatnio, nawet w luksusie, na przykład właściciele majątków, kupcy i dobrze opłacani urzędnicy. Ja zarabiałem (1931-1939) 160 zł miesięcznie, początkujący policjant 180 zł, nawet listonosz 80-120 zł, a robotnik w tartaku w Kaliskach 50-60 zł, też kobieta na Polesiu za całodzienną pracę w majątku przy kopaniu kartofli otrzymywała 50 groszy. Kolejarze również byli dobrze opłacani"[36]. Dlaczego tak myślał i pisał nauczyciel E. Dywelski? Otóż doskonale on zdawał sobie sprawę, że na terenie powiatu kosowskiego było około 15 dużych majątków. Wprawdzie część z nich była rozparcelowana, ale wszystkie znajdowały się w rękach Polaków. Majątki te prowadziły różne zakłady przetwórcze — gorzelnie, młyny, mleczarnie oraz tartaki. W zasadzie tylko tu można było uzyskać pracę, lecz za marne wynagrodzenie. Ponadto wokół Kosowa osiedliło się wielu osadników Piłsudskiego, jak ich tu nazywano, których obdarowano najbardziej urodzajną ziemią o powierzchni od 9-10 do 30, a nawet do 50 hektarów. Natomiast okoliczna ludność w przeważającej większości musiała zadowalać się małymi skrawkami karłowatych gospodarstw (0,5-2,8 ha) wegetując i często przymierając głodem na przednówku[37]. Według W. Sawickiego, „osiedleni w okolicy Kosowa polscy osadnicy wojskowi wyróżniali się poza przykładną gospodarnością również działaniem wśród okolicznych mieszkańców na rzecz umacniania patriotyzmu i godności obywatelskiej"[38]. Z opinią taką nie zgadzał się An-

[35] J. Bakijewicz, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem latem 2010 r.

[36] *Pamiętnik Edmunda Dywelskiego*, s. 5 . [Online] Protokół dostępu: http://zblewo.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=282&Itemid=33 [29.05.2008].

[37] W. Sawicki, *Kosów Poleski*..., s. 133-135; *Гарады і раёны Берасцейшчыны: Гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён*, пад агульн. рэд. А. А. Гарбацкага, Брэст 2009, с. 141. Problem pozyskania i rozdysponowania gruntów na cele osadnictwa wojskowego omówił w pracy habilitacyjnej Michał Kasprzak: M. Kasprzak, *Ziemia dla żołnierzy. Problem pozyskania i rozdysponowania gruntów na cele osadnictwa wojskowego na Kresach Wschodnich 1920-1939*, Łódź 2009.

[38] W. Sawicki, *Kosów Poleski*..., s. 162.

ton Trinda (ur. 1931), inny były mieszkaniec Kosowa, obecnie zamieszkały w Twerze (Federacja Rosyjska). Mianowicie uważał on, że budowany na „osadnikach miejscowy patriotyzm tylko polski był nie do przyjęcia, gdyż nie uwzględniał on w ogóle patriotyzmu białoruskiego na terenie zamieszkałym w przeważającej większości przez Białorusinów”[39].

Dla ludzi ze wsi uzyskanie jakiejkolwiek pracy było w ogóle bardzo trudne. Widziałem chłopców wiejskich, którzy za 1,5 czy 2 złote dziennie pracowali w Kosowie przy budowie mostka na szosie prowadzącej do stacji kolejowej Kosów Poleski. Po pracy nie wracali oni do domu na wieś, oddalonej jakieś 10-15 km, tylko spali pod budującym się mostkiem, żywili się prowiantem przyniesionym w dużej zgrzebnej torbie przerzucanej przez plecy. Było tam przeważnie trochę kartofli, parę ogórków, cebula, kawał chleba, litr mleka i trochę soli. Mięso i słonina były dużą rzadkością. Co jakiś czas jeden z nich udawał się do domu na wieś, tam nocował, a wczesnym rankiem wracał do pracy z pełną torbą chleba, jarzyn i niekiedy z garnkiem jakiejś strawy. Ludzie ci byli pracowici, spokojni i przyjaźnie odnosili się do nas, dzieci, kiedy gromadziliśmy się wokół nich wieczorową porą przy ognisku przez nich rozpalonym. Wówczas razem z nimi piekliśmy kartofle w popiele ogniska. Kartofle były tak smaczne, że jeszcze dziś z dziwnym smakiem w ustach o nich wspominam.

Za najgorszą pracę uważano służbę u Żydów w charakterze służącej. Warunki pracy były trudne, a zarobki marne. Mimo to wiele dziewcząt wiejskich było zmuszonych przez rodziców do podejmowania takiej pracy, gdyż innej nie było. Trzeba było jakoś żyć. Najgorzej było uzyskać jakąkolwiek pracę zimową porą. Latem też nie było łatwo, toteż nie rzadkie było zjawisko, gdy od wschodu słońca na plac targowy w Kosowie szły z pobliskich wsi przeważnie młode dziewczęta proponując swoją pracę przy żniwach czy innych robotach polowych. Wynagrodzenie za tak ciężką pracę było niewielkie, do 1 zł 50 gr najwyżej za wydłużoną dniówkę z wyżywieniem[40].

Wynajęte dziewczęta żęły zboże sierpami. Ten rodzaj pracy był uważany za odpowiedni dla kobiet. Natomiast koszenie łąk kosą uważane było za pracę męską. Żęły zboże nie tylko wynajęte kobiety. W Kosowie żęły również dorosłe kobiety i młode dziewczęta miejscowych gospodarzy. J. Bakijewicz wspominała: „Na pole pójdziesz „wsia krasata” (sama piękność) — cała młodzież żnie”[41]. A gdy dzwon na kościele wybijał dwunastą w południe, wszystkie przerywały pracę i udawały się w stronę mendli, siadały w ich cieniu i zaczynały spożywać obiadową strawę, przyniesioną ze sobą

[39] Por.: przypis 21.
[40] W. Sawicki, *Kosów Poleski...*, s. 136.
[41] J. Bakijewicz, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem, latem 2009 r.

z domu lub dostarczoną im przez młodsze rodzeństwo czy dzieci. Niektóre z tych kobiet karmiły niemowlęta, które przed tym w cieniu mendli słodko spały lub doniośle popłakiwały. Len obrabiano tłoką, tj. za pomocą całej rodziny, sąsiadów czy znajomych. W Kosowie przez pewien czas młodsze dziewczęta (14-16 lat) pasały krowy, a chłopcy — konie. Z czasem większość krów w mieście paśli wynajmowani płatni pastuchowie.

Jeszcze przed wojną zapoznałem się niemal ze wszystkimi rodzajami pracy rolników. Sam próbowałem młócić z dziadkiem zboże cepem, bronowałem pole, kopałem kartofle motyką, ustawiałem zboże w mendle, grabiłem siano. Pasałem krowę na powrozie na miedzach, prowadziłem dziadkowego konia na pastwisko po to, aby móc na nim jechać wierzchem. Poznałem dobrze las. Zbierałem jagody, maliny, grzyby i już wtedy rozróżniałem prawdziwe od trujących. Widziałem ciężko pracujących ludzi i ich spocone twarze. Dlatego też i dziś odnoszę się z wielkim szacunkiem i zrozumieniem do wszystkich ciężko pracujących i jestem bardzo uczulony na wszelką krzywdę ludzką. Wyniosłem to z wczesnych lat dzieciństwa w Kosowie Poleskim.

Nie wiem, jaki był stosunek okolicznej, wiejskiej ludności do Mereczowszczyzny i Kosowa, ale większość mieszkańców miasta była dumna, że pochodzą z miejscowości, gdzie urodził się T. Kościuszko. Ludzie szczycili się pałacem Pusłowskich i izbą pamiątek w dworku T. Kościuszki. Ja też byłem zawsze dumny z tego, że pochodzę z takiej miejscowości. Do dziś nie mogę zapomnieć zniewagi, jaka spotkała mnie jesienią 1946 r. w Łodzi, gdy byłem uczniem II klasy Gimnazjum Fotograficznego. Pewnego razu na lekcji chemii po wyczytaniu mego nazwiska, nauczycielka spytała mnie: „Powiedz czy tam u was, gdzie dotąd mieszkałeś, jedzą już ludzie mięso widelcami?”. Pamiętam, że poczułem się jakby jakaś iskra przeszyła mnie. Wstałem, wyprężyłem pierś i z dumą odpowiedziałem: „Co Pani mówi? Pochodzę nie z jakiejś głuchej, zabitej deskami mieściny, ale z miasta, gdzie w Mereczowszczyźnie urodził się Tadeusz Kościuszko. Oprócz dworku, w którym urodził się naczelnik, jest u nas wspaniały pałac Pusłowskich. Odwiedzały nasze miasto liczne wycieczki krajowe i nawet zagraniczne”. I wtedy stała się dziwna rzecz. Po szyderczym na początku śmiechu kolegów w klasie posypały się oklaski. Nauczycielka ze wstydu opuściła głowę i nigdy już mi, posługującym się jeszcze częściowo „tutejszym” językiem, nie zadawała głupich pytań.

Utworzenie powiatu kosowskiego z siedzibą w pałacu Pusłowskich zmuszało władze do przywrócenia jego stanu do poziomu wysokiej sztuki konserwatorskiej.

Budowę pałacu w Mereczowszczyźnie rozpoczęto w 1838 r. za pieniądze właściciela Wandalina Pusłowskiego. Budowały go brygady majstrów pod nadzorem dwóch wybitnych architektów: Franciszka Jaszczołda

(1808-1873) i Henryka Marconiego (1792-1863). Jednakże główny ciężar prac spoczywał na okolicznych białoruskich chłopach pańszczyźnianych. W swojej historii pałac przechodził różne koleje losu, często zmieniał właścicieli. Był niszczony przez wojny, aby po latach odbudowywany znowu zadziwiał swoim urokiem.

Pałac stanowił ogromną budowlę w stylu neogotyckim. Wzdłuż całego budynku znajdowała się zębata balustrada. Na rogach graniaste wieże, a w ścianach strzelnice. Otwory drzwiowe i okienne były w kształcie strzelistych łuków. Dwanaście wież w zamku miało symbolizować dwanaście miesięcy w roku. W pałacu było ponad 100 sal, a żadna nie była podobna jedna do drugiej. Każda z sal miała swoją nazwę. Ściany pokoi zdobiły gobeliny i drogie dywany. W pałacu były zgromadzone cenne zbiory rękopisów i książek. Sale były ogrzewane kominkami i centralnym ogrzewaniem. Kominki były ozdobione różnymi marmurowymi statuetkami[42].

Otoczenie pałacu, dziedzińce i podjazdy ze wspaniałym parkiem bogatym w różnorodne drzewa i rośliny, a w szczególności wystrój sal myśliwskiej i balowej stanowiły atrakcyjne obiekty dla licznych wycieczek. Również miejscowa młodzież w niedziele udawała się do Mereczowszczyzny. Jelena Bakijewicz wspomina: „Bywało cały ty dzień żniesz, a niedziela przyjdzie, pójdziesz do cerkwi na obiedniu (mszę), obowiązkowo. Nie kładź się odpoczywać, bo ty „żał" („żął"). I po obiedzie wszyscy walą do Mereczowszczyzny. Tam była Matka Boska, wybudowali ołtarzyk, przyjdziemy, pomodlimy się. Nikt nam nie powiedział nie chodźcie, nie depczcie trawy"[43]. Wieczorem rozweselona młodzież (obu wyznań) z bukietami bzu czy czeremchy, rozbawiona, zadowolona wracała do domu, by rankiem znowu przystąpić do ciężkiej pracy.

Znaczenia pałacowi dodawał jeszcze opodal znajdujący się dobrze zadbany dworek, w którym urodził się T. Kościuszko. Dworek ten był zbudowany przez Sapiehów. Po 1740 r. zamieszkały przez Teklę (zm. 1768) i Ludwika (zm. 1758) Kościuszków — rodziców Tadeusza, w którym spędził lata dziecinne do 1755 r. To tutaj poznał on ciężką pracę białoruskiego ludu pańszczyźnianego, tu zapoznał się ze wszystkimi rodzajami prac rolnych, tutaj poznał przyrodę, śpiew ptaków, zapach drzew i kwiatów. Uważam, że pobyt w Mereczowszczyźnie pozostawił trwały ślad na jego osobowości poprzez uczulenie na biedę i krzywdę ludzką. Taki wniosek wysnuwam na podstawie własnego dzieciństwa. Sądzę, że przebywając na co dzień niemal wyłącznie wśród ludu białoruskiego musiał poznać język tego ludu,

[42] R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 2, Warszawa 1992, s. 255-257; *Rodowe pałace i dwory*, Narodowa Agencja Turystyki Białorusi, Mińsk 2008, s. 6-7.

[43] J. Bakijewicz, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem latem 2006.

zwyczaje i religię zamienioną im kiedyś przez ich władców z prawosławnej na unicką (greckokatolicką). Uważam, że poznanie religii ludu otaczającego Mereczowszczyznę miało wpływ na późniejsze jego zachowanie, gdy po latach często chodził ze swoją siostrą Anną (1741-1814) do drewnianej cerkwi unickiej pw. Pokrowa (Opieki) Matki Bożej w Dołholiskach, gdzie obok na cmentarzu była pochowana ich matka Tekla (biał. Fiokła). Tam też w cerkwi na ikonie prawdopodobnie Matki Bożej Opiekuńczej własnoręcznie zawiesił order Cyncynata otrzymany w 1783 r. od George'a Washingtona (1732-1799)[44].

W 1857 r. dworek wyremontowano i otoczono mnóstwem zieleni. W 1926 r. po przejęciu dworku przez państwo polskie został on poddany restauracji. Po pewnym czasie zamieszkał tu pan Łabenski z rodziną, który zaczął się opiekować dworkiem wraz ze stawami i otoczeniem. W X rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości na dworku umieszczono pamiątkową tablicę. W 1936 r. urządzono tu izbę pamiątek, którą w 1939 r. zlikwidowały władze sowieckie. Dworek stał się ważnym obiektem o znaczeniu historycznym, a pałac — turystycznym. Blasku pałacowi dodawał jeszcze fakt, że zwiedzili go Napoleon Orda (1807-1883), Eliza Orzeszkowa (1841-1910), Henryk Sienkiewicz (1846-1916), Józef Piłsudski i inni wybitni ludzie[45]. Dzięki tym obiektom miasto Kosów Poleski stawało się coraz bardziej znane w kraju i za granicą.

Jedną z największych osobliwości miasta Kosowa była również kapliczka rzymskokatolicka Matki Bożej, która przetrwała wszystkie zawieruchy wojenne i do dziś stoi w stanie nienaruszonym. Z jej budową związana jest pewna legenda, która głosiła, że mieszkająca we dworze sierotka tak usilnie modliła się do Matki Bożej w intencji swoich rodziców, że ta ukazała się jej z Dzieciątkiem w nagrodę. Na kapliczce widnieje nigdy nie zatarty napis w języku polskim: „Pod Twoją Obronę". Tuż za kapliczką znajdowała się wybudowana w latach 1927-1928 szkoła. Została ona spalona 3 sierpnia 1942 r. o świcie przez 51. grupę partyzancką oddziału im. N. A. Szczorsa[46]. Wielu uczniów, bez względu na wyznanie, przed wejściem na dziedziniec szkoły przyklękało przed kapliczką i odmawiało krótka modlitwę lub tylko żegnało się. Dziś niektórzy mieszkańcy przejeżdżający obok uchylają nakrycie głowy lub czynią znak krzyża. Bardzo często przystawano przed figurką Matki Bożej, gdy przewożono chorych do szpitala powiatowego, który znajdował się tuż za szkolnym boiskiem sportowym. W krótkiej modlitwie rodzina starała się wyjednać wstawiennictwo Matki Bożej o łaskę powrotu do zdrowia

[44] В. Слободян, *Церкви Холмської Епархії*, Львів 2005 с. 179; Я. Юхо, У. Емяльянчык, *„Нарадзіўся я Ліцьвінам..."*, s. 8.

[45] P. Piotrowski, *Przodkowie Dudkiewiczów...*, s. 10.

[46] E. Iwaniec, *Napad sowieckiej partyzantki...*, s. 277-283.

dla chorego. W tym samym dniu co szkołę ta grupa partyzancka również w barbarzyński sposób spaliła i ten szpital. Jedynie w latach 1939-1941 za władzy sowieckiej dochodziło tu do pewnej profanacji kapliczki. Mianowicie synowie sowieckiego dyrektora szkoły Jezierskiego wyjmowali drobne monety (rzucane przez modlących się) za pomocą rozgrzanej świecy przymocowanej do długiego kija. Dla nas, dzieci, wychowanych w duchu chrześcijańskim bez względu na to czy ktoś był katolikiem czy prawosławnym, kapliczka ta była i do tej pory jest świętością.

Jednym z najstarszych zabytków w Kosowie była i jest prawosławna cerkiewka cmentarna. Jest ona jednocześnie najstarszym w Kosowie zabytkiem budownictwa drewnianego. Zbudowano ją w 1751 r. jako cerkiew unicką. Stała ona dawniej w centrum miasta przy ulicy Cerkiewnej (niedaleko drewnianego kościoła), w miejscu, gdzie dawniej znajdowała się cerkiew prawosławna pw. św. Siemiona. Po wybudowaniu w mieście w 1868 r. murowanej cerkwi na placu bazarowym drewnianą cerkiewkę z nowym już, a nie słomianym, dachem i być może bez „pritworu" (sieni) przeniesiono na cmentarz prawosławny. Tutaj 8 listopada 1871 r. została ona poświęcona pw. Uspienija Bożej Matieri (Zaśnięcia Najświętszej Matki Bożej)[47]. Jednakże w tradycji i świadomości wiernych pozostała jej tylko pierwotna nazwa Gieorgijewskaja (tj. św. Jerzego). Szkoda tylko, że parę lat temu oszpecono ją prymitywnym malowaniem zewnętrznym oraz wycięciem drzew wokół niej. Utraciła ona wtedy swój pierwotny niezwykle piękny urok. Otwarta ze wszystkich stron na podmuchy wiatru, deszcz i śnieg szybko niszczeje. Po usilnych moich staraniach u coraz to wyższych władz dwa lata temu cerkiewkę odmalowano na jaśniejszy, bardziej stosowny kolor oraz wywieszono tabliczkę, że jest to zabytek XIX-wieczny (powinno być XVIII w.) i znajduje się pod ochroną Państwa. Zupełnie inaczej wyglądał jej wystrój wewnętrzny. Nie ma tu jak przed wojną wspaniałego ikonostasu i wielu innych utensyliów, które przetrwały nawet ciężkie czasy wojenne. I być może przetrwałyby one do dziś, gdyby w 1947 r. nie zdarzył się tu „cud". A mianowicie pewnego razu „Konrad stary, co kopał mogiły, przyszedł do cerkwi i zobaczył, że ikona Matki Bożej Żyrowickiej odnowiła się i błyszczy". Powiedział o tym ludziom „gdzieś około obiadu, a już wieczorem było pełno aut, na które załadowano ikony[48] i wywieziono,

[47] *Местные известия*, „Литовскія Епархіальныя Ведомости", 15 января 1872, с. 41-42: „8 ноября освящена Коссовским благочинным, в сослужении 2-х священников, Коссовская кладбищенская церковь, перестроенна из б. приходской, в честь Успения Божіей Матери. Церковь построена иждивением и трудами прихожан, пожертвовавших на сей предмет, кроме личных трудов деньгами 144 руб."

[48] Zob. ikony z tej cerkwi: Н. Ф. Высоцкая, *Жывапіс Беларусі XII-XVIII стагоддзяў*, Мінск 1980, с. 71, 74.

a cerkiewkę zamknięto". Zgromadzeni bezradni ludzie płakali. Po jakimś czasie z Iwacewicz przywieziono brygadę komsomolców czy studentów, aby rozebrali cerkiewkę. Jednakże ci odmówili, zachęcając aktywistów z rejonu by ci pierwsi rozpoczęli. Po wymianie ostrych słów zrezygnowano z rozbiórki cerkiewki, która stała przez dłuższy czas zamknięta[49]. Dopiero w czasach „pierestrojki" pozwolono ją otworzyć. Przed wojną kilka razy w roku odprawiano tu nabożeństwa. Wówczas tłumnie było na cmentarzu. Wiele osób krewnych i znajomych odwiedzało nasz dom, który stał niemal naprzeciw cerkiewki. Dziś tylko, jak przed wojną, pełno ludzi jest na cmentarzu i w cerkiewce na trzeci dzień Wielkanocy. Po nabożeństwie duchowny poświęca groby, na których kiedyś obowiązkowo kładło się wielkanocne jajko. Dziś nie u wszystkich na grobach zauważyłem, żeby one leżały.

W Kosowie zasługują też na uwagę dwie świątynie chrześcijańskie: rzymskokatolicki kościół pw. Trójcy Świętej i cerkiew prawosławna pw. św. Antoniego oraz żydowska synagoga. Cerkiew prawosławna z 1868 r. była typową świątynią jakich wiele wybudowano na Białorusi z nakazu władz carskich po powstaniu styczniowym. Wzorem dla jej budowniczych posłużył album cerkwi, sporządzony przez Konstantego Thona (1794-1881), cesarskiego architekta. Jej wyposażenie można było nazwać raczej skromnym, niczym nie wyróżniającym się. Na uwagę zasługiwało jedynie potężne ogrodzenie cerkwi z kamieni, wybudowane ok. 1887 r. wraz z placem przycerkiewnym oraz poza ogrodzeniem z lewej strony plebania, stanowiąca dom parafialny, tonący wśród drzew owocowych i kwiatów. W domu tym duchowny prawosławny sprawował też funkcję urzędnika stanu cywilnego, prowadząc dokumentację metrykalną swego wyznania. Po wojnie dom rozebrano, a cały teren przeznaczono pod stację autobusową, a przy samym ogrodzeniu, niemal naprzeciw ołtarza cerkiewnego, wybudowano ubikację. W czasie „pierestrojki", po moich usilnych zabiegach i krytyce, ubikację znacznie przesunięto od ogrodzenia cerkiewnego.

Natomiast okazale prezentował się murowany kościół rzymskokatolicki wzniesiony w latach 1877-1878 ze składek wiernych i głównego fundatora Wandalina Pusłowskiego. Zbudowano go na miejscu, gdzie przedtem stał drewniany kościółek fundacji Sapiehów z 1626 r., który w 1872 r. w nieznanych okolicznościach spłonął[50]. Nowy kościół zbudowano w stylu neogotyckim, znacznie większy niż cerkiew. Według W. Sawickiego, „podstawowa kubatura [kościoła] zakończona jest wieżą dzwonową z wysokim (czterospadowym) pokryciem, która formuje główną (południowo-zachodnią) elewację frontową. Elewacja frontowa wykonana płaskimi wnękami różnorodnych form i oknem różą w skomplikowanym profilowym ostro-

[49] Por.: przypis 43.
[50] P. Piotrowski, *Przodkowie Dudkiewiczów...*, s. 13-14.

kołowym obramowaniu. Elewacja ścian bocznych rytmicznie dzieli się schodkowymi przyporami. Budowla ma strzeliste okna z witrażami. Strop nawy wykonany w postaci cylindrycznego sklepienia i podrążonymi łukami, które dekorowane są ornamentalnymi malowidłami ściennymi. Nad wejściem chór wsparty na dwóch kolumnach"[51]. W górnym ołtarzu oko przykuwał obraz Matki Bożej Łaskawej w srebrnej szacie do dziś chluba kościoła. W kościele znajdowało się sporo relikwii świętych, a mianowicie św. Kazimierza, patrona Litwy, św. biskupa Stanisława, ponadto Drzewo Krzyża Świętego i inne. Przechowywano tu też różne sztandary stowarzyszeń katolickich i wiele rękodzielnych przedmiotów kultu[52]. Wszystko to przetrwało niemal w całkowicie nienaruszonym stanie. Zawdzięczamy to przede wszystkim rodzinom Czaplińskich, Grygorczyków, Dudkiewiczów, Helmerów, Kureckich i innych. Jednakże zachowanie kościoła w stanie nienaruszonym bez wsparcia duchowego, opiekuńczego i finansowego rdzennej ludności prawosławnej nie byłoby możliwe. Kiedy władze obciążyły kościół 700-rublowym podatkiem, na owe czasy bardzo dużym, garstka katolików miała poważny problem. Wówczas ludność prawosławna pospieszyła z pomocą. Zbierano nie tylko po domach prawosławnych, lecz również na terenie kombinatu meblowego. Znam wiele prawosławnych kobiet, które ofiarowały po 3, po 5 i więcej rubli na ten cel, by ratować kościół katolicki. Ponadto ludzie twierdzili, że kościół jest częścią organiczną miasta i nie wolno go burzyć ani bezcześcić.

Dumą kosowskich Żydów była ich synagoga, którą zawsze odwiedzali przyjezdni Żydzi i z ciekawością oglądali chrześcijanie. Wiemy o niej niewiele. Nie mamy nawet jej fotografii. Chociaż w Kosowie było dwóch fotografów, żaden z nich nie pozostawił jej podobizny. Synagoga stała na ul. Nadrzecznej (teraz N. Trindy) równolegle do niej w pewnej odległości; usytuowana była z zachodu na wschód. Synagogę stanowił drewniany budynek z okratowanymi oknami. Do jej wnętrza prowadziły obszerne schody. W pierwszych dniach wojny 1941 r. synagoga doszczętnie spłonęła od zapalających pocisków artyleryjskich, specjalnie nań skierowanych przez Niemców. Żydzi zadbali jednak, aby ukryć najcenniejsze przedmioty kultu. Po latach Jewgienij Okowity (1938-2012) kopiąc dół na terenie łaźni (dawniej żydowskiej mykwy), odnalazł Torę i inne przedmioty kultu. Jednakże słabo zabezpieczone przed wilgocią zbutwiały i nie nadawały się już do użytku. Resztki Tory i innych przedmiotów kultu nadal leżą w tym samym miejscu, gdzie je odnaleziono[53]. Po wojnie teren synagogi ze „szkol-

[51] W. Sawicki, *Kosów Poleski...*, s. 66.
[52] Tamże, s. 75-83.
[53] E. Iwaniec, *Kosów Poleski i Mereczowszczyzna w czasie okupacji niemieckiej (1941-1944).* Część pierwsza: do sierpnia 1942 r., w druku.

nym dworem" został gęsto zalesiony, a następnie po latach utworzono tu park.

Miasto ze swoimi zabytkami tętniło życiem i pracą. Wydawać by się mogło, że nic nie może zakłócić jego spokoju. Jednakże złowieszcze podmuchy niepokoju, jakie coraz bardziej ogarniały Europę, powoli zaczęły docierać i tutaj. Wybuch II wojny światowej nie był zaskoczeniem dla mieszkańców Kosowa. Nawet my, dzieci, wyczuwaliśmy, że dzieje się coś niezwykłego. Na długo przed wybuchem wojny zaczęły ukazywać się buńczuczne plakaty, że jesteśmy „silni, zwarci i zbrojni" i że nie oddamy nawet „guzika". Równocześnie w Kosowie zaczęły pojawiać się antyżydowskie ulotki. Wszystkie organizacje młodzieżowe ogarnął polski patriotyczny zryw. Zaczęto uczyć posługiwania się maską przeciwgazową. W różnych częściach miasta kopano okopy. Gdy atmosfera wojenna zaczęła narastać z każdym dniem coraz silniej, ludzie postanowili gromadzić zapasy żywnościowe. Pamiętam, jak mój ojciec zakopywał w dużych gąsiorach groch, a w innych kaszę. Od wędrownych żebraków kupował chleb w kawałkach, który następnie wysuszony w piecu chlebowym pakował do worków i umieszczał na strychu domu. Żebracy ten chleb otrzymywali od ludzi, ponieważ na wsiach pieniędzy prawie nikt im nie dawał, bo większość ich nie miała. Gromadzenie zapasów żywnościowych było spowodowane pragnieniem zapobieżenia temu, co stało się w czasie I wojny światowej, gdy tzw. bieżeńcy (uciekinierzy) w drodze powrotnej do domu mocno głodowali. Mieszkańcy Kosowa z niepokojem słuchali informacji radiowych o posuwaniu się wojsk niemieckich na wschód. Jednakże oddziały niemieckie do Kosowa nie doszły. Wyraźny niepokój można było zaobserwować wśród pracowników administracji państwowej. W urzędach przeglądano dokumenty, niektóre niszczono, a część przygotowywano do wywiezienia do Pińska. Na wieść o niespodziewanym przekroczeniu granicy państwowej przez wojska sowieckie 17 września 1939 r. administracja polska w Kosowie praktycznie przestała istnieć. W Kosowie, a zwłaszcza w okolicznych wsiach zaczęły powstawać białoruskie komitety rewolucyjne. Jednocześnie rozpoczęła się grabież mienia państwowego i prywatnego oraz liczne samosądy[54]. Dla jednych coraz bliższe stawało się upragnione zjednoczenie obu części Białorusi, a dla innych rozpoczął się ponury okres okupacji sowieckiej.

[54] Anna Szczepanik, *Osada Kosów Poleski*, „Kresowe Stanice", 1999, nr 3/99 (6), s. 25-26. [Online] Protokół dostępu: http://www.osadnicy.org/006_22-28_szczepanik.pdf

Eugeniusz Iwaniec — dr hab., historyk i rusycysta. Emerytowany, długoletni pracownik naukowo-dydaktyczny Uniwersytetu Łódzkiego. Badacz dziejów i kultury duchowej i materialnej Rosjan staroobrzędowców. Autor kilku książek i około czterdziestu artykułów. Obecnie utrwala wspomnienia związane z Kosowem Poleskim — miejscem swego urodzenia.

Na zdjęciu — autor artykułu: Nauczyłem się sam bez niczyjej pomocy jeździć na sprzedawanym przez ojca w Spółdzielni Rolniczo-Handlowej męskim rowerze „pod ramę".

Dzieci z przedszkola przed pałacem Pusłowskich. Pierwszy z prawej — autor artykułu. Fot. Józef Szymańczyk

Ostatnie półkolonie. Zdjecie zrobione przed budynkiem Szkoły Powszechnej im. Tadeusza Kościuszki, lipiec 1939 r. Fot. Józef Szymańczyk

Nauczyciele i uczniowe Koedukacyjnej Szkoły Handlowej Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Zawodowej popularnie zwanej „Handlówką", 1936 r. Fot. Józef Szymańczyk

Przed Powiatową Spółdzielnią Rolniczo-Handlową. Pierwszy z prawej — Daniel Iwaniec, kierownik spółdzielni, pierwszy z lewej — autor artykułu

Władze powiatowe i miejskie na imprezie gwiazdkowej w Domu Ludowym, 1936 r. Autor fotografii nieznany

Uczniowie szkoły żydowskiej Talmud-Tora „Choren” udający się na patriotyczną manifestację, 1937 r. Autor fotografii nieznany

Widok na cerkiew. Z lewej strony widoczna część domu parafialnego, 1938 r.
Fot. Józef Szymańczyk

Przed domem rodziców autora. Pierwszy z lewej — fotograf Józef Szymańczyk

Witold Bobryk
(Siedlce)

Dane statystyczne Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego za 1966 rok

Badania nad stanem posiadania Cerkwi prawosławnej pozwalają uchwycić nie tylko zmiany zachodzące w obrębie tej wspólnoty wyznaniowej, ale również rzucają pewne światło na politykę państwa prowadzoną wobec Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w okresie Polski Ludowej. Problematyka wyznaniowa nie była wprawdzie uwzględniana w trakcie kolejnych spisów powszechnych, ale informacje statystyczne zawierają coroczne sprawozdania składane przez poszczególne Kościoły i wspólnoty religijne w Urzędzie ds. Wyznań. Zastrzeżenia w nich jednak budzić mogą dane dotyczące liczby wiernych, ponieważ powszechna tendencja do ich zaokrąglania już na szczeblu parafii mogła zniekształcać końcowy wynik. Jednocześnie należy zauważyć, że w corocznych sprawozdaniach Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego występują znaczne różnice pomiędzy liczbą wiernych podawaną w latach pięćdziesiątych a sześćdziesiątych XX wieku[1]. Zestawienia statystyczne zawierają informacje o liczbie parafii, cmentarzy, świątyń i księży, stanu majątkowego Cerkwi oraz geograficznego rozmieszczenia wiernych. Dane te pozwalają śledzić zmiany zachodzące na przestrzeni lat w obrębie społeczności prawosławnej w Polsce.

Znaczącą cezurę w dziejach Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego stanowi II wojna światowa, wskutek której utracił on ponad 90% swojego dotychczasowego stanu posiadania[2]. Przyczyną tego były nie tylko straty wojenne, ale przede wszystkim zmiany granic państwowych, jak również przesiedlenia ludności białoruskiej i ukraińskiej do ZSRR[3]. Przesunięcie wschodniej granicy Polski na zachód spowodowało, że z pięciu przedwojennych diecezji: grodzieńskiej, poleskiej, wileńskiej, warszawskiej i wołyńskiej[4], w grani-

[1] K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce 1945-1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994, s. 41, 213.

[2] Tenże, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996, s. 41.

[3] E. Mironowicz, *Polityka władz polskich wobec Białorusinów. Stosunek ludności białoruskiej do państwa polskiego (1944-1956)*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w województwie białostockim w latach 1939-1956*, red. J. J. Milewski, A. Dyżewska, Warszawa 2005, s. 79; J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009, s. 89-97.

[4] M. Papierzyńska-Turek, *Organizacja Kościoła prawosławnego w latach 1918-1939*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 60.

cach państwa polskiego pozostała tylko część eparchii warszawskiej i resztki eparchii grodzieńskiej[5]. Liczba wiernych, porównując lata 1938 i 1946, spadła z ok. 4 milionów do 300 tys. W tym czasie liczba duchownych zmniejszyła się z 1725 do 190, parafii — z 1579 do 169, a świątyń — z 1947 do 223[6]. Zakończenie repatriacji do ZSRR wcale nie oznaczało stabilizacji. Dalsze straty przyniosła akcja „Wisła", w wyniku której na obszarze południowo-wschodniej Polski przestała istnieć prawosławna struktura kościelna. Przymusowe wysiedlenie ludności ukraińskiej na zachód i północ kraju oznaczało konieczność zapewnienia wiernym opieki duszpasterskiej w miejscu nowego osiedlenia. W 1951 r. na Ziemiach Odzyskanych funkcjonowały 42 placówki duszpasterskie, które liczyły łącznie ponad 18 tys. parafian, co stanowiło 12,62% ogółu ludności prawosławnej w Polsce. Na liczbę 143 321 wiernych aż 111 246 z nich zamieszkiwało na terenie województwa białostockiego, co oznaczało, że 77,62% wyznawców prawosławia w państwie polskim stanowili mieszkańcy Białostocczyzny[7]. W tym czasie w województwie lubelskim ze 172 parafii funkcjonujących w 1943 r.[8] pozostało zaledwie 10. Liczba wiernych wynosiła 3 490[9]. Według spisu powszechnego z 1931 r. w województwie tym (nie uwzględniając powiatów po wojnie włączonych do województwa warszawskiego) zamieszkiwało 209 466 prawosławnych[10]. W 1951 r. na terenie Łemkowszczyzny nie funkcjonowała ani jedna parafia prawosławna[11].

Sytuacja Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego ulegała poprawie wraz ze zmianą polityki państwa. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR z 4 kwietnia 1952 r., dotycząca mniejszości ukraińskiej, ułatwiała tworzenie prawosławnych parafii na Ziemiach Odzyskanych i stwarzała możliwość podjęcia przez Cerkiew misji wśród grekokatolików[12]. Liberalizacja systemu politycznego sprzyjała powrotom przymusowo wysiedlonej ludności w rodzinne strony, co pozwoliło z kolei na tworzenie prawosławnych parafii na terenie Rzeszowszczyzny[13]. Działalność misyjna Cerkwi pra-

[5] K. Urban, *Struktura administracyjno-kościelna w latach 1939-1992,* [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 69.

[6] Tenże, *Kościół prawosławny...*, s. 41.

[7] Tamże, s. 117-121.

[8] Tamże, s. 150.

[9] Tamże, s. 118.

[10] *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie,* Warszawa 1938, s. 30-32.

[11] K. Urban, *Kościół prawosławny...*, s. 117-121.

[12] R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999, s. 65-68.

[13] *Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944-1989*, oprac. B. Huk, t. 1, Przemyśl 2007, s. 199-202.

wosławnej napotykała tam jednak na utrudnienia ze strony władz lokalnych, które czyniły problemy przy przekazywaniu świątyń i plebanii[14]. Niechętnie do tworzenia nowych placówek odnosiły się również władze województwa lubelskiego, które nawet postulowały przeprowadzanie rozbiórek przejętych przez państwo świątyń prawosławnych[15]. Lata pięćdziesiąte XX w. przyniosły stabilizację struktury diecezjalnej, która od wybuchu II wojny światowej kilkakrotnie ulegała znaczącym przekształceniom. W 1951 r. metropolię podzielono na cztery diecezje: warszawsko-bielską, białostocko-gdańską, łódzko-poznańską i wrocławsko-szczecińską. Siedem lat później dokonano korekty, polegającej głównie na włączeniu terenów województwa rzeszowskiego w skład diecezji warszawsko-bielskiej[16].

Dane statystyczne za 1966 r. obrazują stan Cerkwi prawosławnej dziesięć lat po przełomie październikowym. W tym czasie na terenie metropolii funkcjonowało 215 parafii i filii parafialnych[17]. W stosunku do 1964 r. liczba ich zwiększyła się o 14[18]. Najwięcej parafii znajdowało się w województwie białostockim, a najmniej w krakowskim. W pierwszym przypadku było ich 80, a w drugim — 1. Liczba świątyń wynosiła 299, z czego 141 znajdowało się na terenie województwa białostockiego. Posługę pasterską, nie uwzględniając księży emerytów, pełniło 188 duchownych. Brak odpowiedniej liczby księży w stosunku do potrzeb duszpasterskich odczuwalny był na Ziemiach Odzyskanych[19]. W województwie koszalińskim na 13 parafii pracowało czterech księży, w zielonogórskim na 14 — sześciu, w olsztyńskim na 19 — dziesięciu, w szczecińskim na 8 — czterech, a we wrocławskim na 19 — trzynastu. Z podobnymi trudnościami borykano się również na terenie województwa rzeszowskiego, gdzie na 16 parafii posługę pełniło dziesięciu duchownych. Liczba wiernych w metropolii wynosiła 447 230 wiernych[20]. W ciągu ostatnich dwóch lat wzrosła ona o 10 530 osób[21]. W stosunku do stanu z 1951 r. znacznie wzrosła liczba wiernych w diecezji wrocławsko-szczecińskiej (obejmującej teren czterech województw: wrocławskiego, zielonogórskiego, szczecińskiego i koszalińskiego). W 1951 r. wynosiła ona 8 305 (liczba ta nie uwzględnia danych

[14] R. Drozd, *Akcja misyjna Kościoła prawosławnego wśród grekokatolików w Polsce w latach 1951-1989*, „Dzieje Najnowsze”, 2003, t. 35, z. 4, s. 83.

[15] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd ds. Wyznań (dalej: UdsW), spis 24/18, s. 5.

[16] K. Urban, *Struktura administracyjno-kościelna*..., s. 69.

[17] AAN, UdsW, spis 131/18, s. 28.

[18] K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce*..., s. 213.

[19] S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, s. 122.

[20] AAN, UdsW, spis 131/18, s. 28.

[21] K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce*..., s. 213.

z pięciu parafii)[22], w 1953 — 8 600[23], a w 1966 — 37 140[24]. W tym przypadku wzrost liczby wiernych związany był głównie z misjami prowadzonymi wśród ludności greckokatolickiej. Ponad pięciokrotnie zwiększyła się liczba wiernych w województwie lubelskim[25]. W województwie rzeszowskim wraz z powrotami wysiedlonej ludności nastąpiło odrodzenie życia religijnego. W 1966 r. liczba wiernych na jego terenie wynosiła 20 tys.[26] W stosunku do 1964 r. wzrosła ona o 800 osób[27]. Na terenie województwa białostockiego zamieszkiwało 307 600 wyznawców prawosławia, co stanowiło 68,77% ogólnej liczby wiernych w kraju[28]. Od 1951 r. liczba ich wzrosła o 196 354 osób[29]. Trudno jest jednoznacznie podać przyczyny, które spowodowały ten nagły przyrost wiernych w przeciągu zaledwie piętnastu lat. W jakiejś mierze wyjaśnić to może uwaga Kazimierza Urbana umieszczona w zestawieniu statystycznym z 1953 r. Przy liczbie wiernych wynoszącej 150 600 osób zaznaczył, że w rejestrze zostały uwzględnione tylko te osoby, które utrzymywały systematyczny kontakt z parafią[30]. Możemy przypuszczać, że w latach późniejszych zaczęto podawać liczbę ochrzczonych, niezależnie od ich aktywnego uczestnictwa w życiu religijnym wspólnoty. Wpływ na to mogła mieć również zmiana klimatu politycznego, w wyniku której chętniej deklarowano swoją przynależność wyznaniową.

Dane statystyczne dotyczące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego za 1966 r. przygotowano według schematu ustalonego przez Urząd ds. Wyznań. Sprawozdanie z 27 stycznia 1967 r. centralnym władzom wyznaniowym przesłał metropolita Stefan (Rudyk)[31]. W przekazanym zestawieniu występuje pewna nieścisłość, polegająca na tym, że w piśmie przewodnim zaznaczono, iż dane statystyczne opracowano według stanu na 31 grudnia 1966 r.[32], a w sprawozdaniu i w jednym z załączników podano datę 1 stycznia 1967 r.[33]. Sprawozdanie uzupełniają cztery załączniki, podpisane przez ks. hieromnicha Sawę Hrycuniaka, pełniącego obowiązki dyrektora Kancelarii Metropolity[34]. Szczególną wartość źródłową przedstawia pierwszy i czwarty z załączników. W pierwszym, według

[22] Tenże, *Kościół prawosławny*..., s. 120-121.
[23] Tenże, *Mniejszości religijne w Polsce*..., s. 41.
[24] AAN, UdsW, spis 131/18, s. 28.
[25] K. Urban, *Kościół prawosławny*..., s. 118; AAN, UdsW, spis 131/18, s. 28.
[26] AAN, UdsW, spis 131/18, s. 28.
[27] K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce*..., s. 213.
[28] AAN, UdsW, spis 131/18, s. 28.
[29] Tamże; K. Urban, *Kościół prawosławny*..., s. 117-121.
[30] K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce*..., s. 41.
[31] AAN, UdsW, spis 131/18, s. 25.
[32] Tamże.
[33] Tamże, s. 26, 28.
[34] Tamże, s. 28-37.

województw (z pominięciem województwa opolskiego), zestawiono liczbę parafii, księży, wiernych, świątyń i punktów katechetycznych[35]. Natomiast drugi zawiera wykaz nieruchomości parafialnych, sporządzony według dekanatów, bez podania ich przynależności diecezjalnej, z podziałem majątku na własny i dzierżawiony od państwa[36]. Parafie na Ziemiach Odzyskanych i na Rzeszowszczyźnie w wielu przypadkach ani nie posiadały ziemi beneficjalnej, ani nie dysponowały lokalami mieszkalnymi dla księży. W diecezji wrocławsko-szczecińskiej na 34 parafie ziemię, o łącznej powierzchni 6,83 ha, posiadały tylko trzy. Dwie inne dzierżawiły razem od państwa 1,04 ha ziemi[37]. W dekanacie rzeszowskim na dwanaście parafii jedna z nich posiadała 0,97 ha ziemi, a druga dzierżawiła 1 ha[38]. W województwie białostockim łączny areał ziemi beneficjalnej wynosił 365,08 ha. Największą powierzchnię ziemi posiadała parafia w Siemiatyczach, a najmniejszą w Bielsku Podlaskim (parafia Zmartwychwstania Pańskiego). W pierwszym przypadku wynosiła ona 15,20 ha, a w drugim — 0,09[39]. W latach powojennych na skutek polityki państwa prowadzonej wobec prawosławia znacznie zmniejszyła się własność cerkiewna na Białostocczyźnie, Lubelszczyźnie i Rzeszowszczyźnie[40]. Porównanie informacji zamieszczonych w wykazie nieruchomości z danymi pochodzącymi z lat wcześniejszych pozwolić może określić skalę strat materialnych poniesionych przez Cerkiew prawosławną w granicach powojennej Polski.

Dane zawarte w corocznych sprawozdaniach wymagają wprawdzie weryfikacji, ale nie ulega wątpliwości, że zestawienia opracowywane na potrzeby Urzędu ds. Wyznań stanowią cenne źródło w badaniach nad dziejami Cerkwi prawosławnej w Polsce Ludowej. Pozwalają uchwycić zmiany ilościowe zachodzące na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Jednocześnie ilustrują zmiany polityki państwa wobec tej grupy wyznaniowej. Pozwalają również zweryfikować wiele obiegowych sądów na ten temat.

[35] Tamże, s. 28.
[36] Tamże, s. 31-37.
[37] Tamże, s. 31, 37.
[38] Tamże, s. 34-35.
[39] Tamże, s. 33-36.
[40] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 262-263.

Aneks

Dokument 1.
Pismo przewodnie Metropolity
Archiwum Akt Nowych, Urząd ds. Wyznań, spis 131/18, s. 25.

METROPOLITA
WARSZAWSKI I CAŁEJ POLSKI
Nr 44

Warszawa, dnia 27 stycznia 1967

Urząd do Spraw Wyznań
Warszawa
al. Ujazdowskie 5

W załatwieniu pisma Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 6 grudnia 1966 r. Nr. NK-302/22/67/67 przedkładam przy niniejszym dane statystyczne, dotyczące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, wg stanu na dzień 31 grudnia 1966 roku.

Załączników — plik.

+ Stefan
Metropolita Warszawski i całej Polski

Dokument 2.
Dane statystyczne dotyczące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego
Archiwum Akt Nowych, Urząd ds. Wyznań, spis 131/18, s. 26-27.

Warszawska
Metropolia Prawosławna

Dane statystyczne
dotyczące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego
wg stanu na dzień 1 I 1967 roku

1. Skład osobowy władz naczelnych:
Na czele Metropolii stoi Jego Eminencja, Wielce Błogosławiony Stefan, Metropolita Warszawski i całej Polski.
Najwyższym organem Zarządu Kościelnego jest Św. Sobór Biskupów Św. Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.
Przewodniczący Św. Soboru Biskupów — Jego Eminencja, Wielce Błogo-

sławiony Stefan, Metropolita Warszawski i całej Polski,

Członkowie:

1. Jego Ekscelencja, Najprzewielebniejszy Jerzy, Arcybiskup Łódzki i Poznański, Zastępca Metropolity Warszawskiego i całej Polski,

2. Jego Ekscelencja, Najprzewielebniejszy Bazyli, Biskup Wrocławski i Szczeciński,

3. Jego Ekscelencja, Najprzewielebniejszy Nikanor, Biskup Białostocki i Gdański.

Zmiany, jakie zaszły w okresie od 1 I do 31 XII [19]66 r.

Uchwałą Św. Soboru Biskupów PAKP Nr 90 z dn. 5 V [19]66 r. i dekretem Jego Eminencji, Wielce Błogosławionego Stefana, Metropolity Warszawskiego i całej Polski, z dnia 8 VIII [19]66 r. Nr. ..... Jego Ekscelencja, Najprzewielebniejszy Nikanor, Biskup Lubelski, Sufragan Diecezji Warszawsko-Bielskiej powołany został na wakujące stanowisko Biskupa diecezjalnego Diecezji Białostocko-Gdańskiej.

2. Liczba diecezji:

Metropolia Prawosławna podzielona jest na cztery diecezje:

1. Warszawsko-Bielską,
2. Białostocko-Gdańską,
3. Łódzko-Poznańską,
4. Wrocławsko-Szczecińską.

3. Liczba parafii (zborów, kongregacji i innych placówek duszpasterskich):

1. Ogółem .... 215.

2. w poszczególnych województwach i miastach wyłączonych z województw .... załącznik do p. 3 (lit. b.)

4. Liczba duchownych:

1. ogółem .... 212.

(W tym 188 duchownych czynnych i 24 nieczynnych).

2. w poszczególnych województwach i miastach wyłączonych z województw .... załącznik do p. 4 (lit. b).

5. Ogólna liczba świeckich pracowników kościelnych (psalmistów, kościelnych itp.) 120

6. Ile osób duchownych wyjeżdżało za granicę w 1966 r. ogółem oraz z terenu poszczególnych województw i miast wyłączonych z województw.

Ogółem .... 10 osób.

W tym: województwo Warszawskie — 4 osoby

Białostockie — 3 osoby

Wrocławskie — 1 osoba

Bydgoskie — 1 osoba

Gdańskie — 1 osoba

7. Przyjazdów gości zagranicznych w 1966 r. nie było.

8. Liczba wiernych:
1. ogółem .... 447.230.
2. w poszczególnych województwach i miastach wyłączonych z województw .... załącznik do p. 8 (lit. b).
9. Wykaz nieruchomości parafialnych (zborowych) — budynki, ziemia, cmentarz — z podaniem dokładnego adresu:
1. stanowiących własność parafii,
2. użytkowanych przez parafię
załącznik do p. 9 (lit. a i b.).
10. Liczba kościołów, kaplic i domów modlitw:
1. Ogółem 299
2. W poszczególnych województwach i miastach wyłączonych z wojew. załącznik do p. 10, (lit. b.).
11. Liczba punktów katechetycznych:
1. ogółem 198
2. w poszczególnych województwach i miastach wyłączonych z województw
załącznik do p. 11 (lit. b.).
12. Wykaz zakładów naukowych, wzgl. wychowawczych, obejmujący informacje wg lit. a/, b/, c/, d/, i e/ ...... załącznik do p. 12.
13. Wykaz zakładów opiekuńczych i charytatywnych .... załącznik do p. 13.
14. Wykonanie budżetu za rok 1966:
Zaplanowano po stronie dochodów i rozchodów kwotę złotych .... 2.560.000.
Wykonano
15. Budżet ogólny Kościoła Prawosławnego w Polsce na rok 1967 został złożony w Urzędzie do Spraw Wyznań oddzielnie.

Dokument 3.
Załącznik nr 1.
Archiwum Akt Nowych, Urząd ds. Wyznań, spis 131/18, s. 28.

Załącznik do danych statystycznych, dotyczących Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego wg stanu na dzień 1 I 1967 r.

Lp.	Nazwa Województwa	do p. 3 lit. b	do p. 4, lit. b		do p. 8, lit. b	do p. 10, lit. b	do p. 11, lit. b
		Liczba parafii i filii	Liczba duchownych		Liczba wiernych	Liczba kościołów, kaplic i domów modlitwy	Liczba punktów katechetycznych
			czynnych	nieczynnych			
1.	m. st. Warszawa i wojew. Warszawskie	8	13	4	16.960	11	4
2.	Białostockie	80	92	13	307.600	141	104
3.	Bydgoskie	5	2	-	1.230	6	2
4.	Gdańskie	2	2	-	26.700	3	2
5.	Katowickie	2	2	-	5.500	2	2
6.	Kieleckie	2	2	-	1.000	3	1
7.	Koszalińskie	13	4	-	14.050	13	5
8.	Łódzkie	3	4	-	3.600	6	2
9.	Krakowskie	1	1	-	1.000	1	1
10.	Lubelskie	21	18	1	18.500	23	15
11.	Olsztyńskie	19	10	-	7.000	19	14
12.	Poznańskie	2	2	-	1.000	2	1
13.	Rzeszowskie	16	10	-	20.000	30	10
14.	Szczecińskie	8	4	4	3.500	9	4
15.	Wrocławskie	19	13	2	16.500	16	14
16.	Zielonogórskie	14	6	-	3.090	14	7
		215	188	24	447.230.00	299	198

p.o. DYREKTOR

Dokument 4.
Załącznik nr 2.

Archiwum Akt Nowych, Urząd ds. Wyznań, spis 131/18, s. 29.
Załącznik do p. 12

Wykaz zakładów naukowych, wzgl. wychowawczych:
I. Sekcja Teologii Prawosławnej przy Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie (Chylice k. Warszawy, ul. Długa 43).

a) Adres zakładu: Warszawa, Saska Kępa, ul. Paryska 27.
b) Imię i nazwisko przełożonego zakładu: Kierownik Sekcji — Jego Eminencja, Wielce Błogosławiony Stefan, Metropolita Warszawski i całej Polski, którego reprezentuje Rzecznik Sekcji Prawosławnej Doc. dr A. Łapiński.

c) Charakter zakładu oraz czas studiów: Sekcja Teologii Prawosławnej z 4-letnim kursem nauczania i internatem dla studentów.
d) Liczba studentów: 24.
e) Z jakich źródeł pokrywa się budżet:

Budżet Sekcji Teologii Prawosławnej pokrywa się z ogólnopolskiego budżetu Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

II. Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie.
a) Adres zakładu: Warszawa, Saska Kępa, ul. Paryska 27.
b) Imię i nazwisko przełożonego zakładu: Rektor Seminarium Ks. Protojerej Serafin Żeleźniakowicz.
c) Charakter zakładu oraz czas nauczania: Seminarium Duchowne z 4-letnim kursem nauczania i internatem dla wychowanków.
d) Liczba uczniów: 35.
e) Z jakich źródeł pokrywa się budżet:

Budżet Sekcji Teologii Prawosławnej pokrywa się z ogólnego budżetu Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

III. Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie.
a) Adres zakładu: Warszawa, Saska Kępa, ul. Paryska 27.
b) Imię i nazwisko przełożonego zakładu: Rektor Seminarium Ks. Protojerej Serafin Żeleźniakowicz.
c) Charakter zakładu oraz czas nauczania: Seminarium Duchowne z 4-letnim kursem nauczania i internatem dla wychowanków.
d) Liczba uczniów: 35.
e) Budżet Prawosławnego Seminarium Duchownego za rok 1966 włączony był do ogólnego budżetu Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

po Dyrektor

Dokument 5.
Załącznik nr 3.
Archiwum Akt Nowych, Urząd ds. Wyznań, spis 131/18, s. 30.

Załącznik do p. 13.

Wykaz zakładów opiekuńczych i charytatywnych

Przytułek dla kobiet wiekowych
a) Adres zakładu: Warszawa-Praga, ul. Stalowa 12, m. 19

b) Imię i nazwisko przełożonego Zakładu: Ks. Protopresbiter Włodzimierz Wieżański, Proboszcz parafii przy Katedrze Metropolitalnej Św. Marii Magdaleny w Warszawie.
c) Charakter zakładu: dom starców.
d) Ilość podopiecznych: 8.
e) Z jakich źródeł pokrywa się budżet:
W roku 1966 Parafia Św. Marii Magdaleny opłacała mieszkanie, opał, światło; utrzymują się podopieczne własnym kosztem, korzystając z dorywczych zasiłków z Opieki Społecznej.

po. Dyrektor

Dokument 6.

Załącznik nr 4.
Archiwum Akt Nowych, Urząd ds. Wyznań, spis 131/18, s. 31-37.

Wykaz nieruchomości parafialnych [w] 1966 [roku]

L.p.	Nazwa parafii	Dokładny adres	Nieruchomości parafialne								Uwagi
			Własne				Wydzierżawione od Państwa				
			Budynki		Pola, łąki, ogrody	Cmentarze	Budynki		Pola, łąki, ogrody	Cmentarze	
			mieszkalne	gospodarcze	hektarów		mieszkalne	gospodarcze	hektarów		
Dekanat Szczeciński											
1.	Szczecin	ul. Wawrzyniaka 7	-	-	-	-	1	-	-	-	
2.	Barlinek	ul. Górna 7	-	-	-	-	1	-	-	-	
3.	Łobez	ul. Wojska Polskiego 8	-	-	-	-	1	1	0,97	-	
4.	Gryfice	ul. Nowy Świat 17	-	-	-	-	1	1	-	-	
5.	Trzebiatów	ul. Szkolna 2	-	-	-	-	1	-	-	-	
6.	Starogard Szczeciński	Pl. Zwycięstwa	-	-	-	-	1	-	-	-	
7.	Gorzów Wielkopolski	ul. Warszawska 65	1	1	0,50	-	-	-	-	-	
Dekanat Zielonogórski											
1.	Kożuchów	Pl. Ewangelicki 5	-	-	-	1	1	-	-	-	
2.	Ługi	p-ta Dobiegniew, pow. Strzelce Krajeńskie	-	-	2,58	-	1	-	-	-	
3.	Zielona Góra	Al. Słowackiego 11	-	-	-	-		-	-	-	
4.	Przemków	Pl. Kościelny 6	-	-	-	-	1	1	-	-	
5.	Torzym – Międzyrzecz	Torzym – Międzyrzecz, woj. zielonogórskie	-	-	-	-	-	-	-	-	
6.	Buczyna	p-ta Radwanica, pow. Głogów	1	1	3,75	-	-	-	-	-	
7.	Leszno Górne	Leszno Górne, [pow. Szprotawa]	-	-	-	-	-	-	-	-	
8.	Brzoza	Brzoza, pow. Strzelce Krajeńskie	-	-	-	-	-	-	-	-	
9.	Lipiny	Lipiny, pow. Nowa Sól	-	-	-	-	-	-	-	-	
10.	Polkowice	Polkowice, pow. Głogów	-	-	-	-	-	-	-	-	
11.	Szprotawa	[pow. Szprotawa]	-	-	-	-	-	-	-	-	

Dekanat Warszawski											
1.	Warszawa-Praga	parafia Św. Marii Magdaleny, Al. Świerczewskiego 52	2	-	-	-	-	-	-	-	
2.	Warszawa-Wola	parafia Św. Jana, ul. Wolska 147	1	1	ogród 2015 m^2 dziedziniec 1200 m^2	18	-	-	-	-	
3.	Płock	ul. Kościuszki 18	1	-	ogród 0,04	1,60	-	-	-	-	
4.	Siedlce	ul. Kilińskiego 17	-	-	-	-	lokal pod kaplicę	-	-	-	
5.	Żyrardów	ul. Żeromskiego 7	-	-	-	-	lokal pod kaplicę	-	-	-	
6.	Stanisławowo	pow. Nowy Dwór	2	1	6,50	1,50	-	-	-	-	
7.	Wołomin	ul. Kanałowa 10	1	1	325 m^2	-	-	-	-	-	
Dekanat Biała Podlaska											
1.	Biała Podlaska	ul. Terebelska 19	2	1	0,15	1	-	-	-	-	
2.	Nosów	p-ta Leśna Podlaska, [pow. Biała Podlaska]	1	1	5,93	1,70	-	-	-	-	
3.	Kobylany	p-ta Małaszewicze, [pow. Biała Podlaska]	1	2	1	1,50	-	-	-	-	
4.	Terespol	ul. Marchewki 28	1	1	4	1	-	-	-	-	
5.	Kodeń	[pow. Biała Podlaska]	1	1	0,42	0,50	-	-	-	-	
6.	Zabłocie	pow. Biała Podlaska	1	1	2,36	2,20	-	-	-	-	
7.	Jabłeczna, Klasztor Św. Onufrego	p-ta Jabłeczna, pow. Biała Podlaska	4	2	-	1	-	-	-	-	
8.	Sławatycze,	pow. Włodawa	-	-	-	0,25	-	-	-	-	
Dekanat Lubelski											
1.	Lublin	ul. Ruska 40	4	2	1,14	3	-	-	-	-	
2.	Chełm Lubelski	ul. Kopernika 20	1	1	3923m^2	1	-	-	-	-	
3.	Hrubieszów	ul. Dzierżyńskiego 26a	2	1	0,45	0,99	-	-	-	-	
4.	Horostyta	p-ta Horostyta, pow. Włodawa	1	1	1450 [m^2]	3,50	-	-	-	-	
5.	Tarnogród	ul. 22 Lipca 4	1	1	1,50	1,84	-	-	-	-	
6.	Włodawa	ul. 1 Maja 9a	3	1	1	wspólny	-	-	-	-	
7.	Bończa	pow. Krasnystaw	1	1	1,50	2	-	-	-	-	
8.	Tomaszów Lubelski	ul. Starocerkiewna	-	-	-	0,80	-	-	-	-	
9.	Zamość	[pow. Zamość]	1	-	-	2,50	-	-	-	-	
10.	Uhrusk	[pow. Włodawa]	-	-	-	0,35	-	-	-	-	

11.	Sosnowica	pow. Parczew	-	-	-	0,50	-	-	-	-	
12.	Kulno	pow. Leżajsk	-	-	-	1	-	-	-	-	
Dekanat Bielsk-Podlaski											
1.	Bielsk-Podlaski	par. Narodzenia NMP, ul. Puszkina 6	2	3	3,50	2	-	-	-	-	
2.	Bielsk-Podlaski	par. Zmartwychwstania Pańskiego, ul. Traugutta 5	2	2	0,09	0,50	-	-	-	-	
3.	Bielsk-Podlaski	par. Św. Michała, ul. Mickiewicza 34	1	1	0,60	1,89	-	-	-	-	
4.	Augustowo	p-ta Augustowo, pow. Bielsk-Podlaski	1	2	1,30	1	-	-	-	-	
5.	Pasynki	p-ta Pasynki, pow. Bielsk-Podlaski	2	4	4,19	1,78	-	-	-	-	
6.	Orla	ul. Armii Czerwonej 39	2	3	0,60	3,80	-	-	-	-	
7.	Sasiny	p-ta Snieżki, pow. Bielsk-Podlaski	1	2	6,20	3,60	-	-	-	-	
8.	Wólka Wyganowska	p-ta Gregorowce, pow. Bielsk-Podlaski	1	3	4,10	1,39	-	-	-	-	
9.	Boćki	Pl. 1 Maja, pow. Bielsk-Podlaski	2	3	3,39	4,05	-	-	-	-	
10.	Podbiele	p-ta Gregorowce, pow. Bielsk-Podlaski	2	3	5,40	7	-	-	-	-	
11.	Ryboły	p-ta Ryboły, pow. Bielsk-Podlaski	2	5	5,53	3,50	-	-	-	-	
12.	Malesze	p-ta Malesze, pow. Bielsk-Podlaski	1	2	7,40	2	-	-	-	-	
13.	Szczyty	p-ta Orla, pow. Bielsk-Podlaski	2	3	11,42	1	-	-	-	-	
14.	Rajsk	p-ta Chraboły, pow. Bielsk-Podlaski	1	1	3	5	-	-	-	-	
15.	Ploski	p-ta Chraboły, pow. Bielsk-Podlaski	1	2	2,10	3,99	-	-	-	-	
Dekanat Hajnowski											
1.	Hajnówka	ul. Waryńskiego 37	2	3	-	2	-	-	1,60	-	
2.	Kleszczele	p-ta Kleszczele, pow. Hajnówka	1	2	11,13	4,25	-	-	-	-	
3.	Narewka	pow. Hajnówka	1	2	8,04	2,25	-	-	-	-	
4.	Białowieża	p-ta Białowieża, pow. Hajnówka	3	6	4,80	2	-	-	-	-	
5.	Starokornin	p-ta Starokornin, pow. Hajnówka	2	3	7,63	5	-	-	-	-	
6.	Nowoberezowo	p-ta Nowoberezowo, pow. Hajnówka	2	7	6,09	4,32	-	-	-	-	

7.	Czyże	p-ta Czyże, pow. Hajnówka	2	4	8,50	3	-	-	-	-	
8.	Dubiny	p-ta Dubiny, pow. Hajnówka	1	2	5,67	4,25	-	-	-	-	
9.	Dubicze Cerkiewne	p-ta Dubicze Cerkiewne, pow. Hajnówka	2	2	5,40	1,50	-	-	-	-	
10.	Werstok	p-ta Policzna, pow. Hajnówka	1	3	12,60	2,25	-	-	-	-	
11.	Kośna	p-ta Kleszczele, pow. Hajnówka	1	2	3,90	2,10	-	-	-	-	
12.	Siemianówka	p-ta Siemianówka, [pow. Hajnówka]	1	2	0,70	1	-	-	-	-	
Dekanat Narewski											
1.	Klejniki	p-ta Klejniki, pow. Hajnówka	2	3	5,88	3,75	-	-	-	-	
2.	Kuraszewo	p-ta Czyże, pow. Hajnówka	1	3	5,04	1	-	-	-	-	
3.	Narew	p-ta Narew, pow. Hajnówka	2	3	3,64	1	-	-	-	-	
4.	Łosinka	p-ta Łosinka, pow. Hajnówka	2	3	7[h] 678[m^2]	2,80	-	-	-	-	
5.	Lewkowo Stare	p-ta Lewkowo Stare, pow. Hajnówka	2	3	4	1	-	-	-	-	
6.	Puchły	p-ta Trześcianka, pow. Hajnówka	2	1	1,80	2	-	-	-	-	
7.	Tyniewicze Duże	p-ta Kleniki, pow. Hajnówka	1	-	1,13	1	-	-	-	-	
8.	Trześcianka	p-ta Trześcianka, pow. Hajnówka	1	2	3,05	2	-	-	-	-	
Dekanat Siemiatycki											
1.	Czarna Cerkiewna	p-ta Czarna Średnia, pow. Siemiatycze	2	5	7,13	1	-	-	-	-	
2.	Drohiczyn	ul. Kraszewskiego 7	1	1	1,05	1,50	-	-	-	-	
3.	Grodzisk	p-ta Grodzisk, pow. Siemiatycze	1	2	11,80	1	-	-	-	-	
4.	Mielnik	p-ta Mielnik, [pow. Siemiatycze]	1	2	6,74	2,30	-	-	-	-	
5.	Milejczyce	p-ta Milejczyce, pow. Siemiatycze	2	5	6,46	2	-	-	-	-	
6.	Narojki	p-ta Skiwy Duże, pow. Siemiatycze	1	2	2,54	0,50	-	-	-	-	

7.	Rogacze	p-ta Rogacze, pow. Siemiatycze	2	3	6,60	1,50	-	-	-	-	
8.	Siemiatycze	ul. 1 Maja 7	4	7	15,20	2,50	-	-	-	-	
9.	Telatycze	p-ta Klukowicze, pow. Siemiatycze	2	2	4,50	2	-	-	-	-	
10.	Tokary	p-ta Klukowicze, pow. Siemiatycze	1	1	0,18	0,25	-	-	-	-	
11.	Żerczyce	p-ta Nurzec, pow. Siemiatycze	1	3	2,72	2	-	-	-	-	
12.	Zubacze	p-ta Klukowicze, pow. Siemiatycze	2	3	2,72	2	-	-	-	-	
13.	Klasztor Grabarka	p-ta Siemiatycze, [pow. Siemiatycze]	3	4	0,25	0,50	-	-	-	-	
Dekanat Rzeszowski											
1.	Sanok	ul. Zamkowa 16	-	-	-	-	1 pokój	-	-	-	
2.	Hłomcza	p-ta Mrzygłód, pow. Sanok	-	-	-	-	-	-	-	-	
3.	Morochów	p-ta Szczawne, pow. Sanok	-	-	-	-	-	-	-	-	
4.	Komańcza	p-ta Komańcza, pow. Sanok	-	-	-	-	-	-	-	-	
5.	Kłokowice	p-ta Fredropol, pow. Przemyśl	-	-	-	-	-	-	-	-	
6.	Kalników	p-ta Kalników, [pow. Przemyśl]	1	1	0,94	-	-	-	-	-	
7.	Wysowa	p-ta Wysowa, pow. Gorlice	-	-	-	-	-	-	-	-	
8.	Kunkowa	p-ta Łosie, pow. Gorlice	-	-	-	-	-	-	-	-	
9.	Bartne	p-ta Ropica Górna, pow. Gorlice	-	-	-	-	1	1	-	-	
10.	Pielgrzymka	p-ta Osiek, pow. Jarosław	-	-	-	-	-	-	1	-	
11.	Polany	p-ta Krempna, pow. Krosno	-	-	-	-	-	-	-	-	
12.	Zapałów	Zapałów, pow. Jarosław	-	-	-	-	-	-	-	-	
Dekanat Białostocki											
1.	Białystok	ul. Lipowa 15	4	2	3 h 3519 m^2	8 h 3427 m^2	-	-	-	-	
2.	Zabłudów	pow. Białystok	2	4	13,37	3	-	-	-	-	
3.	Kożany	p-ta Strabla, pow. Białystok	1	3	3,75	2,25	-	-	-	-	
4.	Wasilków	ul. Mickiewicza 17	2	3	6,45	1,77	-	-	-	-	
5.	Supraśl	ul. 1 Maja 4	1	2	0,10	2	-	-	-	-	
6.	Dojlidy	ul. Szosa do Zabłudowa 37	1	1	1640 m^2	7768 m^2	-	-	-	-	

7.	Starosielce	ul. Węgierska 14	1	1	0,34	1	-	-	-	-	
8.	Choroszcz	ul. Lipowa 1	2	3	6 [h] 109 [m^2]	0,15	-	-	-	-	
9.	Fasty	pow. Białystok	1	2	13,65	1,50	-	-	-	-	
10.	Topilec	p-ta Barszczewo, pow. Łapy	1	1	1,95	1,50	-	-	-	-	
11.	Suwałki	Osiedle II, bl. 3, m. 32	1	-	8,77	1,50	-	-	-	-	
12.	Ełk	ul. Konopnickiej 9	-	-	-	-	-	-	-	-	
Dekanat Gródecki											
1.	Gródek	pow. Białystok	1	1	5	1	-	-	-	-	
2.	Jałówka	ul. Lipowa 1	1	1	6,45	4,17	-	-	-	-	
3.	Juszków Gród	p-ta Juszków Gród, pow. Białystok	1	-	0,50	1	-	-	-	-	
4.	Królowy Most	p-ta Królowy Most, pow. Białystok	1	2	2,80	2	-	-	-	-	
5.	Michałowo	ul. Białostocka 33	1	2	6,64	0,98	-	-	-	-	
6.	Mostowlany	p-ta Jałówka, pow. Białystok	2	2	6,15	3	-	-	-	-	
7.	Nowa Wola	p-ta Michałowo, pow. Białystok	1	2	5,76	1	-	-	-	-	
8.	Topolany	p-ta Folwarki Tylwickie, pow. Białystok	1	3	0,19	2,62	-	-	-	-	
Dekanat Gdański											
1.	Gdańsk-Wrzeszcz	ul. Traugutta 45	-	-	-	-	3 pokoje	-	-	-	
2	Elbląg	ul. Sadowa 58	-	-	-	-	1	1	0,50	-	
3.	Pasłęk	ul. Westerplatte 15	-	-	-	-	1	-	-	-	
4.	Orneta	ul. Wojska Polskiego 8	-	-	-	-	1	1	1	-	
5.	Braniewo	ul. Wspólna 7	-	-	-	-	1 pokój	-	-	-	
6.	Wola Młynarska	Wola Młynarska, [pow. Elbląg]	-	-	-	-	-	-	-	-	
7.	Lidzbark Warmiński	ul. Wysoka Brama 1	-	-	-	-	-	-	-	-	
Dekanat Olsztyński											
1.	Olsztyn	ul. Wojska Polskiego 39	-	-	-	-	1	-	-	-	
2.	Kętrzyn	ul. Limanowskiego 9	-	-	-	-	1	-	-	-	
3.	Węgorzewo	ul. Pionierów 27	-	-	-	-	1	-	-	-	
4.	Wojnowo	p-ta Ukta, pow. Mrągowo	1	1	0,55	5	1	-	-	-	
5.	Górowo-Iławeckie	ul. Marchlewskiego 32	-	-	-	-	-	-	-	-	
6.	Orzysz	ul. Ełcka 6	-	-	-	-	-	-	-	-	
7.	Mrągowo	ul. Roosvelta 2	-	-	-	-	-	-	-	-	

8.	Giżycko	ul. Warszawska 34	-	-	-	-	1	-	-	-	
9.	Satopy-Samulawo	pow. Biskupiec	-	-	-	1	-	-	-	-	
10.	Orłowo z filią Kruklanka	p-ta Orłowo, pow. Giżycko	-	-	-	-	1	-	-	-	
11.	Grodzisko	p-ta Lisy, pow. Gołdap,	-	-	-	-	-	-	-	-	
Dekanat Sokólski											
1.	Jaczno	p-ta Różanystok, pow. Dąbrowa	2	2	6,75	5	-	-	-	-	
2.	Jurowlany	p-ta Babiki, pow. Sokółka	1	1	5,25	2,50	-	-	-	-	
3.	Krynki	p-ta Krynki, pow. Sokółka	2	4	7,94	3,26	-	-	-	-	
4.	Kruszyniany	p-ta Kruszyniany, pow. Sokółka	1	1	0,18	0,50	-	-	-	-	
5.	Kuźnica	Kuźnica, pow. Sokółka	2	2	7,50	0,80	-	-	-	-	
6.	Nowy Dwór	Nowy Dwór, pow. Dąbrowa	2	2	8	1,93	-	-	-	-	
7.	Ostrów	p-ta Szudziałowo, pow. Sokółka	2	3	7,13	2,31	-	-	-	-	
8.	Samogród	p-ta Babiki, pow. Sokółka	1	3	6,22	2	-	-	-	-	
9.	Sokółka	ul. Waryńskiego 2	1	1	0,84	2	-	-	-	-	
Dekanat Łódzki											
1.	Łódź	ul. Narutowicza 45	6	-	-	2,18	-	-	-	-	
2.	Poznań	ul. Młyńska 5, m. 10	-	-	-	-	-	-	-	0,50	
3.	Kalisz	ul. Walki Młodych 1	1	-	-	0,98	-	-	-	-	
4.	Piotrków Trybunalski	ul. Słowackiego 15	-	-	0,95	1	-	-	-	-	
5.	Tomaszów Mazowiecki	Pl. Kościuszki 17	-	-	-	-	1	-	-	1	
Dekanat Bydgoski											
1.	Bydgoszcz	ul. Poznańska 25	-	-	-	-	-	-	-	-	
2.	Toruń	ul. Podgórna 69	-	-	-	-	-	-	-	-	
3.	Grudziądz	ul. Świerczewskiego 51	-	-	-	-	-	-	-	-	
4.	Aleksandrów Kujawski	ul. Wojska Polsk. 4	1	1	0,12	1	-	-	-	-	
5.	Włocławek	ul. Szopena 4	-	-	-	1	-	-	-	-	
6.	Piła	ul. Bohaterów Stalingradu 1	-	-	-	-	-	-	-	-	
Dekanat Krakowski											
1.	Kraków	ul. Szpitalna 24, m. 10	-	-			2	-	-	-	
2.	Sosnowiec	ul. Kilińskiego 39	3	3	0,04	0,86	-	-	-	-	
3.	Częstochowa	ul. Kościuszki 7, m. 14	-	-	25 m^2	6.592 m^2	1	-	-	-	

4.	Radom	ul. Mickiewicza 12/14 m. 15	-	-	6 h 3645 m^2	1 h 9865 m^2	1	-	-	-	
5.	Kielce	ul. Chęcińska 6	-	-		0,75	1	-	-	-	
Dekanat Wrocławski											
1.	Wrocław	ul. Dąbrowskiego 13/5	-	-	-	-	1	-	-	-	
2.	Jelenia Góra	ul. Panieńska 41	-	-	-	-	-	-	-	-	
3.	Zimna Woda	pow. Lubin	-	-	-	-	1	1	-	0,50	
4.	Lubin	ul. 1 Maja 13	-	-	-	-	1	-	-	-	
5.	Legnica	ul. Rozenbergów 4	-	-	-	-	-	-	-	-	
6.	Malczyce	ul. Mickiewicza 27	-	-	-	-	1	1	0,07	-	
7.	Rudna Miasto	ul. Piaskowa 4	-	-	-	-	2 pokoje	-	-	-	
8.	Oleśnica	ul. Roosevelta 6	-	-	-	-	-	-	-	-	
9.	Studzionki	p-ta Kłębów, [pow. Wołów]	-	-	-	-	-	-	-	-	
10.	Ząbkowice	[pow. Ząbkowice]	-	-	-	-	-	-	-	-	
11.	Świdnica	[pow. Świdnica]	-	-	-	-	-	-	-	-	
Dekanat Koszaliński											
1.	Słupsk	ul. Świerczewskiego 5	-	-	-	-	-	-	-	-	
2.	Koszalin	ul. Grodzka 5	-	-	-	-	-	-	-	-	
3.	Wałcz	ul. Pożarna 3a	-	-	-	-	-	-	-	-	
4.	Szczecinek	ul. Szkolna 6	-	-	-	-	-	-	-	-	
5.	Bobolice	ul. Szpitalna 1	-	-	-	-	-	-	-	-	

Witold Bobryk – adiunkt w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Zainteresowania badawcze: historia Kościołów wschodnich, wielokulturowość ziem dawnej Rzeczypospolitej.

А. Ф. Зайка, *Населеныя пункты Івацэвіччыны*, Пінск: Пінская рэгіянальная друкарня, 2012, 303 с.

У 2011 годзе віншаваў я Алеся Зайку з вёскі Заполле Івацэвіцкага раёна з выхадам першых ягоных дзвюх кніг — *Дым з коміна* і *Дыялектны слоўнік Косаўшчыны*. І вось нядаўна атрымаў ад яго новы падарунак — кнігу *Населеныя пункты Івацэвіччыны*. Выйшла яна накладам 700 асобнікаў у Пінскай рэгіянальнай друкарні.

Том салідны і матэрыял пра кожную вёску аўтар сабраў багаты. Як кажа сам Алесь Зайка, ягоная кніга — гэта плён шматгадовай працы ў архівах і кнігасховішчах Беларусі і за яе межамі. Сабраныя гістарычныя звесткі пра кожны населены пункт Івацэвіцкага раёна дапамаглі аўтару і дапамагаюць чытачам зазірнуць у іх далёкае мінулае.

Населеныя пункты ў кнізе пададзены ў алфавітным парадку, пачынаючы з вёскі Аброва і завяршаючы Ятвеззю. Наогул, даследаванне Алеся Зайкі змяшчае даволі багаты фактычны і навукова-пазнавальны матэрыял. Спачатку пры апісанні кожнай вёскі аўтар паведамляе, дзе яна ў раёне знаходзіцца, дае кароткую гістарычную даведку: каму і калі яна належала, колькі жыхароў там жыло ў мінулых стагоддзях і колькі цяпер, чым прыкметны той ці іншы населены пункт, кім ён славіцца і чым і г.д. Але гэта не сухія факты і лічбы, а, наадварот, цікавы і чытэльны тэкст, апісанне, вандроўка па Івацэвіччыне. Здаецца, добра ведаю Беларусь, а тым больш свой суседні са Слонімам раён, але, менавіта з кнігі Алеся Зайкі даведаўся шмат цікавых фактаў. Напрыклад тое, што ў 1864 г. у Быцені было адчынена народнае вучылішча, дзе Закон Божы выкладаў Макар Іванавіч Ігнатоўскі, бацька Усевалада Ігнатоўскага — дзяржаўнага і грамадскага дзеяча Беларусі, гісторыка, першага прэзідэнта Акадэміі навук БССР.

З гонарам піша аўтар і пра Івана Мялешку (1552-1622), які нарадзіўся ў вёсцы Бусяж і праславіўся сваім выступленнем на Варшаўскім сейме 1609 г., на якім прысутнічаў кароль Жыгімонт ІІІ Ваза. Гэтая прамова, як помнік палітычнай сатыры, увайшла ў беларускую гісторыю пад назвай *Прамова Мялешкі*.

З вялікім задавальненнем прачытаў і пра Гамаліцкіх. У вёсцы Бялавічы ў 1791 г. у сям'і ўніяцкага святара Льва Гамаліцкага нарадзіўся хлопчык, якога назвалі Міхалам. Лёс распарадзіўся так, што яму было суджана праславіць свой род, сваё імя, сваю Айчыну. Міхал Гамаліцкі скончыў Віленскі ўніверсітэт, стаў доктарам медыцыны, прафесарам. Даследаваў фізіялогію чалавека, упершыню ў свеце вывучыў пытанні пералівання крыві, займаўся археалогіяй, гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага, літаратурнай дзейнасцю. У Льва Гамаліцкага былі яшчэ

два сыны. Ігнат Гамаліцкі стаў брэсцкім канонікам, а Іпаліт Гамаліцкі быў апошнім рэктарам уніяцкай духоўнай семінарыі ў Жыровічах. Пасля смерці Іпаліта Гамаліцкага засталіся сіротамі шасцёра дзяцей (жонка памерла на тыдзень раней). Клопат пра сірот узяў на сябе брат нябожчыцы Плакід Янкоўскі, былы прафесар дагматычнай тэалогіі і лацінскай мовы ў Літоўскай духоўнай семінарыі, пісьменнік, краязнавец. Каб пракарміць вялікую сям'ю (меў сваіх пяцёра дзяцей) Плакід Янкоўскі пераехаў з Вільні ў Бялавічы, дзе з 1847 па 1858 год служыў у мясцовай царкве. Алесь Зайка піша, што Плакід Янкоўскі выдаў кнігу нарысаў *Запіскі сельскага свяшчэнніка*, у якой апісаў жыццё мясцовага люду. Тут аўтар памыліўся, бо пры жыцці Плакід Янкоўскі падобных кніг не выдаваў. Пры жыцці Плакід Янкоўскі выдаў кнігі прозы на польскай мове *Засценак* (1841), *Хвілінка* (1842), *Апавяданні* (1843), *Складзеная аповесць* (1843, разам з Юзафам Крашэўскім), *Універсітэцкія ўспаміны* (1849), *Крыніцы* (1853), *Адась* (1856), *Фанабэрыя пана старосты Канеўскага* (выйшла пасля смерці ў 1873 г.), камедыю *Прадчуванне* (1842) і іншыя. Дарэчы, аўтабіяграфічны нарыс *Пасхальныя кулічы* раскрывае пастырскае служэнне протаіерэя Плакіда Янкоўскага ў Бялавічах. Пераклаў на польскую мову асобныя творы Шэкспіра, Гётэ і г.д. Пісаў ён і на рускай мове. А *Записки сельского священника* Плакіда Янкоўскага на рускай мове пабачылі свет у 2004 г. у Мінску, куды ўвайшлі яго нарысы і ўспаміны.

Добра, што Алесь Зайка згадвае ў сваёй кнізе знакамітых землякоў, якія нарадзіліся на Івацэвіччыне. Праўда, пра адных больш напісана, пра іншых — менш. Крыўдна, напрыклад, што толькі адным сказам: „Косава — радзіма беларускага пісьменніка У. Мароза" аўтар згадаў ці не самага таленавітага на сённяшні дзень літаратара Івацэвіччыны Уладзіміра Мароза, які напісаў больш за 60 сцэнарыяў дакументальных, навукова-папулярных і вучэбных кінафільмаў, асноўныя з якіх звернуты да гісторыі і культуры Беларусі. Ім таксама напісана і выдадзена шмат кніг паэзіі, прозы і г.д. А пра пісьменніка Сцяпана Крываля згадваецца ў кнізе толькі тое, што вёска Гутка — яго радзіма. Тым не менш, згадкі кім славіцца той ці іншы населены пункт Івацэвіччыны ёсць.

Не абышоў бокам Алесь Зайка і паўстанні на Беларусі пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі, Кастуся Каліноўскага і паўстанне 1830-1831 гг. А іх заўсёды падтрымлівалі беларусы населеных пунктаў Івацэвіччыны. У вёсцы Гошчава, чытаем у кнізе, у 1842 г. былі канфіскаваны землі ўдзельніка паўстання 1830-1831 гг. Франца Шабанскага. За ім лічылася 1610 дзесяцін зямлі і 379 рэвізскіх душ. А пра вёску Дабрамысль аўтар паведамляе, што 5 мая 1863 г. ваенны начальнік Слонімскага павета Ісідор Лукашэвіч прыбыў у Дабрамысль і, сабраўшы каля царквы ўсіх жыхароў, аб'явіў Маніфест Нацыянальнага ўрада аб на-

дзяленні сялян зямлёй і пра ўраўнаванне саслоўяў. Затым прысутныя прынеслі прысягу на вернасць Нацыянальнаму ўраду. Падпісалі гэты дакумент Ісідор Лукашэвіч, валасны старшыня Ян Лазарчук, а таксама Змітрук Шаціла і Тамаш Канявега. А сяляне Сцяпан і Павел Хомічы далучыліся да атрада касінераў. А пра Гута-Міхалін аўтар напісаў, што паўстанцкі рух на Івацэвіччыне ўзначальваў Францішак Юндзіл. Актыўны ўдзел у паўстанні прынялі рабочыя і служачыя Міхалінскай гуты.

Апісваючы гісторыю івацэвіцкіх вёсак, Алесь Зайка сустракаўся з вяскоўцамі-доўгажыхарамі, гутарыў з імі, а некаторыя імгненні з гэтых гутарак уключыў у гісторыю вёсак. І яны вельмі файна пасуюць, дапаўняюць гістарычныя факты населеных пунктаў. Вось што распавёў 97-гадовы жыхар Ёдчыкаў Рыгор Бабей аўтару кнігі: „Калі кепско робіць хлопец у пана, лянуецца, то пан яму і дзеўку кепскую дасць. (...) Па конях пазналі ў 1939 г., якія яны, рускія гаспадары: коні не кутыя. (...) Сапега гэты, што у Ражаной пабудаваў, дапамагаў французам ваяваць маскоўцаў, бо Напалеон абяцаў вярнуць свабоду Літве (...)".

У апісанні вёсак Алесем Зайкам натрапіў і на такія цікавыя факты, як археалагічныя знаходкі. Іх таксама аўтар не абмінуў і гэта вельмі добра. А такія скарбы на Івацэвіччыне траплялі. Напрыклад, у 1970-х гадах у ваколіцах Бялавіч мясцовым трактарыстам быў знойдзены скарб манет часоў Вялікага Княства Літоўскага. Гэта былі білонавыя манеты перыяду 1530-1570 гг. Скарб быў перададзены ў Бярозаўскі гісторыка-краязнаўчы музей. А напачатку 1980-х гадоў паблізу вёскі Козікі ў трубе былі знойдзены біўні і особныя косткі маманта.

Пры апісанні кожнага населенага пункта аўтар кнігі згадвае верасень 1939 г., калі Заходняя Беларусь „вызвалілася ад панскага прыгнёту", а, значыць, былі вызвалены ад гэтага прыгнёту і ўсе вёскі Івацэвіччыны. Але Алесь Зайка чамусьці не спыніўся на самым галоўным, што на змену польскага прыгнёту ў населеныя пункты Івацэвіцкага раёна прыйшоў савецкі прыгнёт. Поўнасцю адсутнічае ў гістарычным арэоле івацэвіцкіх населеных пунктаў апісанне сталінскіх рэпрэсій. Як быццам іх на Івацэвіччыне і не было. Але яны былі. З кожнай беларускай вёскі пад рэпрэсіі трапілі ад 5 да 20 вяскоўцаў і нават болей. Хто яны, як склаўся іх лёс, лёс іх дзяцей — пра гэта ў кнізе ані слова. Няма радкоў і пра тое, як адбывалася калектывізацыя. Нават у выданні *Памяць. Івацэвіцкі раён* (Мінск 1997, с. 391) згадваецца: „Аднак першыя пасляваенныя гады не былі пазбаўлены памылак, парушэнняў законнасці. Як і да вайны, былі рэпрэсіраваны сотні невінаватых людзей. Сярод іх З. Малік — загадчык базы райспажыўсаюза ў Целяханах, М. Лешка з Даманава, П. Гардзейчык з Гошчава і іншыя. Частка з іх выступала супраць калектывізацыі (...)". У тэксце пра вёску Ятвезь аўтар піша, што

згодна перапісу 1940 г. ў вёсцы было 108 жыхароў. У час вайны загінулі 7 мірных жыхароў і адзін загінуў на фронце. А ў 1959 г. у гэтай вёсцы засталося толькі 48 жыхароў. Дык куды ж дзеліся за гэтыя гады ажно 52 вяскоўцы?..

Цяпер вернемся да Першай сусветнай вайны. Пра вайну аўтар згадвае пры апісанні кожнай вёскі. Ну, напрыклад: „у гады Першай сусветнай вайны вяскоўцы пакінулі родныя мясціны, падаліся ў бежанства" (вёска Вялікая Гаць), „у 1915 годзе, у час Першай сусветнай вайны, пры наступленні немцаў быценцы рушылі абозамі на ўсход, у Расію" (вёска Быцень), „спякотным вераснем 1915 года амаль усе падстарынцы пакінулі родныя мясціны, сталі бежанцамі: уцякалі ад нямецкіх захопнікаў — ішла Першая сусветная вайна" (вёска Падстарынь), „у верасні 1915 года амаль усе размеркаўцы выправіліся ў бежанства ў Расію, бо наступалі немцы (...)" (вёска Размеркі) і г.д. Сапраўды, як нас вучыла савецкая гісторыя, беларусы ўцякалі ад немцаў у Расію. Але сёння мы добра ведаем, што беларусы са сваёй зямлі ніколі нікуды не ўцякалі, не выязджалі і не любяць выязджаць. Перад прыходам на Беларусь немцаў, рускія казакі сілай і зброяй выганялі беларусаў у бежанства, палячы іх хаты і гумны. Царскі ўрад, беручы прыклад з Паўночнай вайны, вырашыў абязлюдзіць тэрыторыю, якую маглі заняць немцы, і арганізаваў прымусовае бежанства. З Гродзенскай губерні выгналі ў бежанства 751 тысячу беларусаў, з Віцебскай губерні — 52 тысячы, з Віленскай — 164 тысячы, з Мінскай — 162 тысячы. Амаль апусцелі Слонімшчына, Пружаншчына, Івацэвіччына, Кобрыншчына, Ашмяншчына, Навагрудчына, Сакольшчына, Бельшчына, Лідчына, Ваўкавышчына і іншыя рэгіёны. Агулам з-за ваенных дзеянняў бежанцамі сталі 2 мільёны 292 тысячы чалавек. З іх вярнуліся дамоў толькі 700 тысяч беларусаў. Адначасова аказалася зруйнаваная гаспадарка рэгіёнаў, адкуль вывезлі ў Расію беларускае насельніцтва. Прымусовае бежанства 1915 года паўплывала на далейшы лёс Беларусі, у тым ліку і рэгіёнаў Івацэвіччыны. Так што бежанства 1915 года — гэта трагічная старонка ўсіх рэгіёнаў Беларусі, таму, лічу, яе нельга абыходзіць бокам ці згадваць пра гэта адным сказам.

І ўсё ж, кніга Алеся Зайкі, нягледзячы на мае заўвагі, унікальная. Падобным выданнем, мне здаецца, не можа пахваліцца ні адзін раён Беларусі. І мае рацыю аўтар, напісаўшы ў сваёй прадмове, што „магчыма, уніклівыя крытыкі і знойдуць у ёй хібы, але, як казалі старажытныя рымляне, „хто зможа, хай зробіць лепей". Адно магу сказаць: у кнізе я пакінуў часцінку свайго сэрца". Часцінку свайго сэрца вы, Алесь Фаміч, пакінулі не толькі ў напісанай магутнай кнізе *Населеныя пункты Івацэвіччыны*, але і ў ранейшых, і ў тых, якія яшчэ напішуцца, выдадуцца, з'явяцца на паліцах нашых кнігарняў.

Сяргей Чыгрын
(Слонім)

Jerzy Grzybowski, ***Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939-1956*****, Warszawa 2011, ss. 908.**

У 2011 годзе зьявілася чарговая значная праца Юрыя Грыбоўскага. На гэты раз ён паспрабаваў напісаць гісторыю „беларускага незалежніцкага руху" ад 1939 да 1956 году. Гэта не гісторыя беларускага нацыянальнага Супраціву ў акрэсьлены перыяд. Зусім не. Аўтар апісвае пераважна дзейнасьць легальнага нацыянальнага руху на Бацькаўшчыне і на эміграцыі ды яго мары/пляны/спробы здабыцьця незалежнасьці беларускай дзяржавы. У лік удзельнікаў „незалежніцкага руху" патрапілі і сапраўдныя незалежнікі, і дзеячы, якія вялі перамовы з польскім падпольлем, і, байцы 13-га батальёну пры СД. Усё зьмяшалася ў кнізе Грыбоўскага... А магчыма ўся справа ў недакладнай назьве працы.

Паколькі кніга вялізная (больш за 900 старонак!), рэцэнзія мусіла б быць таксама даволі значнага аб'ёму. Шкадуючы месца ў „BZH", падаем тут яе кароткі варыянт.

Ю. Грыбоўскі пачынае рабіць недарэчныя памылкі яшчэ распавядаючы пра беларускі рух 1930-х у Заходняй Беларусі. Проста фантастычным выглядае сьцьверджаньне, што ў групу ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага яшчэ ў 1936 г. увайшоў... Адольф Клімовіч (с. 61)! Цікава, адкуль аўтар узяў такі сенсацыйны факт? Возьмем хаця б кнігу Міхася Казлоўскага, прысьвечаную А. Клімовічу[1]. Там чытаем: „Адольф Клімовіч быў адным з тых, хто заўсёды і ва ўсім падтрымліваў ксяндза Адама [Станкевіча], лічачы яго адзіным і бясспрэчным лідэрам усяго беларускага незалежніцкага руху"[2]. Там жа знаходзім інфармацыю, што на зьезьдзе БХД у лістападзе 1936 г. Адольф Клімовіч увайшоў у кіраўніцтва Беларускага Народнага Аб'яднаньня[3]. Такім чынам, А. Клімовіч з БХД/БНА нікуды не сыходзіў, да В. Гадлеўскага ў другой палове 1930-х не далучаўся.

На жаль, мусім канстатаваць, што памылак, абдрукоўак у кнізе вельмі шмат. Яны кідаюцца ў вочы, яны сьведчаць, як пра сьпешку Юрыя Грыбоўскага, так і пра павярхоўнае вывучэньне ім некаторых аспэктаў тэмы. Тут мы згадваем памылкі не для таго, каб лішні раз тузануць Аўтара, але каб ён не паўтараў іх у наступным выданьні.

Беларускі дзеяч Адам Дасюкевіч, расстраляны нацыстамі, у кнізе

[1] М. Казлоўскі, *Нашчадак слаўных крывічоў. Эцюд да партрэта Адольфа Клімовіча, чалавека і грамадзяніна*, Мінск 2008.
[2] Тамсама, с. 93-94.
[3] Тамсама, с. 96.

Грыбоўскага стаў „Адамам Ясюкевічам” (с. 70). Пішучы пра арышты савецкімі спэцслужбамі беларускіх дзеячоў у Вільні ўвосень 1939 г., Юрый Грыбоўскі сьцьвярджае, што тады былі арыштаваныя „Антон Трэпка” і „Антон Неканда-Трэпка” (с. 95). Сьпяшым расчараваць аўтара: гэта ня розныя людзі, а адзін чалавек, дарэчы, даволі вядомы беларускі дзеяч. Разам зь ім, як піша Грыбоўскі, схапілі „Макара Краўцэвіча” (!). Зразумела, што гаворка насамрэч ідзе пра Макара Краўцова (Касьцевіча), аўтара гімну „Мы выйдзем шчыльнымі радамі”. Не было тады такога чалавека, як „Вінцэнт Жук-Грышкевіч” (с. 95), а быў проста Вінцэнт Грышкевіч. Жук-Грышкевічам ён стаў на эміграцыі.

Паводле Ю. Грыбоўскага, у БНК у Вільні падчас нямецкай акупацыі ўваходзіў Тадэвуш Жэлігоўскі (с. 250). Аднак, у Беларускім навуковым таварыстве прысутнічае ўжо Тадэвуш Шалігоўскі (с. 252). Добра, што ў іменны паказальнік патрапіў сапраўдны варыянт прозьвішча — „Шалігоўскі” (с. 835).

Ад’ютантам кіраўніка БНС Яна Ермачэнкі быў Ігар Аўчыньнікаў (с. 309, 314). Аднак Ю. Грыбоўскі „прыдумаў” яшчэ адзін варыянт яго прозьвішча — „Аўсяньнікаў” (с. 264). У іменны паказчык патрапілі абодва (!), рэальны Аўчыньнікаў, і выдуманы „Аўсяньнікаў” (с. 829).

Афіцэр БКА Віталь Мікула раптоўна стаў „Вітальдам” (с. 334). Заблытаўся Ю. Грыбоўскі ў варыянтах імя кіраўніка арганізацыі „Беларускі Вызвольны Рух” Людвіка Галубовіча (Зарэчнага). Двойчы (на с. 560 і 566) ён называе яго „Лявонам”. Неспадзявана ў Вялікабрытаніі зьявіўся беларускі дзеяч Аляксандар... Лукашук (с. 566). Можна меркаваць, што насамрэч, меўся на ўвазе Лашук. На эміграцыі актыўны ў БЦР быў Віталь Цярпіцкі. На с. 731 у кнізе Грыбоўскага ён „Віталь”, а на с. 568 — ужо „Васіль”. У Швецыі ў паваенны час лідарам нешматлікіх беларускіх эмігрантаў быў Васіль Лукашык. У Ю. Грыбоўскага ён чамусьці Лукашук (с. 569). У БНС і БКА быў такі дзеяч Аляксей Васіленя. У Ю. Грыбоўскага ён „Анатоль” (с. 580).

Дзяўчатамі ў СБМ кіравала Надзея Абрамава. Дзіўна, што Грыбоўскі называе яе „Натальляй” і ў тэксьце (с. 485, 588), і ў сьпісе прозьвішчаў. Там яна ў яго яшчэ і „Натальля Тэадаровіч” (с. 813).

Начальнікам Менскага раёну падчас нямецкай акупацыі быў Контаўт, у Грыбоўскага ён „Коўтаўт” (с. 499). Быў беларускі дзеяч Уладзімер Набагез, але ў Грыбоўскага ён стаў „Нагабезам” (с. 663)! Датай сьмерці Янкі Філістовіча Грыбоўскі называе 5 сакавіка 1953 г. (с. 800)! Ужо даўно вядома, што суд над Філістовічам быў у лістападзе 1953 г., у сакавіку яго не маглі расстраляць. Чаму ж гэта невядома гісторыку Грыбоўскаму, таямніца.

Дэсант „Дальвіца” Грыбоўскі выдумаў „у ноч з 16 на 17 лістапада каля Дзятлава” (с. 375). Можна здагадацца, што дасьледчык перабло-

таў назву месяца — трэба было напісаць „верасьня”. Але Грыбоўскаму, відаць, невядома, што зь верасьнёўскага дэсанту каля Дзятлава прызямліўся толькі адзін чалавек — Андрэй Вайтовіч. Іншыя — каля Смаргоні і Вільні. Але аўтар так упэўнена піша, што „да канца 1944 года” ўсіх удзельнікаў дэсанту схапілі (с. 375). Ён нічога ня ведае пра дэсантніка Бяневіча, які ня быў арыштаваны, а сыйшоў за лінію фронту. Грыбоўскі ня ведае, што не была затрыманая і радыстка Тамара Чэрамшагіна (с. 376). Дэсантніка Талако ён чамусьці называе „Талачко” (с. 376).

Чарговая выдумка Ю. Грыбоўскага, што Якуб Колас, Міхал Вітушка і Дзьмітрый Касмовіч былі... сваякамі (с. 487)! Сваячкай Якуба Коласа была будучая жонка Дз. Касмовіча Надзея Міцкевіч.

Ці ж можна без усьмешкі чытаць у кнізе Грыбоўскага пра тое, што палкоўнік абвера Эрвін Штольцэ ў траўні 1945 г. патрапіў у... нямецкі палон (с. 83)! Альбо тое, што Янка Жамойцін ачоліў СБМ у Наваградзкай акрузе ў... жніўні 1944 г. (с. 161), калі там ужо былі савецкія ўлады!

Шмат памылак у подпісах пад здымкамі, якіх нямала зьмешчана ў кнізе — аж 135. Некаторыя здымкі так і пераскочылі з памылковымі подпісамі з часопіса „Архэ” ў кнігу Ю. Грыбоўскага. Возьмем, напрыклад, фота № 50 (с. 871), якое падпісана наступным чынам: „Функцыянеры 13 батальёну дапамаговай паліцыі СД разам з цывільнымі асобамі. 1943 [год]” (с. 903). Насамрэч, на здымку лета-восені 1942 г. бачым групу слонімскіх дзеячоў і камандзіраў мясцовай брыгады Беларускай Самаааховы. Трэці справа — Язэп Дакіневіч.

Сапраўдны „шэдэўр” бачым на с. 872. Там зьмешчанае фота № 53, на якім Язэп Сажыч і Барыс Рагуля падчас нямецкай акупацыі. На левай руцэ ў кожнага павязка са свастыкай. У подпісе Ю. Грыбоўскі піша, што „савецкая прапаганда зрабіла фотамантаж, зьмясьціўшы замест герба „Пагоня” [на павязкі] свастыку” (с. 903). Не было ніякага фотамантажу, спадар Грыбоўскі! Дзіўна, што ён фактычна паўтарыў памылковы подпіс пад гэтым здымкам, які зрабіў два гады таму часопіс „Архэ”[4]. Гэта яшчэ больш дзіўна, бо ў тым жа 2010 годзе мы зьмяшчалі матэрыял на гэтую тэму[5].

Нагадаем, што падчас наведваньня Вільні ў ліпені 1997 г. у прысутнасьці шматлікіх сьведкаў Барыс Рагуля мусіў адказаць на пытаньне аднаго з былых сваіх жаўнераў пра гэты здымак. І Рагуля пацьвердзіў, што фота сапраўднае, рабілася для нейкай нямецкай установы.

Калісьці фотамантаж зрабіў беларускі дзеяч Аляксей Анішчык (Ан-

[4] „Архэ”, 2010, № 5 (92), с. 487.
[5] С. Ёрш, *Гісторыя яшчэ адной фальсіфікацыі*, „Беларускі Рэзыстанс”, 2010, № 1 (8), с. 161-162.

дрэй Чэмер), які на свастыку наклаў герб „Пагоня" і ў такім выглядзе апублікаваў фота Барыса Рагулі ў сваёй кнізе[6].

Пытаньні выклікаюць і шэраг іншых фотаздымкаў. Напрыклад, на адным зь іх казармы беларускіх камандасаў у г. Траўтэнаў у Чэхіі, а Грыбоўскі піша: „Усходняя Прусія" (с. 905). Ён уводзіць у зман чытачоў, калі сьцьвярджае, што Юльян Саковіч і Леанід Маракоў пахаваныя ў... Васілішках. Сур'ёзным дасьледчыкам вядома, што магіла яго ў Лідзе і некалькі гадоў таму там быў абноўлены помнік. Таму „сучасны выгляд" магілы ў кнізе Грыбоўскага" (с. 907) — хлусьня.

Хіба гэтага дастаткова, каб пабачыць глыбіню ведаў аўтара па тэме дасьледаваньня.

* * *

Адзін з найбольш важных раздзелаў — „Беларускае незалежніцкае падпольле пад нямецкай акупацыяй: міты ці рэчаіснасьць?" (с. 213-226). Ю. Грыбоўскі палічыў, што ён здольны ліквідаваць „шмат мітаў", якія „нарасьлі" вакол „Партыі" беларускіх нацыяналістаў і Беларускай незалежніцкай партыі.

Дачыненьне ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага да БНП Грыбоўскі бярэ пад сумнеў, нягледзячы на тое, што пра гэта сьведчаць нават савецкія крыніцы.

У кнізе *Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны* (Масква 1974) чытаем: „Нацыяналісты (...) спрабавалі ўзьдзейнічаць на беларускі народ у завуаліраванай форме. З гэтай мэтай яны стварылі „Беларускую незалежніцкую партыю" (БНП). (...) Узначалілі яе „ідэоляг" беларускіх нацыяналістаў Гадлеўскі (...), Родзька, Сянкевіч, Гінько ды іншыя" (с. 429).

У справаздачы савецкай партызанскай разьведкі ад 1943 г. пра БНП паведамляецца: „У другой палове 1942 году ў Беларусі ўзьнікла т.зв. „Беларуская незалежніцкая партыя". Цэнтар гэтай палітычнай арганізацыі знаходзіцца ў Менску. Актыўнымі дзеячамі (...) БНП зьяўляюцца: ксёндз Гадлеўскі (...)". (НАРБ, ф. 4, воп. 33а, спр. 524, арк. 184-185).

У кніжцы *Белорусские буржуазные националисты*, выдадзенай КГБ СССР, чытаем: „Арганізатарам і адным з кіраўнікоў „Беларускай незалежніцкай партыі" зьяўляўся адзін з „ідэолягаў" беларускіх буржуазных нацыяналістаў Гадлеўскі"[7].

[6] А. Чэмер [Аляксей Анішчык], *Наваградзкая беларуская гімназія*, Вільнюс 1997, с. 67.

[7] *Белорусские буржуазные националисты (Учебный материал)*, Москва: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1957, с. 19.

Няўжо гэтыя сьведчаньні так мала значаць, каб пра іх нават не згадаць?

„Дзеяньні і дэклярацыі гэтага дзеяча [Гадлеўскага] ніколі ня сьведчылі нават пра хвілёвыя ваганьні, што да выбару іншага саюзьніка акрамя III Райху", — сцьвярджае Ю. Грыбоўскі (с. 214-215). Пры гэтым ён супярэчыць самому сабе, бо ў іншым месцы кнігі прыводзіць інфармацыю з кнігі польскага гісторыка пра перамовы Гадлеўскага з прадстаўнікамі савецкай выведкі. І Грыбоўскі да яе паставіўся з даверам, не называе „мітам" (с. 498). А ў іншым месцы Ю. Грыбоўскі не пагаджаецца з Ю. Туронкам наконт таго, што Гадлеўскі быў прыхільнікам нацыстаў і верыў у іх перамогу. Аўтар мяркуе, што гэта быў выбар „меншага зла", што Гадлеўскі не патрапіў пад „пранямецкія ўплывы", пра што сьведчыць „удзел кс. Гадлеўскага ў падземнай Арганізацыі Беларускіх Нацыяналістаў" (с. 78). Ну што тут скажаш?

Цікавая атрымліваецца сытуацыя. Ю. Грыбоўскі — адзін зь нямногіх дасьледчыкаў, якія працавалі ў Цэнтральным архіве КДБ Беларусі з крымінальнай справай Усевалада Родзькі. Аднак, пішучы пра генэзу БНП, пра тое, што Вінцэнт Гадлеўскі „ня меў да гэтага дачыненьня", Грыбоўскі не спасылаецца на такую важную крыніцу, як паказаньні Ус. Родзькі ў турме НКГБ/МГБ БССР. Родзька ж быў старшынём партыі! Нават Аляксей Салаўёў у сваёй працы, прысьвечанай БЦР, прыводзіць словы Родзькі пра кансьпірацыйныя арганізацыі беларускіх нацыяналістаў і іх кіраўнікоў, у тым ліку і В. Гадлеўскага[8]. Ю. Грыбоўскі маўчыць. А можна было б паспрабаваць дабрацца да і трохтомнай справы ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага, якая захоўваецца ў Маскве[9].

Юрый Грыбоўскі піша, што лічыць малаверагодным выкрыцьцё нямецкімі спэцслужбамі на пераломе 1942-1943 гг. беларускага падпольля і прымусу яго кіраўніцтва да супрацоўніцтва (гэта нашая вэрсія, якая ўпершыню была агучаная ў кнізе *Беларускі Супрацiў*). Яго дзівіць „паблажлівасьць немцаў", якія ў той час не шкадавалі тых жа „бандэраўцаў" ва Украіне (с. 215).

Вельмі дзіўна, што гэты дасьледчык не знаёмы з грунтоўнай працай Эдмунда Ярмусіка, прысьвечанай Каталіцкаму Касьцёлу ў нашай краіне падчас Другой сусьветнай вайны[10]. У гэтай кнізе чытаем якраз пра перанлом 1942-1943 гг.:

[8] А. Соловьев, *Белорусская Центральная Рада: создание, деятельность, крах*, Минск 1995, с. 91.

[9] Цэнтральны архіў ФСБ Расеі, справа № 3498-б Гадлеўскага Вінцэнта Іванавіча, т. 1-3.

[10] Э. Ярмусик, *Католический Костёл в Белоруссии в годы второй мировой войны*, Гродно 2002.

„Сталі назірацца рознагалосьсі паміж некаторымі групоўкамі беларускіх дзеячоў і нямецкімі ўладамі. Хтосьці расчароўваўся ў палітыцы гітлераўцаў, стаў выношваць тайныя пляны вызваленьня Беларусі ад нямецкага панаваньня, а таксама яе ўдзелу ў „блоку дзяржаваў", накіраваным як супраць Нямеччыны, так і супраць Расеі. У данясеньні аднаго з афіцэраў СС, які асабіста займаўся гэтай праблемай, гаварылася: „СД даведалася пра такія пляны і была непрыемна агаломшана, бо гэтая „зарэгістраваная група" складалася менавіта з тых людзей, якія зьяўляліся яе пратэжэ, і яна адгаварыла ўжываць супраць іх паліцыйныя меры. Такога роду меры аказалі б фатальны ўплыў на „новы курс" у Беларусі. Задаволіліся тым, што гэтым асобам далі зразумець, што іх пляны вядомыя немцам"[11].

Як бачым, гэты дакумэнт проста абрынуў усю „канцэпцыю" Ю. Грыбоўскага ў справе беларускага нацыянальнага антынацысцкага Супраціву. Дык чаму ён „не заўважыў" кнігу Ярмусіка? Таямніца. У сваім дасьледаваньні Грыбоўскі згадвае толькі артыкул гэтага аўтара, які зьявіўся ў польскім выданьні „Przegląd Wschodni" (с. 780).

Што да, нібыта, „інсьпіраванай [немцамі] ад пачатку БНП", дык у гэтай справе апублікаванае сьведчаньне старшыні партыі Усевалада Родзькі (Грыбоўскі яго таксама „не заўважыў"): „(...) з моманту раскрыцьця мною складу ЦК БНП і санкцый на яе працу нямецкай выведкі, уся арганізацыя стала правакацыйнай і на справе перайшла пад нямецкі кантроль (...)"[12]. Калі б нямецкія спэцслужбы ініцыявалі стварэньне БНП, яны б адразу сфармавалі яе кіраўніцтва і Родзьку ня трэба было б „раскрываць" яго, як і атрымліваць санкцыі на працу. Няўжо гэта не відавочна?

* * *

„Выкрыцьцём" „чарговых мітаў" Ю. Грыбоўскі займаецца і ў іншых разьдзелах. Напрыклад, ён згадвае пра праект абвяшчэньня ў Пінску ў верасьні 1939 г. „беларускай незалежніцкай партызанкай" „Заходнебеларускай Рэспублікі", пра які пішуць „некаторыя дасьледчыкі". Гэта „яшчэ адзін міт", — сьцьвярджае Ю. Грыбоўскі, бо ён не знайшоў пацьверджаньня ў польскіх і савецкіх (!) архівах (с. 88). Дзіўна, бо іншыя знаходзяць. Пра ЗБР — „буферную рэспубліку" згадвае гісторык, выкладчык Гродзенскага дзяржунівэрсытэта імя Я. Купалы Уладзімер Ягорычаў[13]. Пра праект стварэньня „буфернай беларускай дзяржавы",

[11] Тамсама, с. 126. Э. Ярмусік спасылаецца на дакумэнт, які захоўваецца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (ф. 510, воп. 1, спр. 119, арк. 8-10).

[12] А. Соловьев, *Белорусская Центральная Рада*..., с. 90-91.

[13] Дакументальны фільм СТВ „Жаркая осень 1939-го". Прэм'ера — 16 верасьня

якім немцы шантажавалі Маскву, у 2009 г. згадваў дырэктар Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі Аляксандар Каваленя[14].

* * *

Грыбоўскі досыць арыгінальна піша пра беластоцкі батальён Яна Гелды: „У ліпені 1944 году частка жаўнераў батальёну паддалася паніцы перад аблічам савецкага наступленьня і разьбеглася" (с. 332). Пра тое, што выпадкі дэзерцірства былі вясной, пасьля праведзеных гестапа арыштаў, Ю. Грыбоўскі ня піша, хаця і спасылаецца на ўспаміны Міхася Белямука. Ён проста пераносіць іх у часе — на пачатак ліпеня! Да таго ж Ю. Грыбоўскі ня згадвае, што перад адступленьнем немцаў частка байцоў беластоцкага батальёну арганізавана пайшла партызаніць супраць бальшавікоў у Белавежскую пушчу, а іншая група паехала ў Дальвіц. У Грыбоўскага пра гэта ні слова!

І яшчэ падобны прыклад з кнігі Грыбоўскага. Ён піша: „(...) дайшло да канфлікту паміж нямецкімі камандзірамі і нешматлікімі беларускімі афіцэрамі і падафіцэрамі, каторыя арганізавалі ўцёкі ў лес у ваколіцах Стаўбцоў зьвязу (камандзір Слонімскі) з 2 роты. Пазьней гэты зьвяз перайшоў да савецкай партызанкі (партызанскі атрад імя Канстанціна Каліноўскага)" (с. 307). І спасылаецца на ўспаміны Францішка Кушаля, хаця пісаў пра гэта Язэп Сажыч! Але ж падача факту цалкам перакручаная! Працытуем далейшыя словы Грыбоўскага: „Такая версія не знаходзіць ніякага пацьверджаньня ў савецкіх крыніцах, якія датычаць згаданага партызанскага аддзелу" (с. 307). І спасылаецца дасьледчык на кнігу *Памяць. Гродзенскі раён*...!!! Цікава, якое дачыненьне мае выпадак, які здарыўся ў „ваколіцах Стаўбцоў" да Гродзенскага раёну?

Нагадаем, Язэп Сажыч у час вайны быў афіцэрам чыгуначнага батальёну (таго самага, зь якога сыйшоў згаданы зьвяз). Ён успамінаў, што зьвяз Слонімскага пайшоў у лес са станцыі Выгода паміж Баранавічамі і Менскам[15], а не пад Гроднам. Дзіўна, што Грыбоўскі гартаў у пошуках таго атраду кнігу *Памяць* Гродзенскага раёну. Там жа атрадам імя Каліноўскага (савецкім) камандаваў у 1944 г. Аляксей Карпюк. Атрад жа Слонімскага быў за сотні кіламетраў ад яго. Да таго ж, Слонімскі

2009 году; *Новыя тэндэнцыі ў асьвятленьні падзеяў восені 1939-га* „Беларускі Рэзыстанс", 2009, № 2 (7), с. 4.

14 *Крыжовы шлях нацыянальнага Уз'яднання*, „Звязда", 2009, 17 верасьня, № 175.

15 Успамін Язэпа Сажыча пра гэты факт быў надрукаваны ў спэцвыпуску часопіса „Архэ": Л. Юрэвіч, *Жыцьцё пад агнём. Партрэт беларускага военачальніка і палітычнага дзеяча Барыса Рагулі на фоне яго эпохі*, Менск 1999, с. 245.

з байцамі заснаваў беларускі нацыянальны атрад імя Каліноўскага, а не далучыўся да нейкага савецкага з такой назвай, як цьвердзіць Грыбоўскі. Яны ж, як у Сажыча, пасьля патрапілі пад савецкае кіраўніцтва ды, напэўна, ваявалі далей супраць немцаў (калі іх не расстралялі).

У кнізе ёсьць яшчэ адзін яскравы прыклад „заціраньня" гераічных эпізодаў. Ю. Грыбоўскі піша: „У дакумэнтах польскага падзем’я можна натрапіць на згадкі пра дзейнасьць на тэрыторыі былога беластоцкага ваяводзтва нелегальных груп беларускай моладзі, гатовай да супрацоўніцтва з Польшчай і якая стварае нават тайныя беларускія вайсковыя аддзелы" (с. 248). Ён дае спасылку на польскі архіў, а далей піша: „Інфармацыя гэтая не знаходзіць аднак пацьверджаньня ў дакумэнтах беларускіх альбо нямецкіх" (с. 248). Польскім дакумэнтам у дадзеным выпадку Юрый Грыбоўскі не давярае.

* * *

У кнізе Ю. Грыбоўскага ёсьць разьдзел „Легенда «Чорнага Ката»" (с. 515-540). Мусім канстатаваць, што аўтар аказаўся не гатовы да дыскусіі і на гэтую тэму. Просты прыклад. На с. 518 Юрый Грыбоўскі сьцьвярджае, што „гібель Вітушкі ў студзені 1945 году" пацьвердзіў у сваіх паказаньнях... Міхал Ганько! Грыбоўскі нават называе яго ўдзельнікам дэсанту Вітушкі! Спадар Грыбоўскі, які Ганько, якія паказаньні, які дэсант? Пры гэтым ён спасылаецца на кнігі Я. Сямашкі (а там няма ніякага „Міхала Ганько") і І. Валахановіча. У апошнім варыянце дасьледчык Ю. Грыбоўскі дае фантастычную спасылку — с. 217. Але ў кнізе Валахановіча толькі 146 старонак!

У біяграме Міхала Вітушкі Ю. Грыбоўскі падае наступныя яго даты жыцьця: „1915-1945" (с. 811). Вядома, што Міхал Вітушка нарадзіўся ў 1907 годзе (Ю. Грыбоўскі можа зазірнуць у архіў Варшаўскай палітэхнікі і спраўдзіць), але гэтага ня ведае дасьледчык Грыбоўскі. Верагодна, гэтую фальшывую дату нараджэньня ён узяў з кнігі Аляксея Салаўёва. Толькі там Салаўёў хаця б пытальнік ставіць пасьля 1915 года і ня піша пра гібель Міхала Вітушкі ў 1945 годзе[16].

Ю. Грыбоўскі сьцьвярджае, што мы пісалі пра падпарадкаваньне М. Вітушку партызанскага руху Літвы і Латвіі (с. 520, 523). Гэта хлусьня, як і выдумка Грыбоўскага, што, нібыта, мы сьцьвярджалі, што беларускі антыкамуністычны збройны супраціў быў найлепш арганізаваны і самы эфектыўны ва Усходняй і Цэнтральнай Эўропе (с. 31)! Як можна параўнаць адну антысавецкую арганізацыю (няхай і добра арганізаваную, закансьпіраваную) з сапраўды масавымі антыкамуністычнымі рухамі ў Польшчы, Летуве і Украіне?!

[16] А. Соловьев, *Белорусская Центральная Рада...*, с. 149.

Прыпісваючы нам такія абсурдныя сьцьверджаньні, Ю. Грыбоўскі спрабуе скампраметаваць нас найперш у вачах гісторыкаў суседніх краін.

* * *

Каб зьменшыць значэньне беларускага партызанскага атрада Яна Раманчука, Грыбоўскі піша, што гэта была „3-асабовая група" (с. 539)! Мы ўжо зьвярталі ўвагу на тое, што гэта няпраўда, што ў атрадзе Раманчука за гады дзейнасьці былі некалькі дзясяткаў чалавек[17]. Тыя ж чэкісты пішуць, што атрад неаднаразова разьбівалі, забівалі ці бралі ў палон партызанаў. А ў 1949 г. судзілі трох чалавек, уключна з Раманчуком. Але гэта ня значыць, што ў атрадзе было толькі тры чалавекі. Гэта, відавочна, разумее і Грыбоўскі, але для яго важна паказаць мізэрнасьць антысавецкай дзейнасьці беларускіх незалежнікаў.

Юрый Грыбоўскі піша, што група Раманчука за час сваёй дзейнасьці „ліквідавала 7 савецкіх функцыянераў (шэсьць цывільных і аднаго вайсковага)" (с. 539). І спасылаецца ён на кнігу І. Валахановіча. Глядзім тую манаграфію і што бачым? Валахановіч піша, што Раманчук і яго партызаны забілі 2 супрацоўнікаў МГБ (не агентаў, афіцэраў!), 1 байца зьнішчальнай групы, 1 старшыню сельсавета, 1 сакратара сельсавета, 1 дэпутата сельсавета, 1 агента па нарыхтоўках[18]. Атрымліваецца 7 чалавек, але „шэсьць цывільных" ніяк не выходзіць. І зноў падлікі Ю. Грыбоўскага „кульгаюць", і не на карысьць беларусаў.

Дарэчы, Ю. Грыбоўскі ня згадвае ў сваёй кнізе артыкул дасьледчыцы з Горадні Натальлі Рыбак *Беларускае антысавецкае падпольле ў заходніх абласьцях БССР у пасляваенныя гады*[19]. Ці не таму, што Н. Рыбак піша паводле дакумэнтаў з архіву КДБ пра „беларускае нацыяналістычнае падпольле" і тое, што мясцовыя аддзелы МГБ павінны былі дакладаць пра яго дзейнасьць „пазачарговымі паведамленьнямі". Атрымліваецца, што артыкул ня ўпісваецца ў канцэпцыю Грыбоўскага і ён пра яго маўчыць.

Маўчаньне Ю. Грыбоўскага распаўсюджваецца і на зборнік публікацый, дакумэнтаў, які быў выдадзены ў 2009 годзе сталічным упраўленьнем КДБ РБ[20]. А ён якраз распавядае пра барацьбу савецкай дзяржбясьпекі з паваенным „бандытызмам" на тэрыторыі Мінскай

[17] С. Ёрш, *Іван Раманчук — беларускі партызанскі камандзір і кіраўнік „Саюзу змаганьня за незалежнасьць Беларусі"*, „Беларускі Рэзыстанс", 2011, № 1 (10), с. 8.
[18] І. Валакновіч, *Антисоветское подполье на территории Беларуси в 1944-1953 гг.*, Минск 2002, с. 39.
[19] *Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навуковых артыкулаў*, Гродна 2006, с. 131-135.
[20] *Погибли на боевом посту (по публикациям пресс-группы управления КГБ по*

вобласьці. Публікацыя зьмяшчае раней невядомыя факты, дакумэнты, якія сьведчаць пра існаваньне беларускага антысавецкага падпольнага і партызанскага руху. Прычым, не стыхійнага, там гаворка ідзе найперш пра арганізаваныя структуры.

* * *

На жаль, некаторыя беларускія гісторыкі пісалі і працягваюць пісаць пра беларусаў як пра нейкіх туземцаў з далёкай ціхаакіянскай выспы. Не баліць ім сэрца за гэтых людзей. Вось і атрымліваецца, што нейкі польскі ці нямецкі дасьледчык больш прыхільна піша пра беларускіх незалежнікаў, знаходзіць факты, якія чамусьці ніяк ня могуць трапіць у рукі беларускага гісторыка[21].

Сяргей Ёрш
(Менск)

г. Минску и Минской области). [Электронный рэсурс] Рэжым доступу: http://minsk.gov.by/ru/org/7310/attach/8cf18c8/izd_1.doc [12.03.2011].

[21] Напрыклад, Ю. Грыбоўскі не знайшоў сьлядоў беларускага нацыянальнага партызанскага руху падчас нямецкай акупацыі, а нямецкі гісторык Гартмут Рус адшукаў. Гл.: Г. Рус, *СД у Баранавічах (1941-1943) у кантэксьце лякальнага акупацыйнага рэжыму*, „Беларускі гістарычны агляд” (Менск), 1998, т. 5, сш. 1 (8), с. 80-81.

Adam Bobryk, Izabela Kochan, *Ślady przeszłości. Historia i teraźniejszość prawosławia na południowo-zachodnim Podlasiu w świadomości społecznej*, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Siedleckie Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne „Brama", Siedlce 2010, ss. 308.

Jest to kolejna tego zespołu autorskiego wspólna publikacja dotycząca prawosławia na terenie Podlasia. Nowatorską pozycją było *Prawosławie w Siedlcach* (Siedlce 2007). Autorzy w nowej publikacji odnieśli się do szerszego obszaru problemowego i terytorialnego. W *Słowie do czytelnika* Jego Ekscelencja abp Abel (Popławski) stwierdził, iż książka ta „jest dziełem pionierskim. Przedstawia fakty, które dotychczas często były pomijane. Łączy faktograficzne zestawienia dotyczące obiektów sakralnych, jak też analizuje współczesne oceny, oczekiwania i postawy wiernych. Uchwycono również interesujący aspekt, na ile wydarzenia historyczne wpływają na aktualne spojrzenie wyznawców prawosławia i wyzwania współczesności".

Publikacja składa się z dwóch części: *Wierni w perspektywie badań* oraz *Katalog świątyń*.

Część I — *Wierni w perspektywie badań* — składa się z jedenastu rozdziałów:

1. Kwestia narodowości i języka w Liturgii
2. Stary i nowy styl w Liturgii
3. Stosunek do innych wyznań
4. Wpływ wydarzeń historycznych na wzajemne relacje
5. Pamięć o utraconych świątyniach
6. Rola kapłana w społeczności parafialnej
7. Kwestia autokefalii
8. Czytelnictwo wydawnictw religijnych
9. Pielgrzymowanie
10. Zakres zaangażowania religijnego
11. Autodefinicja bycia wyznawcą prawosławia.

W pierwszej części książki zostały przeanalizowane wyniki badań przeprowadzone wśród respondentów zamieszkujących dekanat bialskopodlaski. Opublikowane badania dotyczą m.in. kwestii narodowości, języka i kalendarza liturgii, historii oraz codziennych relacji w rodzinach, gdzie splatają się dwa nurty chrześcijaństwa — katolicyzm i prawosławie. Autorzy zbadali również kwestie dotyczące asymilacji narodowościowej i przenikania kultur. Według badań, cerkiew wychodzi naprzeciw oczekiwaniom swoich wiernych, np. w zakresie języka liturgii. Tradycyjnym językiem w cerkwi jest staro-cerkiewno-słowiański. Interesujące, iż wśród respondentów 10% zadeklarowało narodowość białoruską. Natomiast języka

białoruskiego w liturgii oczekuje 2%. Na tym tle wyraźnie zarysowują się procesy asymilacyjne, gdyż spośród ogółu badanych 6% wskazało rosyjski, 5% ukraiński, 1% grecki, a pozostali całkowicie lub częściowo polski. Ciekawą jest przytoczona wypowiedź jednego z respondentów: „Gdybym mieszkał w Siemiatyczach czy Białymstoku nie odczuwałbym potrzeby wprowadzenia języka polskiego do liturgii".

Godne uwagi są badania dotyczące wpływu wydarzeń historycznych na wzajemne relacje. Zarówno wyznanie prawosławne jak i rzymskokatolickie przenikają się w szczególności na dzisiejszych terenach przygranicznych. Dzieje Polski i dawne stosunki ze wschodnimi sąsiadami niosą za sobą ból, rozgoryczenie, nieufność, prześladowania. Zakorzenione jest to głęboko w świadomości obu wyznań. W szczególności, gdy zawieruchy historyczne doprowadziły do prześladowań, ale też i zabierania, przebudowywania oraz niszczenia świątyń zarówno katolickich, jak i prawosławnych. Autorzy dużą nadzieję pokładają w ekumenizmie, dzięki któremu możliwe jest porozumienie i współpraca.

W celu lepszego zaprezentowania badań, wyniki zostały przedstawione graficznie. Liczne i przejrzyste wykresy, diagramy, zestawienia oraz schematy w klarowny sposób dają obraz wyników badań.

W części II — *Katalog świątyń* — autorzy uwzględnili dwuetapowy podział:

1. Cerkwie istniejące
    a) Cerkwie miejskie
    b) Cerkwie wiejskie
2. Cerkwie nieistniejące
    a) Cerkwie miejskie
    b) Cerkwie wiejskie

Druga część książki zawiera encyklopedycznie przedstawioną wiedzę o świątyniach prawosławnych. *Katalog*... stanowi bogate źródło wiedzy nie tylko dla badaczy regionu, ale przede wszystkim dla mieszkańców poszczególnych miejscowości, którzy często nie zdają sobie sprawy z bogactwa historii swoich miast i wsi. Dziś, typowo katolickie wsie, jeszcze na początku XX wieku były prawosławne. Dzięki zachowanym dokumentom mieszkańcy mogą dowiedzieć się o historii sięgającej nawet XIV wieku, gdzie odnaleźć można opis cerkwi, a także jej budowniczych i fundatorów.

Autorzy dogłębnie zbadali obszar objęty w publikacji, o czym świadczą źródła zarówno krajowe, jak i zagraniczne, począwszy od dokumentów zgromadzonych w archiwach po dokumenty elektroniczne. Interesujące źródło wiedzy stanowią ilustracje umieszczone w publikacji. Liczne zdjęcia ukazują nieistniejące już perełki architektury bizantyjsko-konstantynopolitańskiej. Wiele z tych cerkwi obecnie już nie istnieje. Pozostałe przebudowano na kościoły katolickie lub służą do celów pozakultowych.

Rozbudowane przypisy, w których zostały zamieszczone cytaty i wyjaśnienia, dogłębnie pomagają zrozumieć zawiłość historii a także stosunków społecznych i politycznych. Książka oparta jest na licznych źródłach. Przypisy wyjaśniają i podają nowe treści. Autorzy piszą w sposób przystępny, językiem zrozumiałym i objaśniającym wszelkie wątpliwości. W książce zawarte są duże ilości fotografii cerkwi. Można odnaleźć przejrzyste dane umieszczone w tabelach i wykresach. Autorzy nie zasypują czytelnika suchymi liczbami i danymi statystycznymi, a podane informacje są łatwo przyswajane oraz stanowią cenne źródło wiedzy dotyczące przynależności religijnej na tle wydarzeń historycznych.

Zadbano również o jak najszerszy zakres oddziaływania publikacji, zakończenie oraz spis treści podane są w językach polskim, angielskim oraz rosyjskim. Interesującym zabiegiem jest wykorzystanie języka rosyjskiego w celu dotarcia do ludności pochodzącej z terenów Podlasia, a obecnie mieszkających na Białorusi. Publikacja wnosi nowe treści odnoszące się do nauki, kultury oraz poczucia przynależności religijnej. Książka zawiera wykaz opisanych miejscowości, użytych skrótów, spis wykresów, tabel, ilustracji, bibliografię oraz indeks osobowy. Pewną uwagą krytyczną może być brak streszczenia i spisu treści w języku białoruskim i ukraińskim. Jest to bowiem język nie tylko części wiernych, ale również dawnych wyznawców, którzy opuścili te tereny lub ulegli procesom asymilacji.

Mieszkańcy południowo-zachodniego Podlasia często nie wiedzą o historycznej przeszłości miejscowości swego zamieszkania. Nie mając świadomości o przenikaniu się kultur, wyznań i tradycji stajemy się ubożsi w wiedzę. Publikacja pozwoli na określenie własnej historii, historii poszczególnych rodzin, które podczas zawieruch historycznych zmieniały swoją przynależność konfesyjną. Publikacja stanowi wartościowe źródło informacji dotyczące współistnienia prawosławia z innymi wyznaniami na terenie Podlasia. Czytelnicy mający korzenie na terenie południowo-zachodniego Podlasia mogą odnaleźć swoją tożsamość religijną. Zachęcam do zapoznania się z analizowaną pozycją. Każdy znajdzie coś dla siebie, zgłębi historię oraz poszerzy wiedzę na temat wiary swojej i swoich pobratymców.

Ewelina Obrępalska
(Siedlce)

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok

AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Warszawa

Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7

LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24

LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań

Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka", ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)

www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства

„Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік", nr 1-37, Białystok 1994-2012 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-37); nr 1, 2 — прададзеныя.

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, 148 с., ілюстр. Прададзеная.

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, 234 с., ілюстр. Прададзеная.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, 193 с., ілюстр. Прададзеная.

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, 273 с., ілюстр. Цана з коштам пасылкі 23 зл.

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, 256 с., цана з коштам пасылкі 10 зл.; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, 233 с. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, 238 с., ілюстр. Прададзеная.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, 194 с., ілюстр. Прададзеная.

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, 71 с. Цана з коштам пасылкі 7 зл.

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, 201 с. Цана з коштам пасылкі 30 зл.

Першы з'езд беларусаў свету (8-10 ліпеня 1993 г., г. Мінск). Матэрыялы і дакументы, укладальнік Г. Сурмач, 35 с., ілюстр., Мінск 1997, 335 с. Прададзеная.

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, 118 с. Цана з коштам пасылкі 15 зл.

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, 127 с. Прададзеная.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, 210 с., ілюстр. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Анеля Катковіч, Вераніка Катковіч-Клентак, *Успаміны*, рэд. Л. Глагоўская, В. Харужы, Беласток 1999, 142 с., ілюстр. Прададзеная.

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, 144 с. Цана з коштам пасылкі 4 зл.

„Наш Радавод. Кніга 8. Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X-XX ст.”, рэдактары: Д. Караў, А. Латышонак, Гродна — Беласток 1999 (2000), 628 с. Прададзеная.

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, 285 с. Прададзеная.

Irena Matus, *W Puchłach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, 176 с., ілюстр. Прададзеная.

Małgorzta Moroz, *„Krynica”. Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, 230 с. Цана з коштам пасылкі 15 зл.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, 282 с., ілюстр. Цана з коштам пасылкі 14 зл.

Мар’ян Пецюкевіч, *Кара за службу народу. Абразкі ссыльнага жыцьця*, Беласток 2001, 200 с., ілюстр. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. Ze zbiorów prywatnych, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, 24 с., каталёг выстаўкі. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Jan Tarasiewicz/Ян Тарасевіч, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałounikava/ Песня кахання. Творы для фартэпіяна пад рэдакцыяй Ігара Алоўнікава*, Мінск — Беласток 2002, 132 с. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, 214 с. Цана з коштам пасылкі 5 зл.

Мікола Шкялёнак, *Беларусь і суседзі*, Беласток 2003, 300 с. Цана з коштам пасылкі 20 зл.

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budsławia do GUŁagu*, red. H. Głogowska, W. Chorużу, Białystok 2003, 140 с. Цана з коштам пасылкі 8 зл.

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, 158 с. Цана з коштам пасылкі 5 зл.

Ціна Клыкоўская, *Саюз Беларускай Моладзі. Вяртаньне з забыцьця*, Беласток 2004, 228 с. Цана з коштам пасылкі 20 зл.

Мар'ян Пецюкевіч (Marian Pieciukiewicz), *Лісты. Listy (1956-1982)*, Беласток 2005, 156 с., ілюстр. Цана з коштам пасылкі 16 зл.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, 434 с., ілюстр. Цана з коштам пасылкі 30 зл.

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, 918 с. Прададзеная.

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Biłostuok 2006, 196 с., ілюстр. Цана з коштам пасылкі 14 зл.

Antoni Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007, 166 с. Цана з коштам пасылкі 9 зл.

Piotr Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Boskiej. Historia i literatura*, Białystok 2008, 128 с. Цана з коштам пасылкі 12 зл.

Антон Мірановіч, *Праваслаўная Беларусь*, Беласток 2009, 352 с. Цана з коштам пасылкі 25 зл.

Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej, opr. Przemysław Borowik i Grzegorz Ryżewski, Białystok 2009, 184. с. Цана з коштам пасылкі 15 зл.

Jazep Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaŭrocłaŭ 2010, 316. с. Цана з коштам пасылкі 25 зл.

Сяргей Дубінскі, *Бібліографія па археолёгіі Беларусі і сумежных краін (спадчына археолага*), Беласток 2010, 338. с. Цана з коштам пасылкі 35 зл.

Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostocczyzny, opr. M. Kondratiuk, Białystok 2011, 372 с. Цана з коштам пасылкі 40 зл.

Łarysa Geniusz/ Ларыса Геніюш, *Ptaki bez gniazd/ Птушкі бяз гнёздаў*, Białystok 2012, с. 331 + аўдыёкніга на беларускай мове. Выданне бясплатнае, можна атрымаць у сядзібе Беларускага гістрачынага таварыства ў Беластоку.

Выданьні, савыдаўцом якіх выступіла Беларускае Гістарычнае Таварыства

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, 144 с. Прададзеная.

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, 388 с. Прададзеная.

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, 296 с. Прададзеная.

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
wchoruzy@poczta.onet.pl **albo** bzh@neostrada.pl
lub faksem: 85 744 61 11

Падпіска на „Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”

кошт №№ 3 — 16
12 зл./ асобнік
№ 17 —34
15 зл. асобнік
№ 35 і наступныя
20 зл. — паўгадавая падпіска (1 нумар)
40 зл. — гадавая падпіска (2 нумары)

Вышэйпададзеную суму, у якую ўлічаны ўжо кошт пасылкі, трэба пералічыць на рахунак Беларускага Гістарычнага Таварыства: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Bank Pekao S.A. Oddział w Białymstoku, ul. Rynek Kościuszki 7, 15-950 Białystok
70 1240 5211 1111 0000 4930 2882

Адрас Беларускага Гістарычнага Таварыства

15-959 Białystok, ul. Proletariacka 11, Polska
tel.: (+48) 85 744 61 11; e-mail: bzh@neostrada.pl

У Інтэрнэце пра выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства
http://kamunikat.org/bzh.html
http://bzh.kamunikat.org